

**АБУЗАР
АЙДАМИРОВ**

**ЛАЪМНИЙН
НЕКЪАШКАХУЛА**

**АБУЗАР
АЙДАМИРОВ**

ЛАЪМНИЙН НЕКЪАШКАХУЛА

Прозин сборник

**НОХЧ-ГИАЛГИАЙН
КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ГРОЗНЫЙ — 1975**

С(Чеч.)

А-36

Хіара книжка язйина Мескатара Айдамиров Абубар республикехь дика вевзаш яздархо ву. Кхуьнан исторех лаьцна йолу «Маршонан цIарах» повесть, «Еха буьйсанах» роман дика евзаш а, адам резахила а произведенеш ю.

Авторан хIокху книжка дубицу Iадатан вочу гIиллакхаший, шарIой кхетамана лохачу адамашна бечу ницкъах, дечу зуламех, латточу цатамех. Шемалан леламех лаьцна а ду кхузахь хаа гIеххьа хIуманаш.

0733—038

К М135(03)-74 26—74

Чечено-Ингушское книжное издательство, 1975 г.

ЖЕРОЧУН ДИЙЦАР

1

Оцу дийнахь къаьсттана дегаза хиира со сайн машинан кабина чу. Те йоглу ре, стиглахь гуллучу лаьржачу мархаша ца хьовх. Ялташна уггар догIа, оьшуш денош-м дара гена ламанан цхьа-на районе кира иэцн, уна ца лаьара иза тахана доьлхийла. А, дааме ца хьовжуш, шен амалш дIакхь, хирг хир аьлла, куьг а ластийна, сий меттахвелира со.

Галех со ара а в, с лелха дуьйли-ра. Лерган петтанай, йолаелира таь-Iана Iаржъелла тг, рчу ангали те-цкьа хьалха боIаха, ийтира, тIаккха раз детта доладели, де марха тесира.

Ишттачу дийн, уилохь, луьйш-олуш некъ бацбан, рра. Ангали цIан-дийриг меттах а яв, жавелча, асфальта тIехь догIанан кIур, IгIа сатесира цхьа кьамеле, самукъан, нисваларе. Амма мила хир вара, кI, нна, охьадуьттучу догIанна кIел а хIе, Некъаочух ас дог-диллинчу хенахь, хь, иисттехь куьг айбана лаьтташ цхьа адам

Те кхоьल्लीна сий, ман плащ а, кера лаьц-на балетка а, сетка а, жимочу дегIара хаза йоI яйча гIехьчул дагна там хилира суна. Лечкыййна хIун до цуьнан, тхо, шоферашна, чIогIа хазахета тхаьшна йоI-пассажирка нисъелча. Ас иштта аьлча шуна мотта там бу, тхо цхьа дог вон адамаш ду. Иза аьттехьа адац. Дуьххьал-дIа самукъане хуьлу-кх юххехь йоI Iеш хьо вьодуш хилча. Божарийн ирс а, докъазалла а цаьрца ма ю. Иштта, кьуона, хаза йоI сайна нисъелла хазахет-

хирг хиларх дог а диллина. — Кхин дист ца хуьлуш Iахь, хIара некъ болчу тIе а бахлур бу вайшинна.

ЙоI, бехкалаяхана, елакъежира.

— Довза мукъана а довза вайша, — юха а сайниг дIадолийра ас Iийна. — Сан цIе Анас ю.

ЙоьIан цIе Кемиса хилира.

Тхойшинна юккъехъ къамел доладелира. Бакъду, юьхьанца дуьйцург со вара. Иза сайца эвхъаза яккхар-хъама, сайн зудий, довзал хилар а, со гIалахъ вехаш хилар а, сайн деа берах хIораннах лаьцна цунна дийца а дийзира сан. Амма сан хабарх цуьнан самукъа долура-м ца моьтту суна. КхидIа дуьйш-олуш, суна хиира йоI И. районерчу С. юьртара хилар, цигахъ библиотекан заведующи а йолуш, культпросветучилищан шолгIачу курсехъ заочно доьшуш экзаменаш Iа а елла иза цIа йогIуш хилар. Цхъа сахът даьлча суна кхин а дукха хIуманаш хиира йоIах лаьцна. Цуьнан ткъаесна шо ду. Кхо шо хьалха, шен ялхийтта шо а кхаьчна вуьрхIитталгIа доладелча, маре яхана иза. Шо кхаьчча, цигара схъа а яьлла, цIахъ ю иза. ШолгIа шо а долуш йоI ю цуьнан.

ТIе хъаьжча ас цунна делларг ялхийтта-вуьрхIитта шо дара. Бакъду, цуьнан лер, къамел, ладогIар, кхидолу гIиллакхаш аьттехъа а ца догIура оцу хенаца. Уьш дерриге а, дуьне девзинчу, халонаша зийначу, дахаро кхетийнчу зудчан гIиллакхех тера хеталора суна.

— Да-нана дуй хьан?

— Ду.

Со цецвелира. Хеназа маре яхаран а, марера йохаран а бахъанаш дукха ма дуй. Амма да-нана а хилча, шкоlexъ дешна а хилча, оццул хьалхе маре а муха яхана, сел сиха цигара йоха хIунда йоьйна хIара, тIе юккъехъ бер а долуш... — ойла йора ас.

Цкъацкъа цуьнга и хатта ойла хуьлуш, юха, гIиллакхехъ хир дан-кх иза олий, вуьжаволуш, дикка дIанхира со. Амма эххар а, сайн дагахъ дерг, кхидIа Iе а ца велла, хьаттира ас.

Кемиса, соьга а хъаьжна, гIайгIане еда а озийна, юха, суна ган а гуш, цIеххъана чу кхолар йоьссина ши бIаьрг хьалха а боьгIна, дIатийра. Иза сайн хаттарна жон ца луш саца йоллу моьттуш айса цуьнга и даларх а дохковелира со.

— Иза еха истори ю, Анас. — элира цо, ас гуттар догдиллинчу хенахъ. — Хьуна лаахъ, ас дуьйцур-м ду. Вай-

шиннан некъ бацбаран дуьхъа а доцуш. Хъан а ю ши йоI. Йоккха хилча «араяла» деза цу шиннан. Цаьршиннан да-
нана — хьой, хъан зудий — сайиши саина, кхетам лаха-
ра болуш ду, ткъа хъан ши йоI ас беанчу повкъа гIур ю
бохург дац хьуна сан иза. Иэцахъ пайда а оьцур ахъ сан
дийцарх, далахъ самукъа а даьр хъан. И дIо лаьтта дитт
гой хьуна? — некъан йистехъ лаьттачу доккхачу, бурса-
печу дитта тIе пIелг хъажийра Кемисас. — Оцу диттан
гепаш дацахъара, гIаш хир дацара, орамаш дацахъара,
и дитт ша а хир дацара. Сайн маре галдаьлча, сайн да-
харан повкъа юха хъаьжира со. ГIалаташ дара. Уьш
хила бахъанаш а дара. Зудчул маре дохаран а, доьзал
бохаран а бахъанаш, ас ма аллара, дукха ду, Анас. Со
галъялар оцу бахъанийн орам хета суна. Ас цхъана юьх-
хъера долор ду. Амма дехар ду хьобга, со юкъах ца як-
кхар. Цхъаь, хеттарш деш, юкълелха воьлча, ойланаш
яьржа сан.

Со ладогIа кечвелира...

2

— Цкъа а дидлац суна сайн вархI шо кхаьчча нанас
дуьххъара со деша хъажийна де. Стиглан басахъ сийна
лент юкъа а дуцуш, Iаьржачу месех йина ши кIажар,
коьрта тиллина цIен-кIайн кьорза дарин йовлакх, боь-
машчу шолан коч, цуина тIехула кIайчу штапелан ал-
даркх, керахъ дешархойн Iаьржа сумка...

XIан-xIa, сан куьг а лаьцна соьца школе на еара сан
нана. Дуьххъал-дIа, хаза кеч а йина, дулахойн берех а
тоьхна, дIахъажийра. Ткъа, дена-м со цига йоьдуш а на
хира. Дог детталора сан. Цкъапкъа йоккхаеш, юха кхоь-
руш. Сих-сиха сайна хеаш саина хетара, нанас оцу дий-
нахъ чуьра арайоккхуш сайга аьлла дешнаш:

«Варийлахъ, хьо божабарашца левзийча мегар дац хьу-
на. Цаьрца цхъана парти тIе а ма хаалахъ. Иэхъ ду иза.
Нагахъ бераша хъайна еттахъ, хьехархочуьнга дIаала-
лахъ. Амма хьо хьуо вон лелахъ, цо а еттар ю хьуна...»

Нанас дуккха а дийцира соьга. Амма цо дехха де-
лачу хьехарх сан дагахъ лаьттарг и масех дош дара. Ца-
ра кхерам туьйсура сан жимачу даг чу. Делахъ а, пок-
кхаер алсам дара.

Тхешан кIоштара бераш школе доьлхуш хьегарца
цаьрга хьобжуш, ас сирла сатийсина де тIекхаьччера.

Хиинца со школе йовдурa. Веза дела, моьттура дерриге дуьне оцу сайн жимчу сумки чохь ду, цу чохь йуьллучу абато со, ур-атталла сайна сурт хIотто а ца хуьчу, цхьа-на ирсе кхачор ю.

Школе дIакхьчча со хьехархочуьнга дIаелира лула-хойн бераша. Иза, тхан йишин, Элитин хенара йоI яра. ХIетахь дуьйна цхьайтта шо хан яьлла, амма суна цкьа а дидлац и де, сайн дуьххьарлерчу хьехархочун сурт а. Хиинца а гуш санна хета, цуьнан эсала, екхна, кIайн, горга юьхь, жухара бIаьргаш, букь буьззина ловзу стом-ма Iаьржа ши чIаба, дIаса тIемаш тесна даьржина Iаьр-жа цкьоцкьамаш, эсала кIеда аз...

«ХIан-хIа, ишттанчу хьехархочо берашна еттар яц, — бохура соьга даго, — хIара дика хир ю мамел а, Эли-тел а».

Иштта дан а дара иза. Суна а, тхуна массарна а Бе-лита Халадовнал дагна хьоме, гергара адам дацара дер-риге дуьненахь. Цо тIеюьйхица муьлхха а коч, тиллина йовлакх, лергех оьхкина чIаггаш, когара туфлиш — уьш мел механа йорах хиллехь а, тхуна царел иссбаьхьа хе-тарш яцара. Хенан йохалла тхо дерриге а гIертара цо санна кьамел, болар дан, месаш дIахьарчо, — доьнна аьлча, дерриге а цуьнан гIиллакхаш, амалш схьаэца.

Ткьа, бераш вон ду, цара еттар ю бохуш нанас сайна кхерамаш стенна тIе доьгIна тийсира а ца хьара суна. Жима елахь а, гора суна, суо санна, ийзалуш хевшина Iен бераш. Ткье итт бер. Синий, Iаьржий, жIухарий бIаьр-гаш, Iаьржий, хьаьрсий, кIайн-хьаьрсий кортош. Озий, горгий, ехий яххьаш. Массо а шен-шен амал йолуш дара тхо. Ткье итт амал. Вовшийн а ца девзура. Тхо дерриге а кьайллах вовшашка хьуьйсура. Иштта хьуьйсуш, вов-шашна, бехкала дахча санна, делацьежара. Цхьаь, шиь, кхоь де. ТIаккха бохий ахь, тхуна юккьехь тасаделла доттагIалла милла а хьаьгар волуш довха, безаме дара. Хиинца а, Белита Халадовна, сайца дуьххьара хьалхар-чу классе деша хевшинчу берех муьлхха а цхьаь гича, оцу сайн борхIалгIачу шаре юхайоьду со.

ХIан-хIа, тхо классехь хилла ца Iара цхьаьна. Шо-ша-ре мел делн чIагIлора тхан доттагIалла. Эскурсеш, ис-баьхьаллин самодеятельностан кружокаш, книгаш ешар, уьш йийцаре яр, пионерски отрядан гIуллакхаш. Мас-санхьа а тхоьца яра Белита Халадовна. Хиинца а ойла йо ас, цо ешаза книга, цуина ца хууш хIума хиллий-те

олий. Ахь хууу хаттар дарах, эсала ела а къекий, нис-
са жоп лора цо. Дуыйсура муьтхачу кнгах лоций. Ткъа,
туьйранаш! Цкъа а кЮрдор дацара цаярга ладега! Ве-
зап дела, ма лаара-кх тхешан Белита Халадовна саина
хила!

— Хъан шийтта шо ду. — олура цо соьга, — йо! жи
ма йолуш дуьйна шен сий ларда хууш хила еза. Зудабе
ран гIуллакх дац кружокехъ божаберашца хелхайийла,
экскурсе йобду бохуш, хъанашкахула, бердашца кхер
ста. Хъан-м ши-кхо шо даьлча маре яха дезий. Хинце
дуьйна ловзарга, сийкьерамашка а йобдуш на Темича
кхано нахана юкъа яьлча хIумма а ца хууш, йовдал сан
на, делар цо хьо. Кхин дIаса хьийзар доцуш, Гуйраина
повккъа школе дIа а, яьлча цигара цIа а йола. Ткъа экс
курсеш, собранеш, кружокаш-муржокаш бохург суна
къахош а ма хазийта. Уьш хьуна дац, са а ма тийса
ХIаь, уьш дIадевллера дерриге а.

¹ Калбаниш — босоножкаци

Розий, Залпаъ йитина, сайх дуьйцур ду ас.

Со синкъерамашка хийша елпра. Лула-кулахъ, гергар-чаьргахъ синкъерам хЮьттича, тхан паноша, деза дуьгий, барч къовсий охъаховшадора тхо. Цхъа са лоций, шайш Iара тхо лардеш, тергалдеш. Бакъду, хелхаран бал боккхуш хийсар бен юьхъацца кхидолчун декъахъ ца хуьлура тхо. Везан дела, хаац-те адамашна оцу синкъерамаша шайн могашаллийн, оьздангаллийн мел новкъарло йо! Делах дуь баа яхъар яра-кх со, цхъацца болчу зударийн, божарийн кийра цамгар тухург и синкъерам бу, аьлла. Хуьна гина хир ма бу, Анас, вайнехан синкъерам? Айхъа ойла ехъа цкъа. Жима цIа. Маьнгийн йистонца вовших гЮьртина Iа мехкарий. Вайн гIуллакхехъ хъалхарчу моIара жерой, мехкарий хуьлу. Царна тIехъахула — синкъераме ховша хан йоцу зудабераш. Бакъду, и жерой шайш а ца хуьлу ханна башха баккхий. Пешана гуонах, маьнгин тIехъ — бераш керахъ, мерзударий. Шайш-м хIун дара хуьна, оцу кегийчу берашкахъ цар балло бала! Нанойн керахъ шалха ихний, коьжалгаш хуьлуш ситтаний, цхъана агIор корта, вукху агIор когаш охкийна, дийшина Iохку уьш. Оцу синкъерамех доьлларш. Ткъа, вуьш балехъ ду. Маьхъарий хьокху цар. Тедан гIерташ, оцу силачу адама юккхехъ цкъа некхе тIадо паноша уьш, цунах гIуллакх ца хилча, муьш-капан еш, делхадю. Амма цIа ца боьлху уьш оьций. Оцу нанойх цхъабериш, — шайн йоIарийн кхнамаш муха хуьлу хьовса, важбериш — пахах гIийбаташ а дохуш, буьйса йIа баьккина. Цара а, вукхара а шайн берриге тIадам тIебахийтина тергалбо синкъерам.

Иза чIогIа тобелла. ХЮре а шен дош ала гIерта. ХЮранне а лаба, ша оцу чохъ хилар ханйта. Къамелан кIоргей, дешан говзаллий ю къайллах къуьйсус. Бус-буса дуьйцург а цхъаъ ду. Эзарза дийцина, хьехийна, пис доьлла кичанаш, жайинийн хабарш юкъа а дуцуш дахдо, доцца, кхетош аьлча а тоьадолу къамел.

ГовгIанаш йо, аьхкенан сарахъ пхьидаша уьшаллахъ санна. Меттанаш нэдеш — похчийн, оьрсийн, киргизийн, казахийн, узбекийн. ГовгIанаш ца еш, уьш шайш хевшинчохъ Iийча а бара боккха болх. Цаьргахъ-м сацам а тем а ца хуьлий!

Буьйса юккхъ яххалц тIеобхуш лаьтта адамаш Цхъаъ чу веьча, чуьрниш берриш хъалагIовтта ма беза. Оцу гаттехъ хелхабовла лууш а хуьлу. Керла чу

мел веанчо, ша хазза охъахитъна а валале, мохъ туху:

— Ва Луиза, лакхахъа вайна цхъа чехко хелхаран эшар!

Луизас шегга шозза ца олуыту. Мерзударех цхъаммо терхи тѣра схъаобций шуи туху. Халла дѣсахилачу наха куй биллал юкъ паргIатIоккху. Хелхарш долало. Гатте. Амма, оцу цхъаболчийи хелхар башха а ду-кх. Йо-Іах, кIантах, божарех, зударех муытха долу хаан. Хаза куыйгаш лелаш, бай ког шаршони хелхаяларан меттана, бутано хыйзочу газанах тера чуычча когаш бетташ йолало йоI. Гадбаханчу божарша махъарий детта. Чан. КIур. Къахъ.

— Хуна повкъа догIур дацахъара цхъа хIума эр дара ас хьога, — схъайирзира Кемиса.

— ХIунда догIу! — цевелира со.

— Тхо, зударий, галдевлла олу аш...

— Хъан?

— Божарша.

— ТIаккха?

— Йочий бедарш а оха лелайо, кажжаш дина, ерзина настарш, ихъарсаш обхъуш а тхо лела, нэхъ а тхан дайна.

— ДIаялахъа делахъа, къеначу наха шайи мукъалла юыйцу хабарш!

— Собардел ахъ, Анас. Ткъа, шу шавш а ма дац хъалхалерчу нахах тера. ДогIмашна хесара, куыцана бIаьрла. Хаза, йоккха кIайи маж йолуш воккхастаг гаре сатесна ас. Беррини мажош, меракIелош яьшна, къеначу маймалех тера. Ткъа къона нах? Хьо тIехъашха хъаьжча и зуда ю, боьрша ву хаан. Букъа тIе охъа гIоьрттуш еха, хыйзаний, месалий месаш. Юьхъа тIехъ чо бац. Лер а ду зударийи а, я божарийи а доцург. Зударийи сий а ца до, безамаи хама а, доттагIаллина тешам а бац. Доцца аьлча, хIишцалера божарий буьззина боьрша бу ала, хIуьу делахъ а цхъаь оьшу царна тIехъ. Иза хIун ду-м хаан.

— Ахъ дуьйцург-м, Кемиса, баккъалла а дегабаам балла хIума ду! Делахъ а, цхъана агIор бакъ ю хьо. ХIара Iилма а, техника а кхиарх дозаделла адаман адамаллин дикка аматаш дайна.

— Дуьйцуш йоллурий со-м, — шен къамелана тIе йирзира Кемиса. — Чекхболу бал. Массо а шен-шен мет-

те охъахоу. Хіинца «догдахар» діадолало. Тхо гуттар се-
ма хила деза хан ю нза. Божарша цхъа маьттаза ишарш
йо мехкаршка. Хеза шабаршца ден озда доцу къамел.
Веза дела, оздангаллех цхъа чо шен дега тлехъ болчу
стага а, зудчо а лелор дац нза! Хаац, нэхъхетта, цийдел-
ла, уьш чохъ болу ценош цле а летта ца догуш хІунда
дуьсу! Малар мелла нах юкъахъ ца хилча а жимма шен
лар тлехъ ма дуьсу нза. И кедахой бен гуллоь ткъа ишта-
чу. Цхъаццаверг мелла вогу, малаза веанчо кисанахъ
доху я тле доуьйту. Цара нза шаьш Іаччохъ діамолу.
ХІаъа, ткъа, мехкаршна хъалхха, церап мера кІел а хов-
ший, діамолу-кх. Стол яц. Шун дац. Шаьш хевшина Іач-
чохъ, тлехъа а хьнйзаш, діамуьйлу. Нагахъ, хІетталц де-
гаца цхъажимма а оздангаллин чо, нэхъ-бехк дисина
хиллехъ, нза а тленаза дов. Бастало мотт. Хіинца-къамел
мохъ туххий до. Цигаьрканах уьйзу, кІуьран дохк.
«ЧкьартІ-чкьиртІехъ» цІенкъа кхуьйсу туьйнаш. Уьш да-
къало. Юха а хелхаран бал. Керл-керла чуоьху, арабуьй-
лу нах. Бурко. Хъацар. Чан. КІур. Къан-къарс. Дийцар а
эрпа ма ду нза, и дерриге ганза ма вац хьо. Доцца аьл-
ча, биэлам бу-кх!

3

БархІ класс чекхъелира. Хъехархоша чекхъяьккхн-
ра-кх. Мехъарий дешарх юкъахбевлча Іедало магнйтац
царна. Цундела цара чекхбоху. КхидІа дешар хъехадойла
а дацара. Цкъа-делахъ, со деша лууш яцара, шолгІа-де-
лахъ, суна лнъча а, лууш леш йоллуш со хилча а, дас-на-
нас соьга доьшуьйтур дацара. Со цхъаъ ца йисира иштта.
Сан пакъостий бара: Роза а, Залнаъ а. Тхояца дешна
бевлла тхан нийсарой уьссалгІачу классей, хъехархойн,
лоьрийн техникумашкий кхидІа а деша бахара.

— Царех ма хъегалаш, — бохура тхояга тхан напо-
ша. — Оцу гІалахъ боьршачу нахаца чучча пхъаьрсаш
даьхна, керстанаш санна, буьйлабелла лелар ма бу уьш.
Цигара цІа бирзича, адамо хьожа а ца боккхуш, къона
къанлур бу.

Дахдина дийцина хІун до цуьнан? Доцца аьлча, тхе-
шан напоша ма Іамадарра, тхо кхоъ маре яха кечъели-
ра. Кхузахъ а тхан напас хъалхе яьккхира, тхо кхааннах
уггар хъалха со яхара маре.

ХІетахъ сан дара хьуна вуьрхІнтталгІа шо. Суна а,

сан дена-нанна а Іаламат дика хаъара берхІитта шо кха-
чаза йоІ маре яхар ца магадойла. Іедале а ца доккхуш,
моллица мах бина дІадерзо мегаш гІуллакх ма дара иза.
Цул сов нанас бохура, ша дубххъара маре йобдучу хе-
нахъ, шен хазза ялхийтта шо а ца дубзнера. Маре йобду
хан хилале кхузза маре яханера сан йоккхакхІолу йинна
Элита а. Цундела, дерриг ншта хила деза моьттура суна.
Ца хаъара, цхъанхъа ши бер а дитина, Элита кхечухъа
маре хІунда яхана а. Оцу бахъанийн ойла дукха тІехула
йора нанас а.

— Азаллехъ, синош кхуллучу дийнахъ дала хІора
адамана кхоллам язбина, йоІ, — олура нанас цкъацкъа
оцу бахъанийн дубхе кхиа гІерташ, со хеттарш дан йобл-
ча. — ХІоранна рицкъанаш ду дала цхъаццанхъа дІа-
нисдина. Оцу шен рицкъи тІе нислац стаг дІа ма воьд-
дура. Жима йолуш нуьцкъала, цкъа бІаьргІа гина а воц-
чу хъан дега маре елла со. Цуьнгахъ Іен ца туьгуш, дукха
едда лийлира. Хийла айса сайх цІе таса ойла хуьлий,
маьхкадаьттий, сирник оьций юьстах йолура со. Делах
кхералой соцура. Иштта елча, сайна жобжахате ма кеч-
йора ас. Деле собар доьхура, цо иза дала а делира. Хе-
нан йохалла сайн кхолламана къера а хилла, кІел се-
цира со. Эххар веза а веллира. Цуьнца хилла сан риц-
къанаш. ХІинца, гой хъуна, цхъа тайпа оьшуш хІума дан
суна. Иштта дІанисъелла Элита а. Бакъду, шен рицкъа-
нан тІе нисъяла гІерташ кхузза маре яха-м дийзи цуь-
нан.

Делахъ а, нанас дубйцучух со ца тешара. Къаьсттана
ца тешара цо шена оьшуш хІума дац бахарх. Со хаал
хилчахъана цкъа а тхайн дай, изий вовшашца мерза, де-
ладелла-декхаделла ца гинера суна. Вовшашка дистхи-
лар цхъа оьгІазен хеталора церап. Цхъанхъа ши бер а
тесна, кхечухъа керла доьзал болийна Элита муха хир
яра прсе? Суна ма хаъа оцу шица бере цо мел сатуьйсу,
царна цо мел бІаьрхиш Іенадо. И деп цІа еъча, и ши бер
ас цІа далийча цуина хета хаза дийцина а вер вацара.
Амма, и шиъ дІа а хъажийна, иза ша йисча, цо Іено къаь-
хъа бІаьрхиш тоьар дара латта тІадо.

Тхан юьртахъ масех вара суна тІехьийзаш. Царалахъ
суна жимма бегІийле хетарш цхъаццанхъа доьшуш бара.
Деа-пхса шарахъ ладегІа дезара цара йнгаре хьобжуш
Іийча. Моьттура хІетале кьона къан а елла, цхъаммо ца
юьгуш со юьсур ю. ХІун дара а хаан, сихха маре яха

дабара суна. Сайна тЕхыйзачу кЕнтех, хІара ву аьлла, кЪастийна везаш а ма вацара. Царех цхьа а гаре башха са ца тосура. Нехан юьрта маре яхар-м диккинера суна. Цкъацкъа дагадогІура, ойла еш соьга кЪа а ца хьогъуйтуш, дас-панас цхьанхьа дІалахьара-кх со, олий. Нана а, Элита а еллерий цаьршинга а ца хоьттуш. Нанас ма олура, уггар коьртаниг цхьанхьа таро йолччу керта дІанис-ялар ду, ткЪа безам тІаьхьа шашах кхоллалур бу. Со тийшира цунах. Теша муха ца теша, данма дерехь дуьй-цург иза хилча. ТЕхула тІе, оццул зударша дукха хьехаде и мареш, майрачуьнца цхьаьна долу дахар хІун ду хьажа са а кІамделлера. ТкЪа со бер долуш дуьйна схьа, тхан хІусаме гуллучу зударша цунах лаьцна дийципарш тоьар дара суна иза марзда хьовха, со хьерайккха а. Вовшех изхь-м муххале а ца хетара царна, ур-аттала, вапах, тхьогъа ладобгІуш хІара кЕгий бераш ду-кх, аьлла, мегарг оза а лорий. Дуьйцур дара-кх цара, тезий-маьттазий ца хоьржуш, шайна дага мел деанарг.

Со маре яхара. Яхара дадин а, мамин а бертахь. Оццул болчу кегийрашлахь оха кЪастийнарг тхан эвларчу Тотин Султан вара. Делор, хаац суна сайна цуьнан хІун хазделлера а. Сайн йовдалалла Іехаелира-кх. Дика белхало ву олийла а цуина дацара. Ас санна, ах-улх юьрта-ра бархІ класс чекх а яьккхина, цхьаншахьа балхахь а воцуш, ваьлла делара иза. Кхелха олхазар санна, цкъацкъа бІаьстана юьххьехь воьдий цхьанхьа кІезг-мезиг болх а бой. нуьцкъаш шена тІеюхург оьций, гурахь цІа вогІура. Мичча хена хьо эвлан юккЪе ваьлча, маьждиган майданарчу шовданан коьртехь лаьтташ карор вара хьуна иза. Декъачу деГІара, кІайчу чкъурахь, даима йоьлуш горга юьхь, цІена яьшна меракІело, хьийзина Іаьржа корта. ХІетте а, кІунзад болуш санна, лергаш тІе оьззина тиллина кІайн-кьорзачу холхазан кенка, некхан ваз тІе а доккхий, шуьйра биллина кучап кач, хьалатоьхна костюман кач, ког шуьйра клеш олу хеча. Уьш мичча хена а дара цуьнца.

Болх ца бечохь массанхьа а гап тарлора иза. Амма шен хазаллица цхьаьна Іаламат самукЪе стаг а вара Султан. Цундела ас, ур-атталла моттаргІнна а духа ца туьйхира нанас сайга захалу хьахийча.

— Вий нана, сол воккха вац иза? — нэккхийтира ас, йист ца хуьлуш Іен а ца терра.

— Діаялахъа, делахъа! Цуьна-м ма дац ткъе шиъ шо-
бен.

— Хіетте а, шозза зуда яло-м кхиъна!

— Зударий-м дикачу кІанта балош хуьлц.

— Дика ма дац, нана, цхъаъ доьтуш, кхин ялош ле-
лар!

— Иза-м Тотин Султана дуьххъара ца динера. Кху
вайн юьртахъ а, колхозехъ а болчу хъаькамех цхъа а вац
шозза-кхузза зуда ялоза.

— Уьш-м хъалхалерчу чкъурах адамаш дай, доцца
аьлча, колхозшкаш...

— ХІа, н дане хуьна хетарг! — Яша а ца ешира на-
на. — Делахъ, «шун» чкъурах болчаьрга хьовсий вай?
Шун учитарш? Салмана шиъ зуда йитаний, цхъанна
цхъаъ, вукхуьнан шиъ бер а долуш? Къуддуса, шина бе-
рах йоккхуш, нана дІа а яхийтина, цхъа хъехархо йигний?
Партехъ а волчу шун хъехархочо Іусмана, йоІах йоккхуш
зуда дІа а яхийтина, стохка-лурчах шен классехъ доьшуш
хилла Саруханан йоІ Туминна йигний? Кхин багарбой
хьуна?

— Цара лелийнарг дика ду ма ца боху цхъаммо а...

— Амма уьш, шек дІа а боцуш, шайн белхаш беш бу.
Цул Султанае гІуо хьо. Шена ца безарш дІабахийтина
цо, езарг шисъелча сокур ву иза.

— Хъанна хаьа цунна со еза, ца еза?

— Уггар коьртаниг цуьнан нахана езар ду. Царна
хьо яьал еза. Ткъа майрачуна езийта дукха хІума а ца
оьшу. ТІехула тІе, хъанна хаьа, цунна езарг-м хьо хіла
а мегий.

ХІаъ, нанагІарна везавеллера Султан. Иза ша аьл-
ча-м харц хир ду. Цуьнан да-нана, бахам дезаделлера.
НанагІарна-м йоккха исбаьхьалла хетара цара шайн
кІантана со йигар!

Султанна суо еза моьттура суна. ХІетахъ цо дийца-
рехъ, со саннарг ца карош, хІара дуьне толлуш хиллера
иза. Со шеге еьча, маларх къурд биър бац, болх беш,
цІенна тІе а воьрзур ву ша бохуш, дуйнашца чІагІонаш
йора цо. ТІаккха со Іовдал тийшира. И дерриге а чІагІдо-
ра тхан керта листинчу цуьнан нанас Кебирас. Со шайн
керта а ялале когашкара коьрте кхаччалц тІеюха бе-
дарш ийцира суна. Ткъа ас сатийсара чехкка церан кер-
та со йоссаре. Сатийсара нускалан хан, кирхъа, керла

дахар, — и сайна кьайле хилла лавтта гIуллакхаш дер-
риге а довзар.

Текхечира и де.

4

Султаний, цуьнан дуи биъначу доттагIчо Русланний
гуййренан цхьана хазчу буса дIайнгира со. Тамашена
дара, буса йилличу метте а яьлла, «кьайлах» едда ма-
ре йовдуш. Делахь а, хIинца ойла йича, реза яц со оцу
гIуллакхана. КIантаний, йоIаний вовшашна дезаш хил-
ча, стенна оьшу буйьсанна бодашкахь лечкьаш дела?
Тхо зуламна ара ца девлла, ткьа тхаьшшинан ирс кхол-
ла доллу. Ма дика хир дара иштта ши адам, сирлачу дий-
нахь, малхой, мохой хьовстуш, адамаш хьовх дерриг Iа-
лам цаьршинан бартаи теш а долуш, цхьаьнакхетча!
ОхI-вай, ма хаза хир дара, кечделла и шиъ, юххе бевл-
ла нийсарой а болуш, урамехула дIа, дуьхьал мел кхет-
тачо декъала а деш, шаьшшинан керлачу хIусаме дов-
душ!

— Гой хьуна, Кемиса, и, хьуна хIинца нисса бIоста-
нехьа хета похчийн гIиллакх, вайн халкъана бертаза ко-
ча деана хетало суна, — юкьахъяьккхира ас иза. — ХIин-
ца-м, да велла йисарг, и там боху хIума атта токху вай.
Адам, таро йолуш, токх ма ду. Хьалха заманахь кьелла ма
яра. Ткьа и там боккху боху хIума, дин юкьа а далале,
гуттар шираллера дуьйна схьадогIу. Кхетам лакхара
болчу кьаьмнашна юкьара тоххара дIадаьлла иза, ткьа
вайний, вай санна, культурана тIаьхьадисиичу кьаьм-
нашлахь хIинца а ларделла и дерт. Оцу ширачу зама-
нахь, адам хала доллуш, там такха ницкъ боцчу кIанте
йоI ца лора дас-нанас. Хьал доцчу, тайпа кIезигчу кIан-
те йоI ца луш да-нана а хуьлура. Къечу нехан, тайпа кIе-
зигчу нехан йоI шайн кIантана ца ялораш а хилла. Ткьа
безам хьовжий тайпанан доккхаллей, хьолей? Дай-на-
нойн бертахь шайн кхоллам ца хуьлий хиъча, йоI, кIант
буса кьайлах додура. ТIаккха хилла даьлча, наха дIа-
луьстура. Ца листалуш дисча, и шиъ додий кхечу кьома
юккье доьдура. Иштта вайна юкьа даьхкина а, кхузара
дIаихна а дукха адамаш ду дисина. Суна хетарехь, ишт-
та юкьадаьллачохь дисина и гIиллакх, цуьрриг вайна
оьшуш кочахь кхозуш дац-кх. Дол-долуш дIадериг хир
ду иза.

— Луларчу юърта йоссо йиґира со. Оцу дуьххьарлерчу буьйсано дуьненах дог даьккхира сан. Пускал доссо хезча, гулделлачу адамаша юьзпир керт. Схьа мел во-гург мараэккхара суна. Ян йоглу а, ца йоглу а забарш йора. Ткьа со лаьттара бляьргаш те овьна йовлакх а тиллина, цаьргахьа букь а тоьхна. Цхьаммо а ца олура, клядъеллий хьо, охьахаахьа...

Цул хлума а тоьлаш ца яхара тляхьа йоглу буьй-санаш а. Бус-буса сакьера гуллора кегийнаш а, мехка-рий а. Цара сакьоьрура, ткьа со йогла а елла лаьттара. Цкьацкьа, дукха клядъяларна тхьус йовллачу настарш-ка садалийта охьалахлора со, тлаккха а цхьаммо, цхьа пайда боцчу гуллакхана глаттайора. Тляххьалц уьш сакьоьруш а Ийна, длабахча а хуьлурий ткьа чомахь са-долийла. Юьйранна сатосучу хенахь глаттина кертахь цхьацца гуллакхаш дан дезара. Хлусамдай гловтале хи а дохьий, уьйтлей, божал а цандой, массо чуьра уй а дуьлий, суо хлотта йеминчу неларан соне длахлуттура со. Ткьа дийнахь мел дукха гуллакхаш хуьлура! Минотана букь хьаланисбойла ца хуьлуш тлехчочура суьйре. Вуьш-та а ас нэхь хеташ, халла кхоллу хлума кхалла со охьа ма хиьанехь, чугуллора невцан накьостий, марзой. Юха а длайолалора селханлерра кьизалла. Ши куьг ваьшта ца дуьллун, дийнахь сарралц бинчу балхо кляддинчу де-глана садала лаьара. Хорша еьча санна, егайора нас-тарш. Лозуш, хийзара набьйина корта. Хеталора, нисса цхьана сохьтехь охьа а йижина, садоург дерриг дуьне дйалур дара-кх олий. Мегар дарий ткьа, иза дагадеанши-ла хаййта? Хьуна ма хаьа, хьенехан пускал ма зуда бац-кх бохуш, зударша кхайкхош чекхийоккхур ма яра со!

— Гой хьуна, Кемиса, и вайна хинна пизаре, зула-ме хета, баккьал шитта дан а долу гиллакхаш шайн заманахь пайде хилла хьуна, — юкьахььяккхира ас иза. — И уггар овьза доцу цхьаьна стеган шиь-кхоь зу-да хилар а. Шарло-м йиь хилар а магадо зуда. Амма вай-нахана юкьа динца дозаделла ца деана и гиллакх. Ма-сала, ладат—халкьан гиллакх, дуьхьал дара цунна дан-ма. Нагахь майрачо шен керта шолгла зуда ялийнехь, бу-харчу зудчан наха оцу стаге члур хьееш хилла: тхан зуд-чера хлун даьлла я ахь гергарло дело тхо нах ца хилла, ахь тхан зудчунна те зуда хлунда ялийна, олий. Амма Ше-малан заманахь гуллакх буххера хийцаделира. Вайне-

хан божарий, тIамехь хIаллакхуьлуш, кхачалуш лавтгара. Маре баха меттиг йоцуш къанлора мехкарий. Бисинчу жеройн хьесап дина а вер вацара. Ткъа, даймохк ларбан тIемалой оьшура. ТIекхуьуш тIаьхье ца хилча, уьш мичара хуьлу? ТIаккха Шемала закон даьккхира, маре гIуриг хилла массо йоI а, къона зударий а марехь хила безар кхайкхош. Божаршка уьш нуьцкъала бигийтора. Цхьаьнга шиь, кхоь луш. Зуда йигарна новкъарло ца хилийта, там гуттар лахбеш охьауьйзира. Нагахь стаг и зуда йига реза вацахь, таIавой ор чу вуллуш хилла, иза резахиллалц хьала а ца волуьйтуш. Цул сов, оцу чохь яккхинчу хIор буйсанна цуьнгара эшпаза а доккхуш. ХIетахь иштта нехан бертаза и гIиллакх юкъадалоран масех тIалашо яра Шемалан: боьрша нах ца тоьу зударий кхачьпаналле ца берзийтар; хIора къона зуда цхьаннан цIартIехь хилийтар; къона тIаьхье дебор. ТIеман ханна, цкъачунна аьлла долийна и зуламе гIиллакх тIом дIабаьлча а тIехь дисира вайна. Амма тIаьхьа уьш цхьаммо а нуьцкъала ца бигийтора. Наха, шаьш тIе а хьийзаш, кхуьйлура. ТIеламнахий, хьалдолчарий. Церан бен таро яцара там такха, масех зуда кхаба.

— Шемала иза оьшуш юкъадаьккхинехь а, амма изехь гIиллакх ду иза.

— Дац ца боху ас-м. Хайбанан амалш.

— Ткъа, оцу зуда йоссоран а хир ю вайн-м цхьа истори? Иза магош.

— ХIаьа, оцу тIера долирий вайша-м! Делахь а, Кемиса, суна хетарехь, шен заманахь иза а ма хилла пайдехь. Гой хьуна, школехь мелла а хаарш, кхетам иэцна ахьа. Цул тIаьхьа книгаш ешарца дахар а девза хьуна. Ткъа хIетахь? Школа а яцара, книгаш а яцара. Довзалехь тIамийнчу гIиллакхашца яха езара йоI шен керлачу хIусаме. Ткъа массо да-нана ма дацара бераш кхетош-кхио хьуьнаре. Маре йоьду йоI йоссор — иза, керлачу доьзале дIакхачале профилактиках чекхъяккхар санна хIума дара.

— Со-м ца кхета хьох, Анас?

— Хьажал хьо, хIетахь нускал, хIинца санна, мичмичхьа а доссош ца хилла. КIентан гергарчех, цхьа хьекъале, кхетаме, гIиллакхе хIусамнана йолчча бен. Шена хьалха нускало ши-кхо кIира хан йоккхуш хIусамнанас толлура нускалан гIиллакхаш. Диканиш къобалдора, цамегарш кхидIа тарлур дац олура. Керлачу доьзалехь

лело дезарг а, дита дезарг а хьобхура. Юкъ-юкъа цига богъчу марзошца клез-клезиг гергарло тасало несан, уьш бевза, тлаккха шен майрчун доьзале йосса атта хуьлу. Гой хьуна, Кемиса, хинца вайна нисса юханехъа хьавьзина иза а, мацах цкъа доккха маьна долуш гиллакх хилла хьуна. Тлаккха, дийцал ахь, ас юкъахъяьккхарий хьо-м.

— Ас сатуьйсура сикха суо майрчун цла йингаре. Догдахара цигахь мукъана а сайна жимма маршо яларе. Амма адам махьшаре лохку и йомалкъематде хлоттаза хиллера.

Ловзар хиллачу дийно-буьйсано дицдира суна ас мел хьегнар. Цуьнца дуьстича, глан хиллера йоссийнчохь ас лайна лазап.

Ловзар. Стеган дахарехь уггар ирсе де ду, иза шена дезачу адамах кхетча ловзар хуьлу де. Шийла ла делахь а, кхоблина стигал елахь а, амма ловзарга гуьлчу адамийн дегнаш декхна самукъе, беамах дуьзна хуьлу оцу дийнахь. Уггар къеначарна, нагахь кхидерш дицделлехь а, дагахь лаьтта шен пускалан хан, къаьсттана ша маре яхча хилла ловзар. Дагахь муха ца лаьтта, дезаш цхьаьпакхетта шаьшшиь декъалдан адамаш гуьлу де иза хилча? Муха дицдо ткъа, юьхъа тле оьзна коьрта тиллина шифон а йолуш, майрчун доттагаша меллаша машинара охъа а йоссийна, гуттар чехкадаьккхина дечу ловзара юккъехула ша керлачу хлусаме юьгу де. Керла хлусам хилла ца ла иза. Кхузахь дладолало цуьнан керла дахар, кхоллало керла доьзал. Кху чу йолуш цо тлехъа дуьту хьалха хлумаьнан а глайгла йоцуш хилла шен синтеме дахар. Хлетталц иза шен доьзалехь бер дара, доьзалан дахаран глайгла дена-нанна тле а тесна, парглат даьхна. Ткъа хинца иза хлусамнана ю, цо дерригенах а жоп дала деза. Нагахь цуьнан дегI къинхьегамах доьлла дацахь, дахарехь зеделларг коьртехь дацахь, оцу повкъа ялале дас-напас хьалххе иза дуьненах кхетийна яцахь, хала хир ду цунна хлусамнана хлотта... Даккхийдерца цхьаьна мел дукха галаташ, цатамаш, бохамаш хуьлу. Маса нисло цкъа а дагахь ца хилла, ца кхеташ дерг!

Везан дела, оцу пускалан хенахь, дуьххьарлерчу шаьрахь мел дукха оьшу-кх шегга хаза олу дош, даггара хьехар, юххерчуьнан дикалла!

Амма сан дахар, ас дуьххьара длатесначу гуьлчаца галделира. Кхузахь, сайн ловзарх лаьцна масех дош ала

даъа суна. Массо ловзар иштта хир ду бохург дац сан иза. ХІан-хІа. Амма и кхин тайпанаш наггахъ бен ца нисло. ХІара сайчух суна жовжахате хили. Ловзар доладеллачу суьйранна, гІеххъа маьркІажан бода булуш чу йигна коре кирхъана тІехъа хІоттийна со, ирахъ лаьттира нисса ткъе деа сохътехъ. Бакъду, оцу буса сахила ши сахът динчу хенахъ корта жимма агІор-м баьккхира ас. Цунах хІун садаІар хир ду. Со дуьхъал ма яц нускал кирхъанна тІехъа хІотторна. Чекх са гучу, кІайчу кирхъанна тІехъа, тІе юьйхина кІайн полша, юкъах дихкина дешн даьккхина доьхкий, коьрта тиллина тикманашца кечийна еха шифон йолуш дІахІоттийна нускал хаза а, адаман бІаьрг шена тІе озош а хуьлу.

— Ишта нускал гича къоначу майрчун дог а тохало, буйна доьлличу хьозанан санна! — Іе ца велира со, сайн нускал дага а деана.

— Дикачу гІуллакхан а ма ю шен лар. Амма, оцу кирхъан тІехъа со хІоьттичахъана тІегІертачу адаманаша са логе кхачийнера. Схъа мел йогІу зуда, цкъа а шена со бІаьрга ца гича санна, мараьккхий, къаьрззий соьга а хьожий, дІахІуттура. Настарех хьерчара керташкара бераш. Уьш-м дера, со езаш лела хир дара, амма сайн кІадъяларца суна ца оьшуш безам бара-кх иза.

Доллучул а сан юьхъ ягориг кхин дара. Дуьйцуш хаза-м дера дац иза. Делахъ а, дийцанза Іелур яц со. Инзаре оьзда доцурш дийлийтора шайгара цхьаболчу божарша. Кирхъана кІел а богІий, сан куьг лоний я мара юллий дІахІуьттура. Гуттар оьздангалла яйнчо дегІах куьйгаш Іуьттура. Иза-м со йоссийнчохъ йолуш а, ловзар дІадаьллачул тІаьха масех баттахъ а лелийра цара. Хьуна моттадала там бу, церан соьца ергІцхъа дог цІена эвхъазло яра. Иштта стаг юххе гІоьртича, сутара догу бІаьргаш гича, багара схъа къаьркъанан муьста хьожа кхетча, цуьнан аьрта куьйгаш хьакхаделча Іеттон дог догІура сан. Цкъацкъа ойла хуьлура цуьнан оцу нэхъ дайначу юьхъа тІе туйнаш тоха.

Цкъацкъа гуттар цецІолий дІахІуттура со. Ойла йора ас, вапах, со Султане еана-те маре я хІара мел везучаьрга юкъахъ еана-те, олий. Буьйсанна охъаюьжуш, Султанца санна, цаьрца гІайба-м ца боьктура ас, ткъа оцу биста кхаччалц дерш леладора цара соьца. Цкъацкъа чІогІа къа а хетара Султанах. И доттагІий-х барий цуь-

нан. Сайна хуьлу цатам цуьнга бийца ца хIуттура. Хьанна хаьа, иза гIиллакх хила а мега олий, дагадо-гIура.

— Вайнехан гIиллакхаш бес-бесара ма хуьлий, — юкьахъяьккхира ас Кемиса. — Вон гIиллакхаш дац кьоман, дукха яхарг. Амма вочу гIуллакхашца халкъан гIиллакхаш бехдеш адамаш хуьлу. Цхьа гIалат ду адамийн. Цхьана халкъах болчу кIезигчу нехан цIе яххана долу хьекъал, оьздангалла, церан даккхий гIуллакхаш церан цIарах кхайкхад, ткъа иштта кIезигчу, вочу наха йолуьйту Iовдалалла, ямартло, оьздабацар дерриг халкъана тIе дожадо. Ткъа оьзда боцурш, массо заманахь, массо халкъа юкъара а бовлу.

— Со-м сайн ловзарах лаьцна дуьйцуш йоллурий. Ванах, со мича талзарна латтайо-те кху кирхьан тIехьа, бохуш ойла йора ас, корехула ловзаре а хьожуш. Хьагъ-слча хи деха а, меца ю ала а, кIадъелча охьахаа а йиш яц. Наггахь ара-м йоккхура со. Мел боккха бехк баьл-лачу тутмакхе а хIоттор дацара соьгара Iазап. Сан ловзар. Со декъальян деана адам. Цара сакьоьру, ткъа со, цаьрга хьажа бакъо а йоцуш, кху тIехьа латтайо. Иштта, цхьанхьа лечкъана Iара сан миска Султан а. Иза-м воьлла хила а мегара оцу кьизаллех. Цунна-м дуьххьар тIе ца деанера и доьхна де. Делахь а, хIунда яц тхойшиннан оцу тхаьшшиннан нийсаршца цхьаьна тхаьшшиннан диканех пайдаиэца бакъо? ХIа, ма Iайтахьа тхойша ловзаргахь юх-юххе хиьна, амма иэхь дара ткъа, тхойша хьешашка маршалла а хоттуш, церан гIуллакхе хьожуш, наггахь цхьаьний я тхешан хьешашца хелха а долуш, оцу адамашна юкьахь хилча?

Ас бIаьрг беттара ара, адамаш юкъа. Царна юккъехь ца го сан ваша а, да-нана а, церан йиша-ваша а, сан шича-махчой а. Эрна ду уьш лехар. Ас мел лехарх, уьш гур бац кхузахь. Муха го, ца баьхкича. Дуьненахь уггар сан гергара адамаш — да-нана, вежарий уггар тахана суна уллохь хила безарш, сан дикане хьийза безарш бац. Уьш кхуза баьхкича иэхь ду, боху. Тахана со елла Iуьллуш елахьара сан докъа гонах хевшина, суна цхьа хьехар а, гIо а, дегаэца-м а ца оьшучу хенахь, суна чуьра са дIа-даьлча гуллучул хIетахь хIунда ца баьхкина уьш? ХIунда ца баьхкина уьш со дуьххьара дахаран новкъа йолучу дийнахь, дерриг адамаш сан дикане гулделлачу дийнахь суна улло хIитта?..

Чогла оышуш а, самукъане глудлакх а ду ловзар. Ама иза хила ма дезара доцуш хета суна. Хъажал хьо, юккѣхъ еакIов майда а юьтуш, могIара дехкинчу дукъош тIе хевшина цхъана агIор божарий, вукху агIор мехкарий бу. Царна ала хIумма а дац. Iаламат хаза, куьце, делладелла зазагаш санна, хетар доцург. Амма наг-наггахъ юккѣе баьллачу боIо новкъарло йо оцу зезагийн ара ваьллачунна. Дерриг дохийна кегийрашпий, мехкаришпий юккѣерчу мосехазза зударий балинчу божарший, мареш идийнчу жероший. Церан ткъа шарера шовзткъа шаре кхаччалц хенаш ю. Божарийн-м цIахъ доьзалш хиларан а шеко яц, ткъа хъанна хаба, оцу жероин хила а тарло маI-маIнехъ дIатийсина бераш.

Мехкаришна тIехъахула хIиттина лавтта итт-пхийтта шераш хенара зудабераш. Амма дейтта-пхийтта шо хенарчара, хъалхарчу могIара а хевшина, шайл баккхийчу накъосташа леллориг до. Уьш тхан юьртара бац, кхечухъара баьхкина хъеший бу. Цхъа-ши шо хъалхалера со санна дешархой. Тхан хъехархойх ийзалуш, хIетахъ со а па хоура юьртахъ ловзарга. Амма кхечу юьртахъ-м Iара ког хойций. Ас бехк ца буьллу царна. Цхъа сайниг санначу нанойн дакъазадовла хъаьхна зудабераш хир ду-кх уьш...

Божаршна тIехъахула хIиттина а, цIоз санна, керташпий, дитташпий тIе летта а ловзарга хъуьйсу божабераш. Амма, нагахъ сан йоIарий, кIентий кхиахъ, цаьрга ма догIийла-кх ишта ловзарга хыйсар. ХIунда, бохий ахъ? Сурт хIоттадел хъайна. Ловзар толуш лавтта. Гоно гуолатухучохъ хIоттийна цхъа-ши стол ю. Царна тIехъ лавтта даар а, малар а. Гонаха хевшина Ia ловзаран «инарлаш». Дерриг ловзар бага а хъежош, и иттеш стаг дууш, молуш Ia. Иэхъ а ца хетий! Нагахъ шен ницкъ белахъ, хIусам-дас изза таро ловзарга мел веанчунна ян езара. Бацахъ, къеста а деш, адамаш ма дустаде. Церан коьрта декхар яар дац, ловзаран дайшна ахча IaIор ду. Муха гулдо, хъуна ма хабий. Хелха а яьлла, охъахаа йобдучу йоIана дуьхьал эkkха човс:

— Ва, хIара хъенан ю! — кхайкхад, дуьхьал сара а лочий.

Велахъ, тIехыйзачо, вацахъ, цуьнан доттаIехчо ахча ло йоIана дуьхьалара сара дIабери. ЙоIстеган а, жерочун а шен-шен мах бу лучуьнгара баккха хIоттийна.

«Инарлаша» к'лезинг стакана к'ваьрк'ва а ледош, невца-накт'остий обхуьйту мехкаршна т'е, тк'ва цара шайн к'лен-ташна т'ехыйсабо уьш. Вукхуо кад д'ламоу я, ца мо-луш, т'е ахча а дуьллий, инарлашна юха бох'уьйту. Из-м дош даций! Иттех туьма кисаных доцуш ловзарга г'лахь, адамаш юкк'ехь юьх'лаьржа-м х'луттур ву. Ахча-м х'лун дара х'уна, эхь—й'о! сийсаз'яр ду. Бежана-х даций иза, дуьх'алваьлла саца а йина, кхайкхо? Оцу пек'таран, нэхь хеташ, юьхь й'огу. Я цуьнан везарг ца хир ловзаргахь. Я кисаных ахча доцуш хир иза... Масане ду уьш!

Ас тидам бо ловзаргахь г'ечийн. Де делк'танга а дала-ле кхачийна юьртарчу туьканара малар. Луларчу юьртий, юхий хоькку говран, мотоциклаш, машинаш. Амма дика х'ал дац ловзаргахь хевшина г'ачаьргахь. Малх лакха мел бели ц'ийло малархойн ях'хаш. Ц'ийбеллачу б'лаьр-гаш дуьх'ал моттарг'ланаш х'лутту. Овсал динчу бежанан санна, мочхалш охкаделла, туйнанг оьху, их'ацца верг ша г'аччоь юьх'ар'боьху...

Эххар гуттар нэхь-бехк дов малархойн. Мехкаршка, мохь а бетташ, оьзда й'оцу ишарш й'о. Шеначул башха вукхарна а ца хеза моттутуш, ч'ог'ла луйй. Хевшина г'ер ма хуьлу! Вовшийн кера бийшина, шайн дог'имийн дола далац. Шаьш мелла хилар, лачк'оран меттана, нахала далийта г'ерта. Муха ца г'ерта, мелла ахча эрна ма дов. Х'ораннан керахь блокнот. Яздеш мехкаршка кехаташ кхоьх'уьйту. Юкк'ехула уьду, хабарш, кехаташ д'аса-кхоьх'у мерзударий. Мехкаршка шакарш етташ, массар-на а хезаш, оьзда доцу дешнаш кхуйсу. Тк'ва хелхарш! Царна а ц'е яхана каде, иссбаьх'а похчийн хелхар до-цург шадерг ду кхузахь, «буги-вуги» юк'ва а нэдина. Д'а-сатуьйсу г'амарш, сетто настарш.

Вайн мехкарша, шаьш ца кхеташ, б'лаьрзе т'елаьцна цх'а нэхь х'лума хета суна, Анас. Гиний х'уна ловзар-гахь хелхавала юк'ваваьлла цх'ацца пелх'о шеца шиь-кхоь й'о! ца яькк'хича д'ла ца волуш. Оцу ловдална ца хаь-те, шолг'лачуьнца ваьлча, дуьх'харлерниг, кхоал-г'лачуьнца ваьлча, х'алхалера ший а, доцца аьлча, уьш кхоь а й'о! ша сийсаз'йойла. Изза яна дойла х'лунда ца хаьа шолг'ла я кхозлаг'ла хелха яьллачу й'олана а? Х'ан, оцу й'об'ан хелхарна, куьцана я г'иллакхана ша реза ва-цахь, х'инца цк'ва цунна баркалла ала, шолг'ла и шеца ма якк'ха. Й'о!а х'лунда ца олу, цуьнга и ахь реза а ца хилла ох'аханйнарг х'лумма а сайл оьшуш ца хета суна,

ахъ лелориг ѳъзда доцуш хІума ду? Ткъа цхъаца волчу
Буппаза-м ша шеца шиъ-кхоъ йо! хелха яьккхича, накъо-
сташпа хьалха дозалла до! Ловзарга хевшинчу кегийрех
тІараш клезгаммо туху. Шайн накъост хелхаволуш, цхъа-
на маьпехъ шимма-кхаамма тІараш туху, вуьш ІадІа.
Цхъаъ, мехкаршна тІе а веана, йоІе вистхила гІерта, ша
цигара дІаваккха инцкъ дуьненчохъ а бац бохуш. Цхъа-
на маьпехъ гІовгІанаш йовлу. Нах хьалателха. Маьхъа-
рий а хьокхий, зударий дІасахьолху. Уьш дерриге а гуш,
цаьрга хьуйсуш тІехъа хІиттина лавтта кхназхой — зу-
дабераш, бжабераш.

И питанаш туьйсурш муьлаш бу хаттахъа! Царех
цхъаъ схъа а лавца ахъ дІателлича, бехкениг каравац.
ХІумма а царех баккхийбец уьш берш. Шайн доьзалехъ
машар бохийна ца Іаш, тахана сайниг санна, цхъана на-
ха вовшахтоьхна дика а дохадо цара. Иэхъе дерт ду иза
вайн юкъараллин могащчу дегІа тІехъ.

Уьрсан маьчигаш яьхна, уьш лестош, маьхъарий
хьоккху, и марцарш совцо гІерта нах. Амма цхъаммо ми-
лиш ца буьгу уьш, хІиттабац юкъараллин суьде.

Иза-м, берриг оцу кегийрхойн бехк а бацний. Цкъа,
цхъана Іувйрания кечъелла со балха йовдуш, новкъахъ
Іара ши воккхастаг. Поцца дергина мажош, мекхаш.
Шерра дІаяьшна чІенигийн клелош. Шинна а тІехъ кху-
заманан костюмаш, когахъ туфлеш. Цхъаьшнан коьртахъ
шляпа, вукхуьнан — тюбитейка. Хьалха лавца Іасанаш,
керахъ суьлхъанаш.

— Иэхъ а, ѳъздангаллин чо а бац хІиншалерчу зуда-
рийн. — хезира суна. — Оцу йовдучу йоІе хьажахъа цкъа.
ХьетІехъ биша куж, гоьлленц йогІу коч, дерзина пхъаьр-
саш.

— Эхартан зама тІекхочуш йоллу-кх! — корта лес-
табора вукхо.

Цара и хабарш дуьйцу дуьххъара ца хезна со, собар
кхачийна, юха а йирзина, цаьршинна тІехІоьттира.

— Аш тхоьга хІун де боху, нах? — хьаттира ас.

— Дера боху, вайн ворхІий дайша делийна, хаза хьор-
канаш хьулъеш, куьйгийн пІелгаш тІе пхьуйшаш хІуьт-
туш коч а, месаш хьулъеш коьрта туьлларг а лелае.

— Шуьга терра лела-кх тхо а, — боху ас. — ХІунда
дац шуна тІехъ вайн дайн хІлла кхекхийн куйнаш, ма-
шин чоппи, гІовталш, вертанаш? Аш хІунда ца дуьту ма-
жош. мекхаш?

— Церан зама д'аяьлла, йо! Т'ехула т'е, божаршна х'уьу лелпйча а мега, зударшкахь тац.

— Чухтанийн зама а яьлла д'а.

Царна мега, ткъа зударшна магац. Шаьш лелоригац, ткъа зударшна Иттарш йо. И ловзарш шайн некъа т'ера довлар ма бу церан бехк. Хьалха ловзаре хьуьйсуш, шурул к'айн мажош йолуш, баккхий нах хуьлу бохура. Наггахь шаьш хелха а бовлуш. Хьенех ваккха цуьнца милех яккха бохуш ц'ераш етташ. Ловзаргахь л'едал латтош. Оьздангаллех воьхнарг юьстах а вохуьйтуш. Ткъа х'инца? Баккхий нах ловзарига аьттехьа а ца бог'у. Ловзарга хьажар к'илахь ду, боху.

— Х'инцалерчу молланаша даьккхина-кх!.. — Л'е ца велла, юк'ъавуьйлира со. — Къанбаллалц курхалш деш, муьйлуш, тамбоцуш лелла, х'инца молланаш хилла царех. Кисана блокноташ йоьхкина, оцу т'е лаьрба маттахь цхьацца г'уч'а а язбина, нах л'ехош... Х'ара хьовр-з'овр хир ма дацара оцу баккхийчар ловзаргахь л'едал латтпйча.

— Х'аь, ловзаре хьажар к'илахь ду бохуш, баккхий нах а, шираллех диснарг и деш, л'едалан куьйгалхой а ца бог'у цига. Церан а, вукхеран а луналла т'ехь доцу кегпйрхой шайна ма луьу лела. Цара а, вукхара а тесна дитина ловзар, спик'ерам шайн кепак а, чулацамах а доьхна, зуламе доьрзуш лаьтта.

Ойла йо ас. Ванах, к'ху т'аьххьарчу цхьана б'е шаьрахь буххенца хийцадели-кх похчийн халкъан дахар. Вайн дайшна, денбелла г'евтпйча, евзар а яцара шаьш лелла меттигаш, баьхна ярташ. Хьогамна хьажа а ца йисна церан лаппаг'аш, чорда бедарш, кхпйра а, дечиган а пхьег'аш. Говрахь а, я ворданахь а лула юьрта ваха ца веша цхьа а. Хьалха вайн дай пшта-вуьшта балехь баьхна аьлла цхьаь дийца воьлча, х'окхо дуьйцург туьйра ду-те олий хетало. Амма, ва дела аьлла, вайн ловзаран кеп яц-кх талуш. Мегар дацара, г'ентийн метта локкучу дукьойн меттана стоьлаш а х'иттпйна, йоб'ан а, к'ентан а гергарнашпий, доттаг'ий, безаршпий гулбелла, и зуда ялийна де цхьаьний дпйча? Юк'ъараллин и уггар мехала, жовпаллин г'уллакх л'едало а, юк'ъаралло а шайн тергаме лаьцча?

И ас лакхахь дийцина к'ематде д'аделира. Амма гена дара соьгара лазап кхачо.

Ловзар д'адаьллачул т'аьхьа тхешап кертахь суна

хьалха хЮьттина Галамат ма хЮттийла-кх сан да вийна-
чу мостагIчуи керта. Хелхарш деш йохийна цIенкьеш.
Бешан массо маьПехь Iеттораш. Кегийна керташ, цхьа а
шен меттехь ца юьтуш, яржийна кертара хЮманаш. Дуьз-
зина кIирапах ни куьг ваьшта ца дуьллуш, и ГалагIожа-
наш дIалистира ас.

Ловзар чекхдаьллачу шолгIачу дийнахь дуьйна дIадо-
ладелира ас мотт бастар. Мардега, марнене, Султанан
хьожа-модане мел волчуьнга. Алахьа, Анас, стениа оьшу
и мотт, цIераш кхабар? Марден а, марненан а, цераи йи-
жарийн, вежарийн а, сайл баккхийчу марйижарийн-вежа-
рийн а цIе яккхар гIиллакхехь а дац. Нехан хЮсаме
воьссича юьхьанца маттана шера-м цатов. И хаь суна.
Амма адамийн цIераш стениа кхобу? ХЮн пайда, хЮн
ял хуьлу царна ас шайн цIераш ца яхарх? Ас и якккхича
тишло я варкь дужу цераи?

Со-м тхаьшшинан бахамах лаьцна дийца гIерташ
йоллурий. Керла хЮмма а дацара. Султана дуьххьара
зуда чу ялийна жима цIа. Баьрчче, оцу десачу цийнан
цхьана пенах, гIуданна оьллича санна, жима куз. Дуьх-
хехь, цIенкьа хЮттийна ши чийлик, кора тIехь наштара
зокий. И дерриг «кьагийна» куза тIехула кхозуш сан,
Султанан портрет.

Иза бара тхойшшинан бахам. Хьуна-м дагадан там
бу: дай-наюша кхин хЮма ца деллера шуьшнина, наха
кхехьна совгIаташ мича дахара, аьлла, кIант бев вок-
кхуш хЮма луш ма хуьлу. Тхойшшинан ишта хилира. Ас
санна, ойла ца йинчара олу, томах дас-нанас шайн йоI
юхку. Хьалха заманахь малхбалехьарчу бусулба кьаьм-
наша иза лелийна. Амма, вайнаха, шайн йоI маре яхча
• цунах беана там шайн дезаре ца хьовзабо. Султана дуьх-
хьара зуда ялийча, иза бев воккхуш цуна елла шинарин
цIоьллик, шолгIаниг цо ялийча, томана яхара. Ткьа со
йогIучу хенахь Султанан шен, и шен шуьйра когаш бол-
чу шарбалал сов хЮма дацара. Султанан да, кIанта зу-
дарий кхуьйлуш чIапаваьккхина хиларна, дадас диканна
вуйтучуха, цхьа кхузткьа туьма там а баьккхина, витира.
Хьанна пайда хилира оцу ахчанах? Тхаьшшинна ца хи-
ларий-м хаь суна. Беанчу томах массар дийриг дира, на-
хал нэша ца луьчу тхан нанас. Еана кучумаш, пухан бой,
кхин кIалкIовсарш тхан гергарчу зудаберашна дIайий-
кьира. ГIудгIазаи богIуш, суна еанчу чамди чу йилла
кисет-бохчий, мерах хьокху йовлакхаш, цигаьрканаиш,

марзошна кхин цхьацца совгIаташ, со ден цIа юьгуш деллачу зударшна кучамаш оьцуш хIур-цIур динна дайира тамана деана ткъа туьма. Балийна уьстагI бийча даьлла жижиг, ткъех кийла шекар тхан гергарчу нахалахь воккха-воккхачунна дIасадийкIира.

Ткъа, сан ловзарга богIучар тхойшинна кхехьна совгIаташ, цигахь тесна ахчий, дIаделира, мича даха ца хууш. Ловзаран IалагIожа вовшахьетта хьал дацара Султанан. Тамана а, ловзарна а, кхин оьшучунна а ахча хьалххе нахера духалург даьккхинера. Тхо цхьанне пайда ца хуьлуш, амма сой, сан Султанний вота тухучу тIе а доккхуш, дIадирзира тхан дика.

Ткъа мел дика хир дара, и тамана делла ахча керла даха хуучу тхойшиннан хьаште хьовзийнехь? Сох деанчу ахчанах ца йича тIеюха коч яцара сан гергарчийн? Сох беана уьстагI баьал якхбелла бара тхан цийнан тхьамданаш? Мел дика хир дара, сан а, Султанан а дайнанаша, йиша-вашас, керла даха хуучу тхойшинна шайн ницкъ кхоччу тIо динехь? Мел гIиллакхе хир дара сан ловзарга богIу гIургIазаш тхойшинна совгIат дохьуш баьхкинехь. ТIаккха хир дацара тхойшиннан цIа, яьлла топ санна, деса.

Цул а дика хир дара шен цIа меттахь латто, доьзал кхаба шен ницкъ хиллалц стага зуда ца ялийча, йоI цуьнга маре ца яхча. Цаьршиммо, хьанал къа а хьобгуш, гулдан деза шайна оьшург. Уьш хьийса ца беза пхьаммо а шайна совгIатаний, сагIинний хIума яларе. Уьш-м дерриш нийса дара. Ас-м, там-мам бохуш, эрна дойу ахча, шаьш дайанза ца Iахь, оцу керла даха хуучу шинна найде хьовзийча дика хир дара аьлла, бохура.

6

Оцу хенахь хилларш дуьйцучул ца хьехор гIоли ю. Цундела, цхьа доккха-доккханийг аьр ас. Со оцу керта еана бутт кхачале суна лен юьйлира маринана. Кхача кечбан а, етт оза а суна ца хаьа. Доцца аьлча, вуьрхIитта шо долчу суна хуург хи кхехьар, горгамаш хьакхар, бежана дIалаллар, сарахь цIа деьча и чудоллар, кхош дахар дара. Цундела, кертахь уггар хала гIуллакхаш дерриш сан кочахь ду: чобнаш цIанъяр, кираш тохар, поппарш бар, керт, беданаш цIандар. Дечиг а ас доккхура. Бакъду, поппар ца хьохура ас. Цкъа ас хьаьхначунна ре-

за ца хиллачу марпанас, со дуьнентIе яьллачу денна не-
Iалт а кхайкхош, метиг хьобкхуш лаххыйна охьабак-
кхира иза.

Доллучул со нахала яьккхинарг Iуьйранна хьалххе
хьалагIатта сан карах ца далар дара. ГIатта ца лора со
Iуьйрре. Марнана йолчунна я хиллачунна дика хаьа, де
даллалц нус йижина Iисча цунна мел моха йогIу. Малх
лакха баьллачу хенахь гIаьттина со араяьлча, хьераяьлча
санна, шен йоIаршна луйьш карайора суна иза. Юьхьен-
ца цкьа «ала — йоIе, хаза — несе», хуьлуш дIанхира
денош. Ша царна лерах со ца нислойла хиьначул тIаь-
хьа, тIаккха и шен беа мотт суна бетта болиьра цо. ТIак-
кха дуьйна суна денна хезарг цхьаь дара:

— «Делккьалц Iуьллу-кх хIара кьанделла кхез!»

— «Яар... бен кхин хIума дац хIокхунна дан хууш!»

— «ХIорш схьа мел еанарг ас гехь лело езаш хили-кх!»

— «Iшта хуьлу зуда? ХIара мекьалг!»

— «ХIара, соргIаш!»

— «ХIара токхи».

Кхин маса маьттаза яппарш хезара. Уьш йийца а изьх
хета суна. Цхьана агIор ас бехк а ца буьллур цунна.
Кьона со йижина а Iиллош, кьеначу цо дан-х ца дезарий
гIуллакхаш. Амма со а яцара-кх хIуманна а бехке.

ХIунда марзйира нанас со синкьерамашка, ловзарш-
ка? Деша-м ца йитира. Суна тIе и безчу механ бедарш а
оьхкина, со тIаьхьа а хIоттийна ловзаршкахула лелачул,
пайдехьчу гIуллакхана Iамийнехь. Сан бехк бара ткьа,
со Iуьйранна хьала ца гIаттаялар? Со-м хIетахь юьхьа
тIера беран бос банза, дегIан гIоканаш а чIагIьялаза, бе-
рийн амалех кьастаза ярий. Сан ницкь ца кхочура, цIий-
нан мукь буйна а боьллина охьахаа. «Догдахар», син-
кьераман гIиллакхаш бен нанас суна Iамийна хIума да-
цара. Я марнана а ца лера соьга бакь. Иза сол ткье итт
шо йоккха яра. ХIетте, шена санна, массо хIума суна
хаа деза моьттура цунна. Цуьнан кIант вацара пеханаш
санна. Султанан хенарниш я балхяхь, я доьшуш бара.
ХIара, гIорсиз, чолакх я Iовдал хилча а ша ма дара.
Олуш ма хиллара, ког тоьхначохь хи а оьккхуйтур до-
луш, жима стаг. Хьекьал ду, могаш-таза а ву. Хьалха
санна, хIинца а бIаьстенан юьххехь, волий цхьана агIор
дIавоьдура, дIакхоьссина цициг санна, гурахь хьаьвззий
цIа вогIура, есса чамда а йохьуш. ТIаккха оцу бисинчу
ялх беттан хIор дийнахь сарралц вуьжий Iуьллур, тIак-

кха вoьднїй хийисте хІуттура. Буса сахиллалц я тхан цІахь, я РуслангІаьргахь кехатех ловзура.

Еана дукха хан ялале цунах безам белира сан. Тама-ша бара цуьнга иза сан хила а хиллехь. Тхан захало хилале, иштта, нахана цхьацца моттїйта, тхан дай-напoйн мотт-эшарца, цкѣа-шoзза синкѣерамехь хилира тхойша, цхьана-шина буса вовшашка «дог» дехира. Іехаяла кийч-ча со, безамап кхин кІорге ца йохуш, цунна тІаьхьахІoьт-тира.

Ас Султанна дов дора и канцІарш хІусаме ма листа-яхьара ахь, бохуш. Вуьшта а со кочара яккха бахьана лoьху изий, цуьнан наний oцу бахьанех тасаделира. ХІун дап воллу хьo, Анас, цхьа хьовзий хьуна цара со! Марнан-на гергахь хІетталц яар, йижар бен хІума дап ца хуу со хІинца чувoгІу стаг ца везарг хили. Дийнахь а, буса а хаддаза Іиттарш. Дов долиь со ден цІа йoгІуш, дадас юха хьажoш. Кѣаьхьа бІаьрхишца со дІайoьдуш, кѣаьхьа деп-ца цара юхаяхъеш. Иштта лелара хан. Нанас дог ца дуьл-лура тхойшинна юккѣехь безам гІоттург хиларх.

— Хьада, дІагІуo, йoІ, — oлура цo, дапма. — Сатоха жимма. Юккѣе доьзалхо воьлча, дерриге хийцалур ду. Майра хІусамна тІе воьрзур ву, хьуна хьайн беран да а везалур ву. Иштта ма хуьлу юьхьанца. ТІаккха ТотагІар, шайн бахамах ах а луш, шуьшиь бев доккхур ду...

Ас садеттара. Бер а хилира. ХІинца сан цІахь йoлу йoІ. Тхойша бев а даьккхира. Амма, ас хьалха ма-алла-ра, мардас-нанас тхойшинна хІума ца делира. Ша етта йорт ца йитира Султана. ТІаккха кхийтира сан пана. Ша бохург ца хилла даьллийла хигьначу цo цкѣа хьажа-хІoт-та цІа еьча, цІахь сацийра со.

— Хьан бертахь-бертазий oцу керта тeІийра oха хьo, — долиьра цo. — Цунах тхуна хетарг ца хуьлуш дол-лу. Хьo хьуo а яра цІахь саца луш. Хьада, яха а гІoй, и йoІ йолчаьрга дІа а лoй, хьуo йнта а йитийте, хьайн чам-да а йохьуш цІа йoла. Сайн йoІехь и кьиза Іазап кхин далладойтур дац ас...

ЙoІ дІа а лoй! Кхо бутт кхачаза долу сан жима кІор-ни! ХІетта елакѣежа йoьлла сан Белита!

Кийра ша боьллича санна, дог шелделла, дeгІа тІера массо чо ира а хІoьттина, настарш eгош, йoІ мара а кѣв-лина, суo йолччу лaьтта oхьалахъелира со. Меттах ца хьовш лацаделла, хІиттина сан бІаьргаш нанна тІе догІа-делла дара.

— Акхарошна, олхазаршна, массо садолчу хIуманна ма деза шен кIорни. Суна а сайн йоI езий ца хаа хуна? Я хуна ца дезара хьайн бераш? ХIан-хIа, дезаш хиллех ахь тхо, ойла а ца еш, иштта дIаса лур дацара, хьайн йоле, бер дIа тасий, цIа йола бохур дацара. ХIан-хIа, ас тосур яц сайн йоI нехан кара. Цуьнан ирсан дуюхьа яла а реза ю со!

Ас иштта элира моьтту хуна? Ала гIиртира-кх. Ас мотт меттахьхьебора, амма багара дом ца долура.

— Лур яц! Лур яц!—цIехьана, мотт хецабелла, мохь белира сан. Ас чIогIа маракъовларна дара а хаац я сан цIогIанах кхераелла, тхойшинна тIе кхозабеллачу кхерамах кхеттера а хаац, сан жимчу Белити мохь белира. Оцу маьхьаро кхетае ялийнчу суна, шена хуу ца хуу аяташ доьшуш, сайн юьхьах, логах шийла хиш хьобкхуш, докъя баса а яхана гонах хьийзаш нана гира.

— Ахь хIун дора, йоI... Вай елла яла со... Суна чохь са ца дити-кх ахь... Бер, долчу дега дIа а лой, неханаш цIа богIу дела, эларий ас-м...

Амма суна сайн йоI бен хIумма а ца гора.

— Ма елха хьо, Белита, — бохура ас цуьнга сайн неkke а тeIош, — мамас дIакхуссур яц хуна хьо. Элитий, цуьнан ши беррий санна, вовшех хьобгуш Иийр яц хуна вайша. Хьан ден цIа бохург вайшиннан дIадаьлла. Сан ден цIа а духуш лавтта. ЦIа-цIе доцуш байлахь йиса йоллу хир ю вайша. Амма шек ма яла хьо. Хьан нана хьекъале еана хIинца. Кху сайн дентIе хьо ца хIоттийта, хьо ирсе хилийтара дуюхьа ехар ю со тахана дуйна дIа...

Ткъя сан нана, тхойша мара а къевлина, ахIи-декъе яхана, елха хира.

Кхеттера иза шен гIалатах. Кхеттера аьлча а, ша шен ши йоI нийса ца кхейнийла хира цунна, амма шен гIалаташ мичхьа девлла-м ца хаа хIинца а. Хьуна ма мотталахь, цунна шен бераш ца дезара. Шен бер ца дезаш дана хуьлу олу, амма со тешац цунах. ХIораннан а безам ша-ша башха бу. ХIоре а гIерта шен хьекъало ма хьобхху и безам доьзална бала. Хуьлу-кх гIалаташ. ХIун дийр ду. Адамийн шайн хьекъалш ма дац цхьатера.

Доцца аьлча, оцу дийнахь ярах, цIахь сецира со. Дукха хан ялале Султана йитира. Загсехь хIоттийна тоьшалла тхойшиннан дацара.

Кемисин дийцаре ладогчуш лечу сан тидам а ца хилира лаламан хийцамийн. Юьртан йнсттехула догчу хичу диссачий бен тхаьш оццул некъ бинийла ца хилира суна. Оцу ерриг хенахь сан бляьргашна хьалха лаьттира цо дуьйцучуш сурташ. Ткъа Кемиса, шен дийцар чекх а даьккхина длатийча, цлеххьана сайн ойланех самаваьллачу суна стигалара охьабогчу цхьа а тладам ца гира. Комаьрша тедилхинчу доглане лийчийна, цландина дитташ шайна тлехь дисина тляьххьара тладамаш а ледош, самадевллера. Малхбузехьа цийеллачу стигалахь, и шен де чекхдалале лаламан лодика ян санна, гучубаьлла малх, еха зляьнарш яржийна, лаьмнийн баххьаш къагош, регла тлехьа къайлабала глерташ боллура.

Цхьа ткъех минот яьлча тхойша юьртан юккъехь хирду.

— Ткъа, хьан шина доттагчух хлуш хилира, Кемиса? — хьаттира, дерриг чекхдалалалц хаа луучу ас. — Хьан хьайн дахар а муха хийцаделира? Бехк ма биллалахь суна, ас иштта хеттарш даларна. Дайма суна гонах лаьтта, амма суна гуш ца хилла дукха хлуманаш гайти ахь суна.

— Хаац. Жимма а ахь цунах пайдаэцарга догдохуш. нэхь-бехк а ца лобруш, дийца-м дийци ас уьш. Розех, Залпаах хилларг хьотту ахь? И шиь шаьшшиь яханчохь хаза длатарьелла. Залпаь дикачу доьзале письелла. Боккха къинхетам хилла, марпанна тайна иза. Марда а, марпана а къона ду. Цуьнан виь клант ву, цхьа а йол яц. Цундела цара, нус ю аьлла доцуш, хьоме лелайо иза. Цуьнан даьлла галат когаш клел таладой дуьту. Доцца аьлча, марпанас зуда йина цунах. Амма Залпаана, везац шен Рамзан. И суна шера хаьа, цо лечкъадахь а. Шен наха динчу захалонна дуьхьало ян а ца яьхьна яхара, цигахь ца лан хенаш етташ лаччохь доьзалш юкъа яха. Хинца шен кхолламна, къера а хилла, клел сецна. Марзой дика бу цунна, майра а тоуьйту цо хинца, башха ца везахь а, берийн дуьхьа, церан ирсан дуьхьа шен ирсах ели иза. Ткъа, Роза жима йолуш дуьйна а цхьа шен амалш йолуш къестара тхо кхааннех. Соь, Залпаь тхешан наха тхаьш длаеллачу яхара, ткъа иза, шена хьехо захало а дитина, шена везачуьнга яхара. Лаламат бакъахьара, безамехь жимстаг ву цуьнан майра. Амма

Розин пана реза яцара оцу захалонна. Яхча схъаяккха а, тлаъхъа цлахъ сацо а гиртира. Иза шеп певцана реза хлунда яцара хаттахъа. Сий доцчу тайпанах схъаваьллачу, хъакхарша вуьзначу Мохьмадехъ юьтур яц ша бохура шен йоI. Тракторист маву иза. Ткъа Келимата данма сатуьйсура шен Роза, цхъа хъаькамашхачу стаге маре инсьяларе. Цунна бен а ца хетара и стаг воккха хилча а, ирча хилча а, Розинна ца везча а, дуьххьалдIа иза хъаькам хилчахъана. Амма Розас сацийра шен пана: шена Мохьмад а веза, цунна ша а еза, шаьшшинна оьшуш хлума а дац, шаьшшиъ даха дита, аьлла. Дика сацийра.

Кемисас, шеп балетка схъа а яьстина, цу чуьра схъа-иэцца ахботинкаш кога а юьйхина, шен когахъ хилла туфлеш балетки чу ехкира. Цуьнан леларехъ, охъайовьссича хотталхула некъ бан дезара цуьнан.

— Ткъа ас чIогIа чIагIо йинера сайн дахар буххера хийцина дIахIоттош, нийсачу повкъа а яьлла, хъалха дIа-яха, — элира цо балетка дIа а къовлуш. — Юха а даг чохъ гIаьттира, мацах цкъа, Белита Халадовнах тера хиларе айса сатийсар. И санна ца хилалахъ а, сайн ницкъ ма-кхоччу адамашна пайдехъ хуьлийла лаьара. Лаьара юха а со дахаре Iеа ца яйта, сайн йоI ирсе кхио, кхечарна хъехар дала. И ойла кхочушъярхъама уггар хъалха деша дезара ас. ХIинца, тхешан юьртан библиотекехъ болх а беш, заочю доьшуш ю со. Суна сайн йоI еза, сайн болх беза. Со езарг а, сайна везарг а карийна. Цхъа шо ду тхойшинна юккъехъ безам кхоллабелла. Амма хIинца со сикхур яц. Хенаца зуьйр бу ас и безам. Хьуна ма хаьара, ларлуш хила сан хIинца бахъанаш ду шортта.

— Бакълоь хьо, Кемиса. И тайпа бахъанаш ца хилийта, деша, Iама деза вай. ТIаккха хир дац вайн догIамашна и ахъ дийцаний, дийцанза дисаний даьIнаш. Амма, бархI класс яьккхина массо йоI хьо санна маре йодахъ, кIентий со санна шоферш лелаш, Калмыке я Казахстане ша-байке эхахъ, вай цкъа а цIанлур дац ледарлонех.

Балетка схъайиллина, цуьнан негIарин чухуларчу агIонна тIерачу жимчу кисанара даьккхина кхо сом кховдийра соьга Кемисас.

— Ца оьшу, Кемиса, — аьттехъа а ца дитира ас. — ХIара-м такси яций, мах боккхуш адам дIасалелаш. Генна юй хьан юрт?

— Кхузара дIа бархI километр. — Кемисас регIа хъала куьг хъажийра. — Оцу дIогарчу борза тIехъа.

— Хьо муха гIур ю цига.

— Тховса-м цхьаннахьа а гIертар яц со. Садайна. Кхузахь шортта гергара нах бу сан. Буййса а яьккхина, Iуьйрре гIур ю-кх. Ткъа хьо?

— Со тховссехь вухавоьрзур ву, Кемиса.. ЦIахь са-гатдийр ду суна.

Ша суна хIун там бийр бу ца хууш, дIасахьаьвзира Ке-миса.

— ХIинца-м тхо долчу машина а ялур яц, амма, цхьа некъаш декъо долуш хьоу кхузахьа нислахь, волахьа, Анас, — элира цо эххар а. — Суна чIогIа хазахетар ду хьо веъча. TIexула тIе, соьца долчу тIехь цхьацца гIалаташ дийлийтанехь а, тхан да-нана вон дац хьуна.

— Дахар чолхе хIума ю, Кемиса. ГIалаташ оьгу. Хьоу гIала еъча, хьешан цIеношка, юкъярIойле ца гIерташ вайн цига йола. ПарггIат Iен меттиг бу вайн. ХIа, хIара сан адрес ду хьуна, — тIе адрес а яздина, кехатан цуьрг кховдийра ас цуьнга.

— Баркалла, Анас. ГIоза-декъала лелайойла хьан машина. Хьан некъ дика хуьлда! ХIусамнене а, берашка а ца евзачу соьгара маршалла луо!

— Марша гойла вайна!..

КІАНТ ВЕЛЛАЧУ ДИЙНАХЪ

Хіун дийр дара-те адамаша, кхана шайх хиндерг хиъ-ча?

И ца хаарна, шаш абаде кхаччалц дехар долуш санна, гуттар тІаьхьало лобхуш, детталуш, хаьхкина ле-ла-кх.

Иттех де дац-кх тІехь морхин Іаьцик йоцуш санна, дог аьлча а, хІара кьена жІормаг, парІат еттаелла. Иттех де хьалха ду-кх ножап хьокхий тухуш, пхонап серашца кхолха берд хьош, кож тухуш, ас хІара керт йина. ХІара йина а ваялла, гуттар резахилла кхунна туйнаш а тий-сина со чу воьдучу суьйранна, хьанна моьттура, кхана Іуьйранна, наха уггар дикачуьра хІара йоха а еш, бу-Іанийн ворда яллал ков доккхур ду? Хьанна моттара, оцу дийнахь сан йоккхастага юьхьар йовлла тІехь асар даьккхина и саьрамсекхийн хас хьешна, датийна, цІен-кьа санна, шардийр ду?

ХІаьа, оцу дийнахь а декхна дара сан дог, тІехь цуьр-риг марха йоцуш. Кьеналла ца хьехийча. Бакъду, сик-сика цо-м хоуйту ша соьца юйла, кханенап мукъ шен буйнахь буйла. Куьзгана хьажам, дер, ца ваяьа. Кор-та ма бу, детица варкъ даьккхича санна, кьегана. Ма-цах цкьа, сой, сан йоккхастаг хІинчачул цхьа шовзткье итт шо кьона долчу хенахь, хийла йовІан хьежар шайна тІехь сецийна сан жугІура біаьргаш кхоьлина. Гуттар таьІна деана тогІи чу доьжна гуьйренан дохк санна. Цар-на тІехула лаба еш куьг лоций бен ца хьажало дуьхьал хІоьттинчуьнга. Юьхьан бос а бац цуьрриг да воккхавеш. Хан мел ели хебаш, яхлуш, ирлуш ю иза а. Цуь-нан дерташ-м юькьа, сирачу можо дІахьулдора. Амма сан дахаран хІора де ду-кх, цхьа хьаьрк гал доцуш, кху сан лекхачу хьаьжа тІехь дІаяздина. Иза ду-кх гут-

тар лерана кечдеш яздинчу гІайракхан чуртах тара.

Гена яц Іожалла. Дерриге а хІор денна теш хІуьтту цунна. Амма ас иза цкѣа а аьттехѣа ца дуьту. Кханенга, ламенга хьовх, иттех шаре дІаотьтура. Сайн кѣеналла а хеназа еана лорура. Кѣежвала, кѣанвала а, вала а бахъанаш сайн дукха хилла дела. Ва-дела аьлла, со хаал хилчахъана дуьйна цхѣаъ вукхунна тІе боьлхуш, бала-наш бара суна тІе Іенаш.

ХІара вайн Советан Іедал доккхучу шерашкахъ, Цоцин-юьртахъ Деникинан эскарх леташ цхѣана дийнахъ вийра сан дай, ваший.

КІезиг хІума дац цхѣана дийнахъ да а, цхѣаъ бен воцу ваша а велла, гІаж санна, цхѣалха висар? Вуьшта, метта охѣа а вижина, делан уьнах кхалхар ма ду ша. Ткѣа и шиъ а-х вийнерий. Поп санна, зюьрталчу шина стеган декъий бугІанийн вордана а дехкина цигара суо цІа гІиртииа де цкѣа а дицлур дац моьттура. Амма хенал воккха лор вац, ду олуш. Ша йина чевнаш хено ша ерзош ца хилча, адам хьердер ма дара. Цхѣаццаерг ерзайо цо иза, йицъеш дикане а кхачавой, цхѣаццаерг — кхин а кІорга кхин чов а йой, хѣалхарчух гІан деш.

Суна хилларг а иза дара. ТІаьхъ-тІаьхѣа хуьлучу бохамийн бозаллаша кийрара дІашарбора хѣалхарнаш. Кхузткѣе пхийтта шаро хІун гойтур дац? Царех пхийта дара пхийтта эзарнал деха, балане. Гитлар боху и чагІалкх вайн махкана тІелетча тІае вахана ший а кІант вийра сан. Цхѣаъ Идалан йистехъ, Талинграда уллохъ, шолгІаниг — Япox леташ, дІога, гена малхбалехъ, мацах, паччахъан замалахъ сан ден-ваша вийначу ГІарбал ю, Харбар ю хаац суна, и цхѣа цІе йолчу шахъарна уллохъ.

ХІаъ, тІехІотта барз бац цаьршиннан. Шиннан а сурташ ду, белшаш тІехъ эпсарийн погонаш а, хѣалха ордалш, мидалш йолуш. Воккханиг вийча церан командирера деана кехат хІинца а ду. Яьллачу хено маждина, шалха диттинчухула кегделла. Шун кІант, Іалханов Іелаха, Даймохк ларбеш леташ турпала вуьйжи, аьлла.

ШолгІачух лаьцна дац ишта кехат. Хъанна хаѣа, цуьнан накъосташа я командиро хІетахъ ишта кехат хѣажийна хила а мега. Амма тхобга ца кхечира иза.

Оцу пхеа шарачохъ кхелхира сан ши йо! а. Цхъаъ цIера араяьллий, важа—яланзий. Церан даьIахкаш а йохку генарчу лаьттах, гIиргIазойн лекхачу лаьмнех.

ГIаж санна, цхъа волчу цхъана кIантаца дисира сой, йоккхастаг.

КIезиг вара. Шиъ волчун цхъаъ висина, цхъаъ хиллачун цхъа а вац, олуш ду вайнехан. Амма охашиммо, иза тхаьшшинна витинчу далла хастам бора. Важа виъ вихьначу цуьнан ницкъ ма бара цунах тхойша даккха.

ХIаъа, хан а ма ца Iай шениг дитина. КIез-кIезиг ерзош цо ерзийра тхойшиннан дегнашна хилла чевнаш. Бакъду, жимма хьакахавелча а, цхъа лазама ов тухуш, тидаме моьнаш а дуьтуш. Масех шарахъ дикка бала бихьира йоккхастага къайллах мелчу бIаьрхишца йоьлхуш. TIаккха, тIаьхь-тIаьхьа нилхаделира иза а. Дийна висинчунна, хан мел ели, кIезиг дагавогIу велларг. XIор делан догIучу дено, уьш вовшашна гена тоттуш, цхъаца зайл туху царна юккъе. Амма, вукху агIор дIаоьхучу оцу деноша, дийна бисинарш буьг-буьгуш хьалхарчарна тIаьхьа буьгу.

Дийна висинчо дийрриг дира ас а. ЦIа вирзича уггар хьалха деп а, вешин а кешнийн баьрзнаш тодира, раздевлла чарташ нисдира, богIучу керла xIоллам xIоттийра. Юьртан кешанашка кхачале, некъан йистте, деа беран безамна чарташ а дуьйгIира. Ас сайн куьйга, цемантах доьттира, ткъа Iумхас яздира уьш.

Иштачу чартийн бежа могIа бу цигахъ. Новкъа тIехбуьйлучу наха, хуучара, уллохъ совций, доIа до, ца хуучара дала гечдойла, олу. Бакъду, шо шаре мел дели лагIлуш кIезиг хуьлу царна доIанаш дийриш а, важа кхо дош эриш а. Валаран а, веллачун а ойла кIезга йо тIаьхь-тIаьхьа. Кху дуьненан цIога лаца гIерташ хьаьддий-веддий лела массо а. XIинца xIара дуьйцуш воллу со уггар хьалха а волуш. Суо хаал хилчахъана гуттар ца мацвала, ца шелвала, дуьххьал дIа аьлча, ца вала гIерташ схьаоьху со. Вала ца лаъа цкъа а, цхъа де а ваха бахъана лоху. Цкъа сатийсира ас кIант воккха а хилла, цунна зуда а ялийна, йовш лаьтта сайн тIаьхье стамъелла де гаре. TIаккха — винчу а вирзина, бераллехъ левзинчу меттигашка, дайн кешнашка цкъа бIаьрг тоьхначул тIаьхьа велча а дацара-кх xIумма а, бохуш. Дела дика ма ву, сан Iосалле ца хьоьжу иза. Ас са мел тийсинарг хилийтира цо, амма суна xIетте а вала ца лаъара. Воккхаволчу

воІана зуда а ялийша, цуьнан ловзаре хъажжалц, цуьнан бер хъастталц виса лабара.

Иштта ю-кх адаман амал. Ша мел вон хъегахъ а, вала ца лаба, цхъа де а ваха деза. Дера лаба, ша вала охъавижина велахъ а, ца вала кадетта, мотт сецца велахъ а, бІаьргашца орца кхойкху. Амма цхъаммо а, уггар хъалха ас тІехъ, ойла ца йо, ванах, ас сайна тІе йохучу оцу хено суна хІун дохьур-те, хІун гойтур-те, воккхавевер-те со я велхор-те, олий. ТІаккха, оцу депоша ша гатте хъовзийча, дохковуйлу, хІара де гале велла кху дуьненара дІавеливелира-кх ша, бохуш. Цхъа масех дийнахъ. Жимма Іийча и чов йоьрзу, юха а дуьнене марзо гІотту, юха а дуьненна тІаьхъа хьоду.

Мел вонаш гинехъ а, резавара со сайн дахарна. Сан дагна чевнаш-м дер йина цо. Цкъацкъа суна Іаламат тера хетара суо генаш тедда, ирахъ дакъалучу попан зорталчу гІодах. Генаш хедийнчохъ мортдоьлла шеддаш долуш. Цхъа долчу цхъана гено чу ницкъ уьйзуш лаьтташ. Суна ницкъ лун и га — Іумха вара. Ткъа Іумхин пхи кІант, цхъа йоІ оцу попан орамаша хъалатийсинчу керлачу маргІалийх тера хетара. Сайл тІаьхъа вуьсуш ялх боьрша стаг хІларо гІехъчул дог кура доккхура. «КІант а, пхи воІ а! Оцу пхеа воІан тІаьхъе кхуьур ю! Іалха-м хъаха вовр вац, кІур боцуш!» — дог доккхадеш хьобжура со цаьрга. Амма цкъачунна ерриге а дегайовхо Іумхаяра. Кху къеначу дуьнене тІаьххъара хъаьжна сан бІаьрса дІадовш, цо тІехъабдийр ду сан бІаьргийн негІарш. Сан къена дакъа лийчош цо дуттур ду сирла хи, цо хьарчор ду кисин кІайн марчо. ТІаьххъарчу повкъа воккхуш цо лоцур бу барма, вуьллур ву со готтачу лахьти чу. Цо дугІур ду сан гІевланга гІайракхан чурт, иза лаьттар ву сан кадам оьцуш тезетахъ. Шен бераш тІаьхъа а хІиттийна, хІор пІерасканан дийнахъ иза вогІур ву сан коша тІе хІотта, суна тІе богІу некъ баІ бала буьтур бац цо.

ТІаккха, мацца а цкъа, цхъана дийнахъ, шен кІенташа иза а вахьар ву сан лула.

ХІаь, массо ву оцу боцачу, амма юха ца бохьучу новкъа айба везаш.

Цхъа а вуьсур вац. Цхъа а.

Дерриг дика дара, со цец а вуьйлуш.

Дала рицкъа а деллера шортта. ХІокху адамийн сутараллин цхъа доза хилча, тоийта, кхин ца оьшу а эр долуш. Амма, кху къеначу лаьтта тІехъ хІинцалц схъа ког

баьккхичу адамех муьлхачо аьлла и дош? Я хьан эр ду? Дикапо вузийча, хIишца суна тоьар ду аьлла велларг вац. Хьалха сан галдийллачу гIуллакхашца дуьстича элан бахам бара сан. Iумхас ши цIенош дина. Суний, йоккхастаганий, гIутакахаш санна, хаза кегийнаш, шена — даккхийнаш. Кертахь масех бежана, иттех уьстагI. Ял-духкургачуьра маситга гали ялта ца хеда цкьа а. Дийнахь кхузза хуьйцуш, цкьа дуьйхинарг кIирнах юха ца духуш, лело бес-бесара духарш.

Дуьненан ялсамане ю-кх, оцул тоделлак-кх адамнийн дахар!

Амма деккьа цхьа хьал, дуьненан даьхний ма ца тоьу адам ирсе дан. Цхьана ханна Iеха-м во цо. Вуза а во, кху дуьненахь ша бен хIумма а дуй-те олий хоьтуьйтуш, кура а воккху. Тахана — кхиьна доьзалш а, йиш-ваша а меттахь ду хьан. Хьал а ду. Токх ву хьо. Ирсе ду хьан кертахь кога-буьхьар хьийзаш. Оцу дерригенах Iехавеллачу хьуна гац хьайн лулара да-нана делла байлахь бисина доьзал я доьзал лаьттах боьल्लीна, каш санна, шийлачу, маьждиг санна, есачу хIусамехь йисина жоьра зуда а, ахь санна, дуьшено Iехийна цхьа мур бихьна, амма Iожалло кадетташ да-нана, йижарий-вежарий дIа а бихьна, IаддаргIа санна, букь хьаьвзина висина воккхастаг а. Ва амма латтац-кх и де данма цхьаьнгахь. Иштта, рогI-рогIана пехан керта хIуьттуш дела-кх. Тахана вийлинарг, кхана велхош. Оцу дийнан ойла ян лаац-кх, уггар хьалха суна а.

ХIара таханлера де сайна гур ду ца моьттура суна. Доллучул со воккхавевнийрг Iумхин гIиллакхаш дара. Дена-нанна, доьзална цуьнан муьтIахьалла. Ас хьаькхначу сизал тIех ца ваьллера иза цкьа а. Кура вацара, коча вацара. Дена-нанна дика кIант а, доьзална дика да а вара. Ша пхийттара ваьлчахьана ламаз-марха ца дитнера. Хьарам рицкьех дезар ца нэцнера. Iуьйранна хьалххе гIоттий, шен ламаз дой, гатана юкьа хох-сискал а хьарчадой, тарахьтар тIе балха воьдуш, маьркIажан бода булучу хенахь цIа а воьлуш даьккхира цо хIара тIаьхьара ткьех шо. Юьхьанца гIаш лийлира. ТIаккха—вилс-педахь. Пхи шо хьалха матцик ийцира, уггар тоьлларг. ХьаргIа санна, Iаьржа. Гуттар биэза дин санна, хьоме лелайора цо иза. Ша мел тIаьхьа, мел кIадвелла цIа варах, иза юьлий, массо маьIе екьа горгам хьаькхна бен чу ца воьлура. Iуьйранна ламаз динчул тIаьхьа, юха а

цунна гонах хьовзура, вишташ кьуьйлуш, даьтта дет-
таш.

Итт де хьалха тIаьххьара а хнира иза цунна тIе.

Дийно сарралц хIара керт еш хьийзина, кIадвелла со,
йоккхастаге и асар дитий, нхьор кечде а аьлла, тилла
добду малхбузан ламаз дан чу вахара. Дайма санна,
перзан а, сунт а ламазаш дина, сайн бIе суьлхьа кера а
лаьцна, маьгги тIе охьахнира со. Йоккхастаг, сикха
шен ламаз дина, арахь, пеша хьалха юург кечъян юьй-
лира.

Дагара ца йолу и суьйре.

Дийнахь тийна лавттина юрт кIез-кIезиг самаяла
юьйлира. Хезара сарахь цIа оьхучу бежанийн Iехар. Лох-
ха Iаьхна, кетIа хIоьттира тхан тайша етт. РагIун тхов
тIехь гай яьтIча санна, мохь хьоькхура цигиго. Схьахета-
рехь, цунна оьгIазьоьхуш, циггахь летара, бераша дукха
хан йонцуш цхьанхьара-м далийна кIайн-кьорза жима
кIеза. Цхьадика, хIетта эсий далош цIа кхаьчначу воIа,
цигиг пеккхийна кех а даьккхина, дIатедира и дов.

Шовзткье итт суьлхьа а даккхале наб гIоьртира су-
на. Иза мелла а тIетелайора диллинчу корехула хьоькху-
чу бIаьстенан суьйренан тамехьчу хIоно а, шур-шур деш
корехь дегочу бIаран гIаша а. ГIенах долуш санна, хе-
зара, арахь йоккхастага даьланашна кечбеш уьн тIехь
уьрсаца хохаш отуш а, цаца техкош а. ТIаьххьара суьл-
хьа доккхуш-падоккхуш охьанийгира сан керара суьл-
хьанаш.

Наб озийначу ону масех минотехь гIенах суна дуь-
хьал ца хIуттуш сурт ца дисира. Амма уьш цхьа а вов-
шашца зIе йолуш дацара. Цкьа гира суна, делан цхьа-
на таIзарна санна, сайн багахь йисина цхьа кхэл дIаяьл-
ла. Кхин хилларг хIума а доцуш, туйнаца кхоссаелла
охьаюьйжира иза. ХIун дара а хаац, и кхэл мел гинчуи
мохь болура. Йоьлхура йоккхастаг а, нус а, маьхьарий
хьоькхура кIентан бераша а. Уьш теба гIертара со. Цкьа
вулий хьоьстуш, цунах гIуллакх ца хилча, чехош. Новкьа
елахь бен хIуманна а кхин найденна йоцу и кхэл багара
охьайожарх шуна хIун хуьлу, бохуи барт беттара ас.
КIез-кIезиг гуллуш, адамаш гулделира. Тезет ала тезет
доцуш, ловзар олийла а доцуш, цхьа нээлла IалагIожа
яра тхобгахь.

ХIун дара а хаац, ону IалагIоже юккьехь Iумха ца
гора суна. ДIалехчи а, схьалехчи а вацара. Эххар а, мар-

чо тІекъовладе наха вита а ца витина, чу ваханчу суна, цу юккъехъ Іуьллущ Іумха гира. Стенна делахъ а, кагбина корта, юьхъа тІехъ детта цІий, къаьрззина соьга хьоьжуш, ангали санна, хІиттина сийна бІаьргаш...

— Іумха! — мохъ аьлла, цунна тІе хьаьддачохъ самаваьлла со, ши куьг тІехъа а тухуш, вагийча санна, хьалаиккхира. Чохъ бодаш бара сан гІийлачу бІаьрсине хІумма а ца къасталуш. Сайна гиннарш гІан-набарш хиларна наргІатваьлла со, доккха садала гІоьртира. Амма ас чуоьзна са юккъе кхаьчча, цІеххъана деган Іайга кІел иккхинчу лазаро, Іад санна, вуьйлира со. КІезинг мукъана а садала гІерташ некхъа тІе куьг диллина, хе юьстах тесначу чІеро санна, бага а гІаттийна, хьалхахъа кхевдина «хьнъ-хьнъ» деш висира со цхъана ханна. ТІаккха, кІез-кІезинг маллуш, лазар дІа а даьлла, садала меттинг беллира, сецча санна хетаделла къена дог, хаа а луш, тоха-делира. Амма, стенна делахъ а, бала бара-кх сан кийра хьийзаш, иштта, ведла цхъана агІор гІур вара-кх аьлла хойтуьйтуш.

Араваьлча мукъана а жимма маслаІат хир дацара-те аьлла, ши кІарх туьйдина, пен доцуш, неІаре а вахана, нуьйда таІийна, чиркх а латийна, уча велира со.

КІентан жимах долу бер охъа а ханйна, далланаш йо-хош йоллур а юккхастаг. Царна тІехула тховх кхозучу сирла богучу чиркхана гонах хьийзара боккха полла а, кегийн мозий а. Шена хІума тасарга догдохуш, неІсарІи тІе муцІар йиллина, бага гІаттийна, бежа цІен мотт ара а баьккхина, цІога а лестош Іуьллур Вахин жима кІеза а.

— Хьо схьавогІу я юург чу йохъу хьуна? — хайттира йоккхастага со гучуваьлча.

Со жон дала ца кхира. Тата доцуш сана тхан кетІахъ сецначу сийначу «Волги» чуьра охьавоьссина гІопан неІарх чохьхавелира тхан юьртахъ соьга гІоьрттиш воккхастаг Билал а, цуьнца кхин цхъа а.

— Ассалам Іалайкум, делан кьинхетам ма хедийла шун хІусамера, — салам луш, суна хьалха сецира Би-лал. — Шун гІоьза юург хуьлда, Хелинат.

— Ва Іалайкум салам, марша догІуьйла шу а, Би-лал, — учара чувосса тохавелира со. — Дела реза а хуьлда шуна. Ма дика болх бу шуьшиь веана. Цхъа пись-елла далланаш йина йоккхастага!

— Охъа ма воссалахъ, Іалха! — сацийра со Билала, — юуш Іен йиш яц. ЧугІур ду вай. ТІаккха, Хелипат, хъо муха йоллу? Цамгарш ца лехъош Іай? Кертара бераш дуй могуш?

— Далла бу хастам, дика йоллу со-м. Бераш а ду могащ. Шу а деца дика? Зерент хІун деш ю?

— Дала дика кхобу. ХІан, Хелипат, тхо чудовлий цкъа?

— ЧугІойша, ас юург дІайохъу шуна.

«Диканиг дохъуш-м ца баъхкина хъуна хІорш», — бохура ас сайга, хІинца сайна гина гІан а, тІаьххье схьакхаьчча хІара шиъ а деза ца делла. Сан шеко кхин а чІагІъелира даима хабаре волу Билал, и мотт логехъ бисча санна, тховса, ва дела аьлла, къамел ца долалуш, хьийза воьлча.

— Іалха, тхойшиннан Іен йиш яц, — кьорра вистхилира Билал, тІаккха, жимма ойла а йина, тІетуьйхира:— Кхечунна хьекъал лун стаг цул тІех хьекъале хила веза. Кхиверг собаре воьхург, лам санна, ша собаре хила веза. Тхуначул дукха дуьне гинчу, мерза а, къаьхъа а Іийшинчу, дикано ца вохийнчу, даим тхо ира-кера хІиттош кху хене ваьллачу хъуна маслаІаташ дан тхо дукха кІезиг пах ду...

«Делхъа хІара долор а ма тера дац-кх аш диканиг деапчух. ХІун ду-те хилларг, дан мукъане а...» — ойла йора ас.

— Іумха жимма лазийна. Дуьхъал йогІу машина кхетта цунна тІе. Районерчу больницехъ ву иза. Хаза Іеш ву. ИишааллахІ, даламукъалахъ цхъана кІирнах хаза гІюлий а хилла, аравер ву. Наха хІара тайпа хІума дукха дестадой дохъу дела, ма-дарра дийца, хьалххе хъо волчу веана тхойша. ХІинца, Хелипате, хилларг дукха хІума доций а ханїте, тхойшинца дІавап кечлохъа. ХІокху Хьамидан машинца гІюй, цунна тІехІоттий вола вайша.

КІант лазийна боху дош хезчахъана можа блатор хъаьвзира сан блаторгашина. Билала кхин дІа дечу къамелах цхъа дош ца хезара суна. ДуьхъалхІуьттура цхъа ткъех минот хьалха сайна гина гІан. Охъайобжна тІаьхъара кхэл. Кертахъ ІалагІожа. Йоблху йоккхастаг, пус. Маьхъарий хьобкху бераш. Корта кагбина, цеша вуьзна марчо юккъехъ Іуьллу Іумха...

«ХІан-хІа, аш хІуьу дийцахъ а, Іумха дийна вац, —

кѣурданш деш, логан шад мосаззе а хѣала-охѣа тетти-
ра ас, — дийна вац иза»...

— Лазор ву, лиїр ву, — аладелира соьга, айса муха
олу а ца хууш. — Массарна а тѣхлѣтта езаш киртиг ю-кх
иза. Рожехѣ. Цѣѣа а вер вац цунах кѣлѣхѣара. Амма со
дѣаваххалц висн веліра иза. Хѣара ца хилча а, кхул
хѣалха ас лайнарш тоьар ма дара. Далла дика хѣа хир
ду-кх...

— Иштта дан и, иштта дац, Іалха, — бохура Билала,
ши бѣаьрг цѣенкѣа а боьгІна. — Ас ма боху хѣоьга, хІни-
ца цкѣа Іумха хаза Іеш ву. Цѣѣа а тайпа кхераме хІума
дац. Хѣара Хѣамид хІницца ма веана цигара. Сингаттам
болуш хѣал хилча, ас лечкѣор ма дацара. ХІун диїр ду
ткѣа. Вонаш ган а, баланаши Іниѣа а кхоьллина-кх вай.
ХІорангехѣ бу шеначулла бала. Цѣѣаьнгахѣ кѣезиг, ву-
кхуьнгахѣ дукха...

Билал лубйчохѣ витина, сайна тѣе бедарш юха вуьї-
ліра со.

Уггар хѣалха, Іаьржачу тѣаьрсаканан кѣеда маьхѣсеш
кога а оьзна, барчерчу ненах тоьхначу кѣорзачу истанга
тѣехула, тѣе кѣайн шаршу хѣарчийна кхозу Іаьржачу ис-
харин чоий, кѣайчу лаьстинган гловталлий тѣе а юьйхина,
детица кхеллина доьхкий, шаьлтний юкѣах а диккина, чуху-
ла бѣаьрг туьйхира ас. Сийна сир хѣаьккначу аьчган
маьнги тѣехѣ ира хлѣттийнчу гѣайбн тѣехѣ харцѣѣа баьк-
кхина Іуьллур, цѣѣа бутт хѣалха Іумхас суна байтина
ІаьнтІакан холхазан куї.

Схѣайѣцна иза бакѣахѣа а баьккхина, чу ши куьг
доьллина дѣаса а тоьхна, дано бос бетталучу кѣедачу
холхазана тѣехула дайн куьг хѣоькхуш, коьрта ца туьл-
луш, вехха хѣийжира со цуьнга. Со цѣѣана ойланнийн
кѣорге ваханийла хуу важа шиѣ вист ца хуьлура.

«Соьга-м баьккхира хѣара шийла кхѣѣ, — ойла йора
ас, — амма йоккхастаге муха ханїта деза. Цуьна-х дац
чуоьзча дѣахеца са а. Миска, иза-х, бохамаша хуьїдина
кхачийна...»

Йоккхастаг чу а ялийна, хѣара шиѣ волччохѣ цуьнга
вистхила дагахѣ, ара мохѣ тоьхна, цуьнга кхайкхира со.
Юха а ойла хийцаелира сан: «Шена и кхѣѣ хезча кхера-
ялаза, мохѣ хѣакханза Іниїр ма яц иза. Тѣаккха, хѣара не-
хан ши стаг а волуш, цуьнна маслаІаташ деш, и хѣоьстний-
ла а хир дац. Тѣехула тѣе, оцу дашца тоьхна цуьнан даг-
ца чов а йина, иза кху чохѣ цѣѣа а йитина ваьлла гѣойла

а ма дац. Цул, ара а ваьлла, цуьнга шегга дайн къадор ас»...

— Зуда, матцико Iумха жимма лазийна аьлла ма веана и шиъ, — элира ас, ма хуьллу паргIат, бен доцуш ала а гIоьртиш. — Ност ехкийта, больнице хьала вигна боху иза...

Амма хала ду ненан дог Iехо. Иза-х гуш доцчу нхь-нашца дозаделла ду шен берийн дегнех. Берана хилла лазам ненан дагах ма кхета. Иза мел генахь делахь а. Цхьаммо ца хайитанехь а, хаало-кх и цуьнан дагна.

Iоккхастеган кийрара мохь ца белира я бIаьргех хи а ца хьаьдира. ЦIеххьана кийра цIе хьаьвзича, цо дакъа ма до бIаьрхиш.

— Ма шера... хаьара-кх суна... цхьаь хиллий, — элира цо дегочу озаца, — хьобга ала... ца яьхьаш... Iийра-кх...

Хьалха схьакхевдина цуьнан ира чIенг, хорша хьаьдча санна, «каррехь» егайора. ТIеназа яйра балдаш тIера цIелла а. ХIума юучуьра сецна ши бер а, кхераделла, къарззана соьга а хьаьжна, дисира.

— Цунна хилларг-м кхераме хIума дацара, — маслаIат дан гIертара со. — Хьо йоха ма йохал хьо. Хеде а ханйтий, шинна а кертахь цIано елаш. И цIа веъча, хьовсанах гIертаза Iийр бац. Ледара ма хита. Цунна хилларг-м хIумма а дац, хIуьу тIе деъча а, доха йиш ю вайшиннан?

* * *

ХIаъа, дерриге дика дара оцу дийннали.

Оцу суьйраина кхузара цIа чу воьдуш суна дагахь а дацара, дуненахь айса яккха йисинчу хенахь (дукха елахь а, иттех шо хир яра-кх иза) сайн дагна кхин а цхьа чов хир ю бохург.

И буьйса шина декъе екъаеллачу хенахь дIакхелхира Iумха. Маларо хьерваьккхинчу цхьана шонаро тIе маши-на а тоьхна, аьрташха лазийна...

* * *

Гор Iожалла яI! Цо дитац-кх шениг. Ша тоьхначу минотехь йогIий тIекхетий, куьйрано кIорни санна, обций стаг дIахьо-кх цо. Хьоле хиларх а, кьен хиларх а, миска хиларх а ца вуьту. Тайпа-тукхма доккха хиларх а, цхьал-

ха хиларх а ца вуьту. Деглехъ турнал ницкъ берг а, я глорсизниг а ца вуьту. Сагладобхург а, я дуьненап паччахъаш а ца вуьту. Ца хьобжу иза ша тлеса стеган аьтто хиларе а, ца хиларе а. Ехарх тле а ца йоглу, ца из-шарх йоглиг а кхочу.

Тхан цлийнан тхевнан глортор хилла лаьтташ блоглам бара лумха.

Хинца тлехийти-кх иза. Тлаьххара а, лен чов хили-кх суна. Хинца а дладелаз а ю блаьрг мосазза кхийти дерриге а карладохуш, сан дог огу тезетана тойина хлара меттиг. Амма и чов блогза кларгиннар, блогза язйинарг, суна маслалатана ойла йолуш кхуза гулделла адам дара. Керла божал дан дагахъ лумхас даьхна тлеш цуьнан тезетахъ нахана тле охьаховша дехкина. Клед гоьргаш йохкуш, тлехула алан чьор дуьллуш, ахгуо беш, кадам бан боглучу нахана тле баька цхьа агло хещна а юьтуш. Дуьхал долчу дукьош тле хевшина баккий нах, вукху шина аглонца охьадехкинчарна тлехъ — баккий хила глортарш.

Тезетана тле кхаччале, цхьа бле глулч генахъ совцура машенаш, мотоциклаш, говраш. Цигахъ охьа а буьссий, атталгла, тлаьхьа висинарг тле кхнаре а ца хьуйсуш, бе-ха могла бой, схьаьолхура адамаш: боьрна нах — кхуза, зударий — лумхин керта.

Итт де хьалха, суна тлаьххара а скхна санчу оцу суьйраина, клажар еш санна, хаза юцуш ас йинчу кертах доккха даьккхинчу оцу кевнах чохьа а буьйлуш, йоккхачу стеган саьрамсекхийн хас а хьобшуш, схьа тле обхура нах.

Цхьана хенахъ-м, кадам бан баьхкинчу нахана хьалха ваьлла стаг цхьаь велахъ а, шиь велахъ а — уьш, кадам длаобьцунна хьалха а хлуттий дола а дой, кадам беш дара гиллакх. Цунна уллохьа моглара длахлуттий лаьтташ хуьтура веллачуи вежарий, клентий, ден-вежарий, шичой, доцца аьлча, герггара йиша-ваша. Тхамдига хьалха а беш, цаьрга массаьрга а кадам беш, чекхбовлура нах. Тлаккха, виса везарг вуьсура, вуьйш, шайн декхар чекхдаьллачул тлаьхьа, пагахъ велларг длавоьллина глуллакх чакхдаьлলেখъ, цигара длабовлура.

Иштта дара цхьана хенахъ гиллакх. Хинца кхин ду. Дайма лаьтташ цхьа а хлума ма дац, деккьа ша цхьа во-

ниг бен. Хіара гіллакхаш а йблучу хенаца кѣанло, зарз-
ло, мортло, тіаккха даѣржий дов.

Діогахъ лаѣттара, ловзаргахъ пондарчина санна, су-
на хіоттийна жіай-гіант. Охѣахаа хан а, аѣтто а хѣенан
бара. Хилча а, дог хѣенан догіура. Сайн доцчу гіорица
ирахъ текхира ас юѣззина н цхѣа кіира хан.

Оцу кевнехула чоѣхѣайолура нехан тоба. Царна хѣе-
кѣале ву аѣлла хѣалха ваѣккхина воккхастаг, шена тіаѣ-
хѣара и тоба а оѣцїї, вогіїй гонна юккѣехъ, кѣеначу на-
хана хѣалха соцу.

— Ассалам Іалайкум! ДоІа делаш.

Массар куѣйгаш хѣалалоцу. Моллас я воккхачо доІа
доѣшу. Юкѣ-юкѣара хеза.

— Амин!

— АллахІу амин!

— Гечделахъ дела!

— ПатІихѣа!

ДоІїйна лецна куѣйгаш юѣхѣах а хѣокхий, діасахѣожу
тхѣамда. Кадам діаоѣцург лѣху цо біаѣргашца. Цхѣам-
ма-шимма Іасанаш хѣажайо:

— Діогарниг ву шуна!

Кхечо діакхойкху:

— Схѣанехѣа дубїла!

Вевзачарна-м билгал варий со. Амма кадаме богіура
сан гергарнаш а, гергарчийн гергарнаш а, керташкарчу
зударийн гергарнаш а, Іумхина бевза-безарш, церан гер-
гарнаш а. Царна хѣалха ваѣллачунна ма ца девза тхо.
Наха Іасанаш, піелгаш тіе хѣїйсош гойтучу суна хѣалха
хїуѣттура уѣш:

— Дала гечдойла цунна...

— Дала декѣала волда иза...

— Вайга хоѣттуш дац-кх Іожалца дерг...

— Ша схѣавелларг діа а вуѣгу-кх цо...

— Иштта, цхѣацца бахѣанашца Іожалла нислуш,
ваѣш кхачадаллалц діаоѣхур ду-кх вай...

— Массо цхѣана дїїнахъ дала ца кхоѣлли-на-кх вай.

— Декѣазниг тіаѣхѣа вуѣсу-кх, хіара кѣахѣонан кад
мала...

Цул тіаѣхѣа хїутту кхузахъ хѣавр-зіавр. ДоІа а, ка-
дам а чекхбаѣлча, хѣалагіуѣтту хевшана Іїйраш. Тіе-
баѣхкинчаѣрга маршалла хатта. Ткѣа хіара тіебаѣхки-
нарш, шайн тхѣамда хѣалха а волуш, цхѣана маѣІера
дубїна діа, цаѣрга маршалла хетта буѣылало. Куѣйгаш

лецна а Іай ткъа. Вовшийн маралелха, пакха некхах ту-
хуш, беснеш тІетІа тІеІош, аьтту а, аьрру а агІор буьй-
луш.

— Марша, могаш хуьлда!

— Дела маршалла а, могаш а хуьлда!

— ОхІ! Хьамзат, хьо вац хІара?

— Делор ву!

— Ассалам Іалайкум!

— Ва Іалайкум салам!

— ДоІа весет ду хьоьга.

— Юкъара ду вайшинне!

— Ва, дела ва хьо марша!..

— Хьал-де?

— Шу а деца могаш?

— Дала дика кхобу!

— ХаьнкІашІар муха бохку?

— Къосам ма вац шуьца?

— Хьо-м хІинцца пхийттара ваьлча санна ма ву!

— ВаллахІ, делор ву хьо-м тІаьхь-тІаьхьа къонлуш!

— ХІан, схьадуьйла, охьаховшал!

— ХІан-хІа, хевшина Іийр дац тхо.

— Дукха дуьтур дац, жимма ял ел!

— Жунид, хьо кхуза хаа!

— Дера, хуур вац! Іазим хаййта!

— ХІан-хІа, хьо хаа!

Базарахь санна, лаьтта и гІовгІанаш, эххар а дІатоб.
Куьйгаш лецна, маршаллаш а хиттина, бевлча шай-
на вевз-вевзачунна улло дІасатарло баккхийнаш, ткъа
кегийрхой юьстах бовлий дІахІуьттий, бист ца хуьлуш
совцу. Кадам бинчул тІаьхьа со-м туш а ма вац. Я собца
гІуллакх дац цхьаьннан а. ІаддадІа вовшашна тІе а тий-
жаш, кера суьлхьанаш лецна, Іасанийн юьхьигаш лаьт-
тах а Іуьттуш, юкь-юкъа биэларш а лелхаш, цхьацца
къамелаш дан буьйлало. Ца дуьйцуш а, ца хьахош а хІун
дуьсу! Мацах цкъа, къона долуш шаьш лелийна синкье-
рамаш а, дина къолаш а. Кхузахь дийцаре до юьртан
юкъараллин гІуллакхаш а: бежан рагІ, сагІаш дахар, зу-
дарий балор, там баккхар, тІэш-некъаш тодар, цхьацца
нехан гІиллакхаш а. ТІаккха цхьацца вирдашна лен
хІуьтту. Эххар а, оцу тІехула вовшашца доьдолу. КІант
велла Іечу суна ца оьшу гІуллакхаш ду хьехораш дерриш
а. Амма массарначул дукха кегийрхошна лоб. Кегийчу
нехан никІапаш, гаттий когаш болу хечеш, мехкарийн йо-

ций кучамаш, коьртара месаш, цара юьхьах хьовкху ба-
сарш а. Доцца аьлча, цаьрца гиллакхан чо бац, боху.

— Гиллакхах доьхна тӀе кхуьу чкьор, — кортош
хьийзадо баккхийчара. — Коьртта-Юьйра, хӀоккхул як-
кхий кхесаш йитина, пхьуйшаш доцу кучамаш юьйхина,
деш ламаз а, кхобуш марха а доцуш лела кегийрнаш. Ци-
гаьрка, малар дац воккхачух лачкьош.

— Ткьа зудабераш? — юкьаволу кхин. — Дерзана
пхьаьрсаш, настарш оьхьуш, коьрта тӀехь, хола санна,
куж бой, цуина гонах цхьа бехчалг хьарчайой! ГӀодаюкь
хьулъеш тӀе юьйхина коч а ю, цаца санна, чекх хьаьжча
дерзана дегӀ гуш.

— Эхара зама тӀекхочуш лаьтта-кх...

И сов хабарш ца дийцийта гӀерташ, цхьа хьекьалехь
волчо олу:

— Нах, хӀара гӀовгӀанаш совцаяй, цул, цхьацца бӀе
кьулха а, салот деший, вайн веллачуина мел кхайкхабе
вай?

Амма цхьа масех минот яьлча юха а хьалхалерра
хьал хӀутту. Нах схьарьху, дӀаоьху. СхьабогӀуш а мар-
шаллаш хойтту, дӀабоьлхуш а маршаллаш хойтту. Куьй-
гаш лобцуш, мар-мара а лелхаш.

Ловзаргахь лело а гиллакхе доцурш леладо-кх.

Кегийрхошна бехк билла бакьо ю ткьа хӀокху нехан?
ХӀинца кху юьртара, уггар бу бохурш, ша-ша эвлаяь вац
аьлча летар а болуш, кхузткьа-дезткьа шераш долуш
пах бу тезета гуллурш. Амма тӀе хьаьжча царех шовзткье
итт шо дерг а вовшийх кьасталац. Кьена стаг ша кьена
вуйла а хууш, шен хенаца йогӀу бедар а, арахьара куц а
лелош хила ца веза? Массо а мажош, логан кӀелош а яьш-
на, мекхаш лергана. ТӀе юьйхина, макентошаш, когахь
туфлеш. Коьрта техкина шляпанаш, тюбетейкаш, кьор-
зий песаш.

Со жима волуш кхин бара баккхий нах. ХӀай даьди-
сарг яӀ, ма кӀентий бара уьш! Пепнаш санна, зойртала,
гӀаргӀанаш санна, нийса догӀмаш долуш, ло санна, кӀайн
накха дӀалаьцна шуьйра, еха мажош йолуш, хаза хьий-
зина, бӀоржамаш санна, мекхаш а, лежаш санна, беснаш а
долуш. Шийтта ветанца кьовлуш тӀе юьйхина гӀовталш,
даточу бустамашца машин чоиш, тӀехула дихкина кхе-
лана шаьлтий, доьхкий, бӀаьштига тӀе таӀлош техкина чо-
лан куйнаш. Церан оьзда кьамел хезча, ванах, хӀорш сан-
на, со воккха маца хир ву-те олий, сатосура жимастага.

Собга санна, вон деанчоьхь стеган дог лаха хаара царна. Лаьмнаш санна, сира, собаре уьш тезетахь гича дагна маслаат хуьлура. Зуда ялийнчоьхь, ловзаргахь, юкъя шаьш хелха а бовлуш, хьенех ваккха, цуьнца милех яккха бохуш, вовшашка маьхьарий детташ, юьстах а божалийн тхевнаш тIехь, кIел гIодмийн цIевнаш дехкина уьш хевшина Iеш малар мала а, гIиллакх доцург далийта а дага ца догIура кегийрхошна.

XIокху хIинца лелочух кхеташ вац-кх со. Ловзарна аьттехьа вoьдуш вац цхьа а воккхастаг. Цига вахча къя хуьлу бохуш. Маж-мекх дитар а кылахь ду боху. Хьалха, хIара бусалба дин вайна юккьехь гуттар чIагIделла мIаькдаьллачу хенахь, Маккахь а, Мединахь а, Уьст-малахь а цIе йоккхуш вайнехан молланаш болчу хенахь ца хилла къя, хIинца мичара даьлла?

Делхьа хаац, хIара уггаре хьекъале, кхетаме хила беза баккхий нах тIаьхь-тIаьхьа галбевлла боьлху-кх. Миччахьа цхьанхьа хьо тезета вахча, цигахь хьуна ца гуш хIун дуьсу. Цхьа ехийн гIожмаш керахь, коьрта техкина кIайн куйнаш долуш цхьаберш, цIен-баьццара, асанийх йнна, месала кIужалшца песаш техкина вуьш, гоьллец йогIуш кIайн кучамаш юьйхина, йоцийн мажож йолуш кхоалгIанаш .Кху Нохчийчоьхь а, ГIалгIайчоьхь а ца кхуллуш вирд ца дисна-кх! Хьийза зуькар дийраш, жиргIанаш тухурш, Iадхьокху пондарш лoькхурш, кхин маса ду уьш. XIокху дуьненарчу цхьана а бусалба халкъя юккьехь доцург, Iовдал мел дерг—кхечара тохар кхоьссина юьстах дахийтанарг дoьрриг схьагулдина леладо-кх. Шаьш Iовдал лелла Iай ткъа. Къона нах а юкъя пйзабо. Ткъе пхиь-итт шо долу жимстаг а хир ву хьуна и къорза пес я кIайн куйн тиллина, шел лекха Iаса я, жиргIа, я Iадхьокху пондар керахь, кIарул-Iаьржа еха маж йитина, царна тIаьхьа хIоьттина лелаш. Шаьш цхьаьнакхеттачоьхь водий лелий, кхиссалой, яьIна дIасакхисина мажвелла, ши бIаьрг хьех чу а боьжна. Сонта хIума, хIара стенга сатуьйсуш лела?

Ахь дIа ойла йича, вуй ткъа царалахь бIенна юккьехь итт а дика стаг? Вац дера-кх! ХIинцца тIаьххьалц къолаш деш, маларш муьйлуш, кехатех ловзуш лелла нах бу-кх. Къанбеллачу хенахь, дика нах ду шаьш, бохуш. Шайгахь ницкъ хилча хIинца а мел зуламе дерг дийр долуш.

Оцу сурто сайгара бала а бицбина, кийра цIе яьлла,

настарш егош, цхъана маѣлехъ хлѣбтина лавтара со.
Де делкъанга долуш тѣе веанчу Билала, марчо тѣе-
къовлале, Іумхе хъажа чувола элира соьга.

Ницкъ ма кхоччу дласа ца хъажа гѣрташ, цунна
тѣаьххѣ кевнехъа длавоьдура со. Ас сайна бохуш лат-
тийна кетIара комарийн къена дитт дладаьллера хІинца.
Цунах даьхна уппагІнаш дара буха дечиг йиллина, ний-
са хъажош охъадехкина. Церан можачу дилхи юккъера
цІен дог, доьлхуш санна, Іийдалу хиш депара малхехъ.
Царна уллохъа Іаьрба йозанца тѣе цІераш, терахъ дил-
лина Іуьллур цхъанхъара-м лехна бсана, чуртана кеч-
бина шога тІулг. Цѣххъана, дагахъ доцуш хІара де
тѣхлоттахъ а аьлла, чарташ дечу пхъерашка сайний,
йоккхастаганий хъалххе ши чурт дайтинера ас. Миска.
хІетахъ охашиммо и гІуллакх хъахийча, цаьрца шена а
тІулг кечбайта лиьна хъаьвзира Іумха. КІант ишта
хъалхе ца валлийта ойла йолчу охашиммо, хъеха а ца
дайтира. ХІинца, цунна кхачнарг и цхъа а кеп йоцу
шога тІулг бара-кх.

Юккъехула аьлча, хІинца бевлачу молланаша-м,
дѣра, веллачунна чурт догІа а ца оьшу ма боху. Велла-
чунна куц оьшуш дац, кошан гІевланга хІотто тІулг жи-
ма мел хили, ирча мел хили мелехъ ду боху. Чурт оьцуш
дойучу итт-ткъа туьманах цхъа бежана а иэций, бак-
кхий нах чу а кхайкхий, цаьрга дела а хъахавойтуш, са-
гІа даккха боху. Ткъа, гІуллакх аш ма дуьйццура хил-
ча, хъалх-хъалха белланийн гІевлешка дегІна гІайра-
кхан тІулгех гуттар хаза кечдина даккхий чарташ а, эв-
ланийн кешнаш тѣехъ, гІаланаш санна, хаза дина зеар-
таш а хІунда ду, и шуна хуург царна хууш ца хилла-те,
аьлла, шайга хаяттича олу:

— Шайх жоп цара шаьш лур ду.

Іумхин бешахъ, доккхачу бІара кІел церан етт бий-
на, моьгІара жижигийн кегийра дакъош охъа а дѣхкина,
бохкура цхъаберш. Дакъа кертара арадаккхале и сагІин
дакъош юьртарчу хІор доьзалан кѣрта дІакхачо дезара.
Велларг кешнашка дІакхачале сагІа бухахъ карадайт.

Важа дисина шинара а дуьйр ду тІедогІучу пІерас-
канан дийнахъ. Баккхий нах чу а кхайкхина, цаьрга
суьлхъанаш а хъовзадойтуш, сагІа даккха.

ХІун дара а хаац, Іумха велла, иза кхин гур вац бо-
хучух дог ца тешара сан Билалина тѣаьхъа, Іумхин кер-
та вулуш а. ХІара тезет а, хІара зударийн белхарш а,

дерриш хІорш цхьа гІенах долуш санна хетара. Ой, муха мага деза ткъа, къеначу тхойшинан тІаьххъара гІортор кагъелла, къанделла дакъаделла, мортдоблладу сан дегІа тІехь дисина и цхьалха га хабда, охьадобжна бохург? Теша ца туьгура дог. Хетара, со неІарх чохъа ваьлча, даима санна, «Схьавоьллахь, дада!» — аьлла, иза, хъала а гІаьттина, дуьхе вер волуш. Юха а бакъ дерг схьахІуттура. Сийсара, Іожалло къиза кадетташ и хьийзош, дакъаделла лилхинчу цуьнан балдийх, шийладу хица тІадош, бамба хьекхнарг со ма ву. Ас сайн пІелгашца тІе ма къевлина цуьнан бІаьрнегІарш, сайн йовлакхца ма йихкина ас цуьнан чІепиг.

Велла иза машенахь цІа валош, тІе цІийн хьобкхнаш йийлла, кІайчу хин кисица дІахьерчийна цуьнан корта сайн кера а биллина веанарг со ма ву. Сийсара, хадийна поп санна, баьрчерчу аннийн маьнгн тІе вахвина охьавиллинчу цунна цхьацца агІор хиъна, хезаш аз ца долуш, кийрахь мохь хьобкхуш, доьлхуш и еха буйса текхнарг сой, йоккхастаг ма ду.

Бакъ ду хІара. Бакъ ду.

Кертан аре юьзна охьахевшина зударий бара. Къена а, кьона а. Корталийн тІаьмгаш охьахецна а, йовлакхаш чІепгаш кІел дихкина а. Хевшана а, ирахь лаьтташ а. Вовшашка лохха къамелаш деш.

Цара хІун дуьйцу-м суна дика хаьара. ЦІераш кхин хилар бен, массанхъа дуьйцург хІара цхьаь ду-кх:

— Мисканийн, тІера да велла, кхораш санна, кегий дисинчу берийн къа ду-кх...

— Цул, Хеда алийша. Уггар шийнда веззачу хепахь йисина...

— И бераш цо муха кхобур-те...

— Денда а, нана а къена ду. Ден вежарий а бац...

— Дера, хили цаьршинна а боккха бохам. Къанделладу меттехь, кІелдиссинчу меттехь, кхетта тІаьххъара кІант велла...

— Ма мегаш стаг вара-кх Іумха. Эвлаяь санна...

ТІаккха, цо шайна а, нахана а дина гІуллакхаш а, цуьнан гІиллакхаш а, тІаьххъара шайна иза муха, мичхъа гинера а, цуьнца доьзна шайна гина гІенаш а дуьйцу. Уьш дийцина бевлича, эладитанаш тІе бовлу. Маре яханарг а, жеро яьлла цІа санарг а буххенца йийцаре йо. Кхузахь хаьа массо доьзалан а, лулахойн а юкъа-меттигаш, хьенан маса котам ю а, цара маса хІоа до а,

Хіораннан атто мел шура ло а, цунах мел дайтта долу а, тІаьххьарчу базарахь хІуманийн хІун мехаш бара а. Иийцаре йо зударийн бедарш а, цІа чуьра иий бар а.

Со кертал арахь гучуваьлча, дІатийра зударша лох-ха ден кьамелаш. Массеран а бІаьргаш, суна тІе а кьаьрзина, севцира. Юкь-юкьа белхарш лилхира. Ткьа, Іумхин йоІ, «Дада!» — аьлла, шийла мохь а хьаькхна, еана сан маракхетча, гуобаьккхнна белхар делира. Миска Маьлхаш яІ! Оцу цхьана буса хьаьвзина, худаелла, хелаг хиллера цунах. ТІепаза дайнера цуьнан самукьане, зевнен аз. Иишхаьлла мохь хьоькхура цо. Амма бІаьргийх хи ца долура. Иийдаделла кхачийнера бІаьрхиш. Цуьнан Іадийна юьхь, гІо лобху Іаьржа бІаьргаш гича дог хебира сан. Важа божабераш-м цул даккхий а, кегий а дара. ХІетте а, хІокхунах кьахетара-кх. Божаберашка-м шайна некь баккхалора. Зудабер ю декьаза хІума. Ииша-вешнна са ма доу цо.

Корашка кирхьанаш ийзина, ах бодаш бинчу чохь, сийсара охьавиллицу маьнги тІехь, цІенчу кисица корта а бихкина, чІенги кІел хІотталц тІе юьргІа а оьзна, набаран тар тесча санна, Іуьллур Іумха. Беснеш тІехь цІен бос богура. Корталин тІемаг чІенги кІел таІийна, ши гола мере а оьзна, кІентап юьхьа тІе ши бІаьрг а боьгІна сийсаралеррачохь хиьна Іара йоккхастаг а. Худаделла хьела даханчу бІаьргийх шен бертаза Іийдалу хиш корталин тІемагца дІа а хьоькхуш. Цкьа кІанте, тІаккха цуьнга хьоьжур со.

Гора, Хелипат яІ, тахана а ца дилхина вайша маца делха деза-те! Нохчийн боьрша стаг вилхича нэхь ду. Иза-м велха а ца воьлху, мел боккха бохам, бала тІе-барах. Мацах цкьа кху буьрсачу лаьмнаша, бІешерийн балапаша бахчийнчу кьонахошка, вайн дайшка тохаделла сатоха-м кьонаха вацара со! ХІетте а, ас-м са ма детта. Ткьа хьо? Хьо-х ярий ткьа зуда. ХІусамда, доьзалхо веллачу дийнахь хьо йилхича, ледара стаг хили иза, хьуна мукьана а хІунда олу? Суна гуш ма ю хьо, йолчу тІе а букар хьаьвзина, худаелла, горгам хилла горгьелла...

Хьайн цІийх кхоллавелла, айхьа исс баттахь дага кІел кийрахь лелийна, цунна там лобхуш хийла буьйсана-ш наб йоцуш сема яйана, доьзал болуш воккха хилча а, аганахь лобруш чу са а диллина лелийна тІаьххьара

добзалхо кхелхинчу дийнахь ца йнлхина хьо маца елха еза...

Къеналло клелвити́на, сайн тлаьхьара денош дагар-деш Iеш, тлаьххьара клант велла, орца ала стаг воцуш, цхьалха висинчу дийнахь ца вилхина, со маца велха веза?

ХIун дийр ду ткъа. ХIара адам шай-шайн цIа доьрзур ду. Шайн берашна тIе. НеI чIаьгIча арахь дуьсург ла-ло. Вайша цхьаьна дуьсур ду ваьшшиннан шийлачу хIу-самехь. ТIаккха доьлхур вайша, дегнашна маршо елла.

ТIаьххьара а.

ТIаккха, вайшинна боьлхур. Дегаза. Догах велха вайшиннан висина а вац.

* * *

Кешнашка дахьа клентан дакъа арадаккха нах Iум-хин керта боьлхуш, цаьрца дIаволавелла, сан болар, цхьаммо сецош, вухауьйзуш санна, дIа мел боккхучу ко-гаца гIеллора. Эххар а, кетIа кхачале саца а сецна, лаьттан бIаьра а воIлавелла, цхьана юкъяна хIоьттина а лаьттина, вухавирзира со.

Цкъадолчушна, цуьнан лазийна корта айса а лаьцна, айбана араваккха лаьара суна иза. Амма, къеначу, бе-ран лортIе даханчу дагна, зарзбеллачу кийрапан ницкъ кхочур буй-техьа тIаьххьарчу зернийх чекхвала, олий хе-тара.

Баьсса барма а керахь сихвелла суна уллохула тIех-велира ши жимстаг. Дукха ца Iеш, тIе къорза истанг а тесна, клайн назбар биллина кечбинчу оцу барман бархI га а лаьцна, иза учига нисса дIа а лаьцна, дIахIуттур ву бархI жимстаг. Дерриг адам цига дIагулделла. Зуда-рий а, божарий а. Когаш хьалха арадаьккхина дакъа барма ма диллинехь, зударийн белхар дер ду. Хаза олуш а, чехош а уьш дIа а тебина, Билала хеттарш дийр ду:

— ХIара Iумха муха стаг вара, нах?

— Дера вара дика стаг, — жоп лур ду массар а.

— ХIара дика стаг хиларна тоьшалла дой аш мас-сар а?

— Дера до, даламукъалахь!

— Нагахь хIокхуьнгара халахетар хилларг велахь, кьинтIера валалаш.

— Дера ца дина цо-м цхьанна а халахетар!

— Дерриш кьинтIера девли-кх тхо, даламукъалахь.

Барма дIаайбича хIутту хьал ду, нехан кертахь хил-

ча а суна Іаткъам биіриг. Маѣхъарий хъоькхуш, повкъа тІаьхъа гІерта зударий, уьш бухачехош нах. Ша-шене етташ, я дог малделла зударна айбана веллачун йиша, йоІ гуш біаьрхиш совцо, тІулг санна, чІогІа дог я док-кха доьналла оьшу боьршачу стагана. Тийжаш белха йижарий, ден йижарий-м бацара Іумхин. Амма, оцушна тІаьхъа доьлху бераш, къаьсттана жима Маьлхаш гича, собар кхачийна суо велхарна кхоьрура со.

ІІ тІаьххъара миноташ сайна ца гайта, ца хазийта цигара вуха а вирзина, кешнашка боьдчу повкъа хъа-лаволавелла со, сайн ницкъ ма кхоччу чехка дІагІер-тарх къеначу когашка гена ца ваккхавелира. Хезара Билала ден хеттарш а, сан дог доруш даьлла зударийн белхар а, Іумхин берийн Іадийна маьхъарий а. Ткъа царна юккъера хезчу Маьлхашан йишхавлачу маьхъа-ро тІаьххъара тІадам тІебожийна тІехбеана сан кийра-ра бала, ира шад хилла легашка хъала а гІоьртина, са-дукъдеш сецира. Ца велха гІерташ къийсира ас. Къур-даш деш и шад поханехъа кийра тоьттура, біаьрнегІарш тІе къуьйлуш, біаьрхиш сецо гІертара. Стаг шозза воьл-ху боху: беран хенахъ а, къанвелча а. Оцу шина а хенахъ цуьнан ницкъ бац біаьрхишца къийса. Ванах, велха-м воллура со, амма хІокху хъолехъ цхьанна а гур вуй-те со, аьлла, дІасахъаьжира со. Амма горий ткъа хІумма а. Вуьшта а біаьрса дайна кхоьлишчу біаьргашна дуь-хьал Іаьржа мархаш хІиттийнера біаьрхиша.

ХІай везан дела, мичахула доладелла-те и зударий кадаме оьхуш белхар хІиттор! Чоь а, аре а юзий охъа а ховший, и маьхъарий хъоькхуш цара йо ІалагІожа. Ца-ра лелочух маслаІат-м муххале а ца хуьлура, мелхо а уьш тийжаш маьхъарий хъекха боьлча, долчу тІе а дог духу-кх. Веллачун а, висанчун а бала кхаьчча лелаш а белара ткъа. Ша-ша ца яхча гІиллакхехъ дац бохуш, богІу-кх уьш кхуза. Юх-юха а оьхуш. Уьш цига богІуш, цаьрга хъаьжІначунна, церан къамеле ладоьгІначунна дага а догІур дац-кх стаг веллачу кадаме уьш боьлху, аьлла. Шайн эладитанаш а дуьйцуш, яхар-яр хъехош, биэла а боьлуш богІу, ткъа кетІа кхочуш, корталеш, йов-лакхаш біаьргаш тІе а узий, тІаьмгаш мера кІел тала-йой, боьлху сурт хІоттош, дегаза-догах а «хІиъ-хІиъ-хІиъ» деш, чубоьлху.

Кадамехъ-м, цабевллачу денна совцало уьш хабар тІех ца доккхуш. Амма цигахъ шаьш дийцинарг нисса

юханехъа дуьйцу ца боьлхуш повкъахъ я ца кхаьча, цхьанхъа вовшахкхетча:

— Берий-м цуьрриг къа дацара. Уьш-м, хIиницца даккхий хилла, дуьненах самукъа а даьлла, дIа лелар дара...

— Дера ю хьенех а, цхъа шо а далале, маре яха тохалур...

— Веллачун ду-кх къа...

— Хьенех хаза ехаш ю, олура массар а...

— Эс...

— Церан чохъ-м дацара, хIара ду ала, хIума...

— Пенах тоьхна цхъа жима куз...

— Чуьра пеш яра, гIабарчакхаш йнйлла...

— Пенаш ткъа? КIуьро Iарждина!

— Цул, тховх кхозу гезган машеш алахъа!

— ДIахьош тIе тесна юргIа ма дара! Лавстиган!

— ГIайба ткъа? Чкзуйриг модаша а юьзна!

ТIаккха, шайна дуьхьал боцнийх гIийбаташ даха хIуьтту.

Цхъа хьекъал долчара-м, шайн белча, зударий керта а оьхуш, белхар ма хIоттадайта, олий, весет бакъ до-кхи. Даламукъалахъ, сайн весатан кехата тIе ас дуьллур ду-кх иза.

Барма айбана богIу нах ценна гена бевлча, дIатий-ра зударийн маьхьарий. ЦIеххъана хIоьттинчу оцу тийналлехъ тIаьхъ-тIаьхъа герга гIертара вист ца хуьлуш воьлчу ши бIе сов стеган когийн кьора татанаш.

Амма и гIайгIане тийналла йохийра пондарца чехкаяьккхина хелхаран эшар а ловкхуш, вота, тIараш а детташ, самукъане маьхьарий хьовкхуш, тIехъ йоьттина адамаш долуш, лакхахула охъа юьрта йоьллачу машено.

Йьллачу тоьпан декъа тата делира лаха чохъ а.

Тамашийна кхоьллина-кх хIара дуьне.

Кхузахула хъала дакъа а айбана цхъаберш богIу, ткъа дехъа повкъа охъа хьерабевлла ловзар дадийна вуьш богIу. Таханлера де суна доьхна деана, ткъа кхечарна — уггар ирсе, самукъане доьлу. Сан дог, балано Iуьйдуш, эkkха доллу, ткъа церан дегнаш, ирсо дахийна, хелхадуьйлу. ХIокху бIаьстенан хазчу Iаламо а уьш хьовсту, и дашо малх а царна боьлу. Ткъа сан даг чохъ шийла Iа ду. Хьеран тIулга кIел висча саппа, безчу балано тIийна, ведвина со а вицвина, охъа чохъ топ кхуьссуш воллу цаI. Хаац-те царна, оцу ловзаро сан дог дорпйла, цхьанхъа хьажийна кхоьссинчу оцу тоьпан дIаьндарг сан дог морцуш, сох чекхъаьлтийла?

Вайнехан уггар дикачу гиллакхех цхьаь ду велла-
чун сий дар. Оцу гиллакхо нахана доьхкура, стаг вел-
лачу юкъяна юьртахь ловзар дар, сникьерам вовшахто-
хар, герзаш кхиссар, веллачу доьзал бехачу кетIахула
говрахь дIасавалар. Бохам хиллачу доьзалан ницкъ ма-
кхоччу дог изар, цуьнгара бала байбан гIертар нахана
тIе дуьллур цо.

Гиллакхо цхьаь доьхкура, важа тIедуьллур аьл-
ча-м нийса а дера дац. Гиллакх массарна а дело тIе-
дожош, цхьана а паччахьо, цхьана а Iедало кхайкхийна
закон ма дац. Гиллакхаш Iедало, паччахьаша арахо-
цуш дац. Дика гиллакхаш халкъо ша кхуллу. ТIаьхь-
тIаьхьарчу тIаьхьенаша дIаоьцуш эзарнаш шерашкахь
деха уьш. Царел диканаш халкъо кхоллалц я цхьана
йоьхначу тIаьхьено дницдина дIатиссалц. Ткъа хIинца
йоккха йоцчу юьртахь цхьана маьIехь тезет, вукху маьI-
Iехь — ловзар! Делхьа, ма товш хIума дац иза шайга
аьлча, кIоршаме жон ло:

— Цхьаь веллера бохуш, массо доркъана воьжна
дIахIотта-м ца веза? — олий.

Ас дера ца боху, цхьаь велча, цуьнан чIир кхобу бо-
хуш, кортош, мажош, мIараш йитий, акха адамаш санна,
лела, Амма, шена санна, доьзал а, йиша-ваша а, Iалам
а, къинхьегам а, доцца аьлча, хIара дуьне а дезаш дIа-
кхелхшичу цхьа кIезинг ханна мукъяна а хьурмат ди-
ча, дийна бисинчу доьзалан чевнаш юьжорах, уьш кIаргъ-
ярх лардала мегар дацара-те, олий хета-кх. И ловзар,
и сникьерам цхьа иттех денна тIаьхьатеттича галдала
хIума дац. Веллачу хьурмат дар, цуьнан доьзалан де-
ган чевнашна дарба лахар, цуьна хиллачу бохаман да-
къа кхачар адамийн адамалла, оьздангалла ма ю.

ХIинца гой хьуна, тIаьхьара кIант велла висина со
а, тIера да велла дисина бераш а хIокху бохамо кийра
цIе йиллина хьийза, ткъа и нах ловзар деш, ченан кIур
гIаттийна, юьрта баьхки. Кхузахь хIоьттина хьал шайна
хнъча уьш-м ишта ца баьха а мегара. Оцу гIалатах лар-
балархьама бовларий вайн дай-м хьалха говрашкара
охьа а буьссий, перан урх лоний, гIаш буьйIалой нехан
юьртахула чекх.

Мегар дацара ткъа, и хIинца бахана кхечу юьрта-
ра нах, шайн ловзар а, хьокху маьхьарий а совцийна,
нехан юьрта юккъехула тийна чекхбевлла бахча?

Ткъа хIара суна тIаьхьа кхаьчна богIу нах а, цуьна

даьккхичу коша улло сан к1ентан дакъа охъа а дилли-
на, кешнашкахула кхерста буьйлалур бу. Шайн белла-
чийн кешнаш т1е х1уьттуш. Царна до1анаш деш. Оцул
шайна уш дагахъ лаьтташ хилча, тахханалц х1ун деш
1ара х1орш кхуза ца бог1уш? Я цхьацца берш, кешнаш-
кара бухабирзича, я тезетара д1абевлча къаьркъа ма-
ла боьлху. Х1иница соьга кадам би́на, соьгарчу боха-
ман шега а дакъа кхавчна бохуш, къамел динна сан кер-
тара д1авахана стаг цхьа сахът даьлча ши б1аьрг муст-
бина, халла прахъ лаьтташ хир ву.

Сийсара т1аьххъара а д1адирзинна кхуза тезета лис-
талу адам.

Сийсара, суьлхъанаш хьовзош, саг1а а доккхуш,
диъна 1умхаг1ерап божалахъ т1аьххъара дисинна шиннара а.

Хаа далла дика хуур ду иза, амма со реза воцуш х1у-
ма ду, т1ера да велла бисинчу доьзалан кертара даьх-
ний, саг1а доккху бохуш, дойуш даар.

Оцу т1аьххъарчу шиннарини жижиг шайш дууш, наха
ойла а ца йора, кертахъ кхин ийъ берг яьт1а бежана
а доцуш, кхораш санна, кегийчу ялх бераца юьсучу Хе-
дин. Мел хала хир ду цунна шиъ хьовха, уш ца1 моха-
меттах1отто. Х1иница цхьа етт нэца г1ерташ, масех ша-
рахъ доьзалан рицкъа хедо деза-кх цо.

Цхьаьннан к1антана зуда ялийча ловзар до. Цига
боьлху вайнах безчу механ даккхий совг1аташ оьций.
Арахъара йиша-ваша а, бевза-безарш а бог1у. Массар
шайн декхар лору керла даха хуучу шинна адамана г1оьн-
на пхи сом, туьма далар. Ца дедча, нэхъ ду, олу. Хаза
г1иллакх ду иза. Ткъа цхьаммо г1о на лаьцча а даха-
рехъ шайна некъ баккха ницкъ болчу оцу къоначу ши-
на адаманачул ишта г1о мел ч1ог1а оьшу, тахана сан
к1ентаниг санна, кхетта т1ера да велла бисинчу доьзал-
на, я со а, йоккхастаг а санна, к1ант велла г1орсиз ди-
синчу дена-нанна. Амма ишта бисинчу доьзална к1езга
кховдайо сом-ком.

Зударий — боьлхий, божарий — до1анаш дой шайн-
шайн х1усамашка д1абоьрзу. Сан к1ант-м вицвелла цар-
на, иза д1а а воьллина, кешнашкара ара ма бевлли.
Х1аь, не1 ч1аьг1ча арахъ дуьсург вон дац.

Ма нийса аьлла-кх вайн дайша п дешнаш!

Мескита.

1970 шо.

ДИКА НАХ

Тхо «дика» нах ду. Наха киданна а кхоьхьуш

— Делхьа, ву Чоккамар дика стаг.

— Делхьа, ву Селамсолта далла г'уллакх дика деш.

— Делхьа, ву Бетарсолта хаза мукъам болуш.

— Делхьа, ву Хьаьжа-Гела диканехь-вопехь дика хьаьвзаш...

Со ца кхетара оцу хабарнийх. Дика нах хила оха байшна хазахетар динна, жовра бисничу зударшна керт-ковхь г'ло динна, мискачу стеган аьтту биша меттиг а ма яц. Аттала, пекъ тобан, Инна т'ай тилла дага а ма ца деана.

Со-м дера наха ма-вуьйцу дика а вац. Бакъду, сайна буьйцуцу тхан юьртарчу оцу дикачу нахаца вуьсти-ча-м, эвлаяъ, хьовха, пайхамар лара а мегар долуш ву. Дала дуьненчу ваьккхичхьана цкъа а, цхьана а бусалба стеган мискъала-зарратал рицкъа ца лачкъийна ас. Далла к'ел хиъна, харцдерг дуьйцуьйла яц сан, бакъду, колхозан, пачхьалкхан айса лачкъийна рицкъа ас хьесапе а ма ца оьцу. Мел воккхачу моллас а гайтал суна жайни т'ехь «колхоз», «совхоз», «юкъара бахам» боху дешнаш. Дан ма дан.

Ас далла г'уллакх дика до бохург а дацара аьтте-хьа а. Молланаша дийцарехь, ламазана х'юьттинчу стеган ойла ерриге а далла т'ехь хила еза. Нагахь цуьнан ойла б'аьрнег'ар тухучу юкъана кхечу аг'ор хийцало-кх — и ламаз барак хуьлу. Къина а ма лорийла сан иза, х'ун дара а хаац, со ламаза т'е х'юьттича и дела воцург массо х'ума дага дог'у-кх суна! Дуьненан г'уллакхийн хьесан а дика дало далла хьалха х'юьттича. Цхьа масат далор ас. Мархин бутт т'ебеача масех дийнахь лийли со, ванах, марха достучу дийнахь хехь хила везарг со ву-те, я сан накъост Т'окказ ву-те, бохуш, де-

нойн хьесап деш. Иттех де дагардина а валале галволура. Цкъа пхьуйра-ламазана длахлоьттича, ламаз дехка пнгатана ас ши куьг лере хьошшехь, задач коьрте хьавзисуна. Хиун моьтту хьуна, масех дийнахь ас корта кегбарх ца даделла хьесап, кхузахь перза ламаз дйна а валале, кхиамца чекхделира-кх! Марха достучу дийнахь хехь хила везарг сап Тлокказ а нислуш.

Дика стаг со цхьаь хилла ца Ia тхан юьртахь. Иштта, со санна, цIе йоккхуш бу дика пах: Селамсолта, Iеламсолта, Бетарсолта, Отарсолта, Iела-Хьаьжа а, Хьаьжа-Iела а. Цхьаболчара молланаш а олу царех — «блокнотийн молланаш». И бохург хиун ду аьлча, цара кисаныхь лелош цхьаь-шинь блокнот ю. Цхьаь — тIеяздина масех доIа а, назма а йолуш, ткъа важа — энциклопедии я фразеологичин словарь тайпа ю, дешнаш а, дийина предложенеш а Iаьрбийн а, нохчийн а меттанашкахь язйина.

Хиун ду а хаац, хIокху тхан юьртахь а, кхечу ярташкахь а дика пах бу, бохуш, цIе яхана кьена пах, хIара тIаьххьара шераш тIе кхаччалц, массо агIор буьйлуш, дуьненах кайиттина берзалой нисло. Масала, и лакхахь ас цIераш яьхна дика пах. Ахь дика хьожба баккахь, царех хIинца а кьаьркъанан хьожба кхетар яра хьуна. Цхьа пхийтта шо хьалха ду-кх, меллачу спирто вец хьовзийна Селамсолта кьилбехьа а верзийна, вахвина охьа а виллина, тхо, доттагIий, Iеламсолта, Отарсолта а цуна гонах хьийзина.

— Весетан кехат дуй хьан, Селамсолта? — хаьттира оха кхайкхана валийнчу моллас.

— Дац... дац, — гIам-гIим дира тхан доттагIчо.

— Весетан кехат ца хилча, хьуна тIехь сагIа даккха бакьо яц-кх.

— За-пи-ши...

— Хиун боху цо? — хаьттира тхьога моллас.

— ДIаязде, боху.

— Кехат даржийпа, кьолам кера а лавцна, яздан кечвелира молла.

— Вехна а волуш цо дйна весет законехь хир дуйте? — хаьттира ас, моллин лере а таIна.

— Шун веллачуьнга терра ду тхан доIа а, аьлла-кх мацахлерчо, — доцца хадийра моллас. — Схьаалал, Селамсолта.

— Сан долахь мел долу бежана, котам, цццг — дерриге а суна тлаьхьа сагIнна даккха!

— Ой, хьан кьена напa а, зуда, кегий бераш а ма дубсу, Селамсолта, царна хIумма а ца дубту ахь? — хьатти-ра моллас.

— Маккахь мел дешначу кьорIанор, — кьобалвира иза Iеламсолтас, — ахь летийнчу кьиношка хьаьжча, хьуна тIехь сагIнна даха хIокху маккахь мел долу даьхнин а товар ма дац!

Селамсолтас, корта а лестош, цIерга обьхначу цццгo санна, ши куьг дубхьал тесира:

— Ни грамма! Ни грамма дубтур дац!

ХIинца гой шуна, оцу Селамсолтел дика стаг вац кху Нохч-маккахь. Диканехь а, вонехь а данма хьалха жу. Гайна там хуьлучохь.

Хьаьжа-Iелас наггахь кьайлах молу хIинца а. Шех хьожа ца кхетийта бага IатIар а кхоьрзуш. Нагахь иза аьрру бесни тIе йовлакх а таIийна, багара IатIаран хьожа а йогIуш, кхел лозу, бохуш, балхаман беш велахь, хаа ду шуна, цуьнан дегIах бIе грамма яхана хилар.

Хьажа-Iелас малар дарехь дитар ишта ишеделира. Цхьана Iуьйранна гIаьттинчу цо, сикх юьхь-куьг дилна, тIе бедарш а юьйхина, кисанара даьккхина цхьа туп ахча зудчуьнга кховдийра. ДIаяханчу базарахь боьхкинчу аттах йисина кIезиг нахарташ яра уьш.

— ХIан, зуда, дIадели иза. ХIара ахча дIадилла.

Зуда цецъелира.

— ХIун даьлла дIа?

— Малар.

— Вайн туьканарий?

— ХIан-хIа. Вайн туьканара дIадаьлча лула ярташ-кахь кIезиг ду иза? — оьгIазваха вуьйлира Хьаьжа-Iела. — Сох дIадаьлла иза. Таханчул тIаьхьа дити ас иза. Хьо теш а йолуш.

— ХIинца хIун ду хьо имане валийнар?

— Сийсара гIенах Сесанара Воккха-Хьаьжа гира суна. Кхин малар мала бакьо яц сан... — Хьаьжа-Iелас, жимма ойла а йина, тIетуьйхира: — Малахь а, теш во-луш мала мегар дац, аьлла цо соьга.

Зуда, па ешаш, елаелира.

— Со Iовдал а ю, ахь дубйцург цхьа хIума ду моьт-туш, ладобгIуш! ХIан, дIаэца хьайн ахча. Хьуна гIенах тинарг Сесанара Воккха-Хьаьжа вац, ткъа лаха чуьра

хъан доттагІ Іела-Хъаъжа ву. Малар дуьту ашишиммо?
Ши пелаг!

Иштта биографиш ю тхо массеран а. Тхуна юккъехъ
бу цхъана хенахъ куыйгаллин балхахъ лаьттинарш а,
цхъаъ «безбожничкийн» билет кисаныхъ лелийнарг а. ХІе-
тахъ ас сайн куыйга ма делира цунна иза. ХІинца тхо дер-
риге а «дика» нах ду.

ДогІмаш къеналлехъа лестича, и Южалла гергаІерта
йоблча, имане дахказа ма ца девлира. Секретаро справка
язйича, халла куьг таІо бен ца хууш долу тхо хенаи
йохалла куыйгалхойн балхара а дІадехира. Къолаш, ма-
ларш дита а дийзира, синкъерам, ловзар бохург-м хъалх-
хе дІадаьллера. Къолаш дарна лаьцначохъ хан яккха
дезнарг а хилира.

Доцца аьлча, тІедеъна вон-дика а деш, сакъоьруш ле-
ла хан дІааьллера тхан. Ницкъ бацара. Хилча-м хъаха,
хІинца а хІуъу лелор ма дара. Далла гІуллакх ца дина,
кхин хІун дийр ду оха? ТІехула тІе, бус-буса мовладе,
сагІа доккхучу кхойкхуш, гай сатталц даош-малош, кхо-
буш хилча?

Бакъду, тхан доттагІчун Бетарсолтин имане верзар
нуьцкъала хилира. Суна хетарехъ, керста Іаьрбий бусал-
ба дине берзош Турнал-Іелас царна а биша хир бацара
гергарчу наха Бетарсолтина биша ницкъ.

ХІара а инсделира мархин баттахъ. Тхайн дас ца ви-
тина, Іуьйккъехъ гІаьттина, дика хІума а йиъна, марха
кхаба пигат дина охъавижина со, шолгІачу дийнахъ дел-
къехъ самавелира. Дуьххъара лаьцна марха а ду, амма
мацалла дог керча-кх. Цхъадика, Шумист яцара чохъ.
ХъалагІаьттина, буфета чуьра стоммачу сискалан ах
схъа а эцна, терхи тІе а вахана, яй тІера негІар хъалаай-
бира ас. ТІехула буькъа тІо а лацабелла, хаза етта шу-
ра яра кхо литар чу йобду яй буьзна. Охъа а ца хууш,
хІоьттина лаьттачохъ и ах сискал, етташуре а йиъна,
боккха боккхуш, кІур чу тухуш, цигаьрка а оьзна, ара-
велира со.

Юьртаи майданахъ, бовха хъаьжначу маьлха кІел,
цигаьркех кІур туьйсуйтуш хІоьттина лаьттара Бетар-
солта.

— Ва Іовбетар, ахъ хІун до, хІокху безчу мархин
баттахъ, эвлан юккъе хІоьттина, томкех кІур биша вол-
луш? — мохъ туьйхира ас гешиара дуьйна.

— Хьо йоцуш ву?

— Шорта ю, амма ас марханаш ма кхобу. Ялсамана ваха воллу со.

— ХІаъ, гІур ву хьо а. Ялсамане оьцучеран недабор хилахь!

— Хьо-м вуьтур вац хьуна цу чу, иза еса йнсахь а.

— Ахь айхьа юзур яра иза-м, ЧЮккамар.

— ХІара пхьарс а ма бу хьан коча тесна?

— Бойна.

— ХІун деш?

— Баккхийчу наха шарпан суд йина суна.

— Иза хІун суд ю?

— ХІун ю, хІун ю! ХІетте а ву хьо ялсамана ваха кечлуш?

Хьалха заманыхь стагана, баьллачу бехке хьожжий, шовзткьей итт, бІе гІаж тухуш, пІелг, куьг, пхьарс, мара, лерг доккхуш, таІзар деш хилла бохуш, ца хезна хьуна?

— Хезна, хезна!

— Иза ю-кх и шарпан суд боху хІума. ХІинца, адамаш космосехула лелачу хІокху векехь, суна тІехь испитани йина-кх цара!

— Хьох хІун бехк баьллера?

— Керла хІумма а дац. Данмлера обвинени ю-кх: малар, ламаз цадар. Шаьш йоьшучу лекцийх гІуллакх ца хуьлий хнъча, сийсара, тІе а гулбелла, Іасанаш йиттина суна.

— Мосазза тоьхна?

— Хьашна хаьа и! Со-м вацара и хуучу хьоলেখь. Кен яра хьан доттагІчун бІе градусал а лакхаяьлла. Іуьй-ранна меттавеьча, пхьаьрсан чІу кагбелла карий.

— Суна моьттура, ахь нахана гІуллакх ца дан бехказлонна хІара коча оьллина. Бекист цІа-м ца ваьна?

— Минчара! Баьхкинчу церап несарша пешан туьнкалга биста кхаччалц, массо хІума дІа а дихьна, дерзинчу пенаш юккьехь витина со-м.

— Гор Йовбетар яІ, ма хьокха кхетта-кх хьан депа!

— Сан дена-м цхьаь бен ца кхеттера и, ЧЮккамар, амма шуьнчунна кхетта-кх уьш тІеда исс: хьо а, хьан зуда а, ворхІ бер а.

— Иза а ду-кх бакь. ХІинца хІун дан ойла ю хьан?

— Шух дІа ца кхетча вер вац. И нах ишта Іасанаш етта болахь, цара-м сох калека йийр ю. Кхин ду цхьаь.

Чокка. Оцу сийсарлерчу баккхийчу пахаца пирговора-
ш ян хьо посол вахийтича хIун дара-те?

— Ас хIун ала деза?

— Гой хьуна, уьш бахьанехь нетрудоспособни ма
хилла со. Ас шабашке вахча, баттахь лаххара а ткъей
итт — шовзткъа туьма ахча доккху. Цара хIара дабагIа
ца динехь, кхана Казахстане ваха кечвелла вара со.
Сан пхьарс тобаллац, хIор дийнахь суна цхьацца туьма
пособи яла еза цара. Гуттар бухагIортахь, пхеа соьма
тIе ван а мегар ду. Цул лаха хьо валахь, шиша къаьр-
къа а догIур дац суна. Из-важ аьлла карзахбовлахь, ас
шавш суьде лур дуй а хайта цаьрга. ХIара хIун ду,
двадцати векехь адамашна тIехь шарIан суд хIиттош!
Капиталистически странехь хилча-м цхьа хIума а дара.
Аш шен пиртензи кхочушъяхь, малар дитина, доцца аьл-
ча, святой папа а хилла, дIахIуттур ву ша боху, ала
цаьрга.

— ХIан-хIак, алахь?

— Ас хIара некъ дIахьур буйла хайта.

— Юха а Iасанаш юкъяйовлахь?

Бетарсолтас ойла йира.

— Имане ца веъча-м ца волу-кхи со. Хан дIаяьлла.
Шуна тIаьхьахIоьттича, кхин ца хилахь а, бус-буса я
йовха жижиган чорпа-х хир яй суна. Амма, хьанна хаь,
кхерабелла, гIуллакх дан а мегий цара-м, и сап пиртен-
зиш дIакхачаехьа.

Бетарсолтин «пиртензеш» тIе ца ийцира цунна тIехь
кхийл йинчу гергарчара. Цул тIаьхьа цхьа-ши шо даьл-
ча имане веана Йовбетар тхан юьртарчу уггар дикачу
нахах цхьаь ву.

Отарсолтина гонах гIехьчул кыйсамаш хилира ши-
на вирдан: чIагаран зуькархойн а, жиргIанчийн а. ХIо-
кхуьнан шен нах жиргIанчийн ма бара.

— Отарсолта, хьо шовзткъей итт шарал а тIех ик-
кхина. Мел ваьхча а, дукха вехар вац хьо. И кьилахь
гIуллакх дитий, далла гIуллакх де.

— Далла гIуллакх деш вац со? Сан пхи ламаз а,
ткъей итт марха а шайчел оьшуш-м ца хета шуна?

— Кехатийх ловзар а, малар а ца дитича, эрна ду
хьан ламаз-марха.

— Со-м, цара дуьхь-дуьхьал расчет йо, бохуш, ма
лела, догдогIуш а, ца догIуш а.

— Хьан забарш ца оьшу тхуна, — тIебирзира цун-

на вежарий а, гергарпан а. — Малар, кехатийх ловзар а дитий, устазана вирд даккха волало.

— Муьлхачу устазана?

— Дала кьайле цланъярна, Висхьаьжина.

— Цуьнан ткъех зуда ю аьлла до ас цуьнца тоба?

— Иза цуьнан шен гуллакх ду. Пайхамаран а хилла уьш.

— Дер, шарЮ-м ма ца магадо еаннал гIех зуда хила.

— Ца магадо вай санначу делан лешна-м. Пайхамарашца, эвлаяшца вай ма дагардел ахь.

— Тхан вирде вала, — юкьавуьйлира кхин. — Тхан цхьа жиргIа итт мурдан метта лела.

— Кхин ницкъ бац цуьнан? — ца вешира Отарсолта. — Тхан кьингийн тIуз а лела цхьайттаннан метта!

Циггахь оьгIазбаханчу жиргIанчаша хIума тоьхна, царех гIакхваьлла Отарсолта, ша бакьахьа вирзича, тхуна, шен доттагIашна, тIаьхьахЮьттира.

Кьанделлачу, дика нах хиллачу тхox хIораннан а шен-шен кьайле ю. Масала, хIокху Отарсолтин чIогIа сакъерало кехатех ловзучу нахе хьобжуш. Селамсолтин а, Хьаьжа-Иелшн а, Иела-Хьаьжинн а — кенанн хилла кегийрхой гича. Бетарсолтин — хазо йоI, жеро гича, ткъа сан — базара, туьккана хьийзаш. Сайниг-м кьайлах а ма дац, ас-м Хосин-Юьртара оьций йохьий, куй, холхаз, калош, кхин цхьацца хIуманийн баккхал лелайо. ХIара кьнлахь ма дац.

Царел со дика хиларан кхин а ю цхьа билгало. Суна инзаре дукхаеза сайн Шумнст. Нийсса аьлча, цунах кхоьру со.

Суна хетарехь, шен доьзалехь, иза мел жима белахь а, бус-буса вуззалц даа жижиг, пулош долуш нах дукха хир бац. Амма, шен гайна и там даим цIахь лаха аьлла ма дац. Масала, бус-буса ца хилахь а, дедда-юкъа муькьане а, иза нахехь яжо ца мега? Тховса цхьанхьа, кхана кхечхьа?

Амма, цхьана бахьаница бен ма ца кхойкху наха чу а. Мовладан бутт а, гIурбанан бутт а дIаболу. Нах а ца ле хIор денна. Ткъа, тхо дика нах, дика долчуьра совцур ма ду нехан шуьнехь дежачуьра севцча! Цундела оха керла законанн юкьадоху. Цкъа а цхьана а эвлаяшна а, шайхашна а, молланашна а дага а ца даьхкина, амма хIуьнехдинчу шайхо, хьаьжас, моллас аьллера, бохуш:

1. Зуда ялийча ловзар, синкъерам хлоттор кылахь ду. Церан метта мовлад дешийта деза.

2. Веллачу стагана тѣра кхузза сагла даккхар тѣ-
дубллу оха:

а) дакъа кертара арадаккхале, цхьа бежана а дий-
на, юьртарчу хlor керта жижиг кхачор; б) тезет дIа-
доьрзуш, суьлхьанаш хьовзор; в) шовзткъа де-буьйса
кхаьчча, сагла даккхар а.

ХIара тIаьхьарниг-м керстанашкара схьанэцна оха.
Кхечу кьоман пайдехь, гIиллакхе дерг схьанэца ма боху
Iедало а.

3. Эскаре вахана жимстаг отпускина цIа веъча —
цкъа, гуттаренна а веъча — шолгIа.

4. Керлачу цIенош чу водуш а.

5. Цомгашниг товелча а.

6. Цхьанхьа авари хуьлчух хьалхавалахь а.

7. Цхьанхьа меха махча саяьлла цIа верзахь а.

8. Шабашке вахча дика хIума караeanехь а.

9. Нагахь цигара хIумма а йоцуш цIа вагIахь, хьо
могаш-дийна цIа кхачарна, н. дI. кх., н. дI. кх. а.

Амма, олуш ма хиллара, бус-буса ца хуьлу циггана
баан тIо а.

Тхешан цIерачу чай-беннгана тIехь дубьсуш меттиг а
нисло тхан.

Иштта мукъа еанчу буса тхешан кьона хан карла а
йоккхуш, я нийсса аьлча, тхаш маларш муьйлуш, кьо-
лаш деш, зударий кхуьйлуш, кхин воп мел дерг лелий-
на хан карла а йоккхуш, сакъера дагадеъча, Бетарсол-
та волчу гулло тхо.

ХIара Бетарсолта (оха-м Йовбетар олу цунах), —
цо ша ма оллура, коьртехь гIехьчул Iилма долуш, поли-
тиках кхеташ стаг ма ву тхан. ХIокхуьнан цIахь шифа-
неран цхьана маьIехь Iалашдеш кьорIа а, масех книга
а ю. ХIара книга ю вайнехан исторех а, пенсих долчу за-
конех а лаьцна. Минчара карайоблла а хаац, дукха ле-
рана лелош «Мусульманское право» цIе йолуш цхьа жи-
ма книжка а ю. Цунна тIехь ду тхан молланашна ца ху-
уш долу а шарIан законаш.

Йовбетара газета а доьшу, радиога ла а дугIу. И те-
левизоре а хьожу, лекцешка а воьду. Доцца аьлча, хIа-
ра тхан молла а, парписар а ву. Тховса санна, тхашш
дисча, Iеса хабарш а дубйцу оха, пахала даьлча, тхо
нажжаз а хир долуш.

— Цхьа хлума дагадоглу-кх суна снх-снха, — дасса-делла пнэла Бетарсолтина хьалхатеттира Йела-Хьаьжас. — Чай доттахьа суна, Йовбетар. Суна буйьцу хезначу эвлаяшна юккьехь цхьа а зуда яц-кх?

— Хюр кертахь цхьацца-м ю!

— Хьой, Йела-Хьаьжий шайн зударех кхийрича, мас-со а кхоьру моьтту шуьшинна?

— Маккахь мел дешначу кьорланор, хир вац шен зудчух ца кхоьруш дукха стаг!

— Аш-м забарш йо хир ю. Бетарсолта, боккьал а н зударий ма бац пайхамаршийн, эвлаяшний юккьехь, — юха а шениг долийра Йела-Хьаьжас. — Хьастах мовладехь молла Жапар аэккхийтира: «Бусалба стаг ша дела воцчух кхоьруш хир вац», — аьлла. Ванах, со хьанах кхоьру-те, аьлла, ойла йира ас. Делах кхерац со. Иза-м шена гуллакх дичхьана йийр вара. Бикату йо-пург, со шех кхоьруш хлума дац-кх дуьненахь. Хieta, сан дела ву-кх иза. Воккха дела вацахь а, жиманиг. Жайнаша ма олу, майра зудчун жима дела ву. Ткъа Бикату хила ца мега сан жима дела?

Тхо дийладелира. Йела-Хьаьжих кхаьрдаш-м ца доьлура тхо. Иштта цо санна, зударийх кхоьру тхо аьлла мукларло дан майралла тхаьшна цатоарх дуьйлур-а-кх.

— Ас-м вай цхьана а вирдехь доцу дела, цхьа зуда вешан устаз кхайкхийна, цунна вирд даьккхича хлундара-те, олий, ойла ма йо.

Юучунна гонах дика хьаьвза Отарсолта, бошхепара шекаран блелагаш морзахца кегийн кегдан хлоьттира.

— Ткъа, иштта, Йела-Хьаьжа, вай туоба дан мегар долуш дика зуда мила ю?

— Дер ю сан Бикату!

— Хьо кхерор бен, кхин хлуи корматалла ю цуьнан? — хьийзавора иза доттагIаша. — Тхайчел совьяьлла? Ирча-м ю иза, хецца ворда ядал.

— Цундела хьекьале а, догдика а, каде а ю, — хастийра Йела-Хьаьжас шен зуда. — Цкъа цхьана юккьехь-м соьца жимма галъелира иза.

ХIаь, цхьа хан яра тхойшиннан, бурсанечу дитта гIехь ши кьоркхокха санна, вовшийн хьоьстуш, бертахь дехаш.

Со куьйгаллин белхашкахь волчу хенахь, пахера кхаь оьций, кхерош я йоьхуш йоккхий а, ас цIа жимма тIак-мак йохьучу хенахь. ОххIай, суьйранна со цIавер-

заре ма члогла сатуьйсуре цо! Буьйсанна тлаьххьалц, кетларчу ринжих тевжий, хлутний лаьттара иза, со цла vogly тергалвеш. Мед тлаьхьа цла варах, цкъа а охьайн-жина ца карайора. Блаьстенан декхначу дийнахь тле-хьобжу дашо малх санна, нур лепаш хуьлура цуьнан юьхь. Ши куьг даржадой, дуьхьал хьодий, кьовллий со мара а вуллий, суна обанаш олура, тлаккха шен, мали-кан санна, жима, горга корта сан тешамечу некха тле а тагабой, даккхий синош дохуш, длатуьйра. Юха куьг лодий, бер санна, чу а вуьгий, тлера сов бедар дла а йоккхий, юьхь-куьг дила тас-глуммагI, гата а дора. Стол хуьлура, тле даар-малар а хлоттадой, кийчча лаьтташ. Цкъацкъа, жимчу берана санна, Iайгаца, мIарница схьа а оьцуш, юург сан бага Iуьттара. Ша и деш лаьтташехь, бер санна, со хьобстуш а хир яра...

Оха, багош а гIаттийна, ладоьглура Iела-Хьаьжига. Цаьршиннан меттехь ша а, шайн зуда а долуш санна, ойланца шайн зударий хьобстуш вара тхох хIора а. Цо дуьйцучо тхуна карладохура хилларш, лелийнарш а. Говл тле диллинчу сайн куьйгах цхьа кIеда хIума хьа-кхаелча, иза сайн Шумист йолуш санна, ни бIаьрг хьаб-бина, тIома мархашла хьалавахара со. КIеда хIума сан кара хира. Ши бIаьрг биллина дIахьаьжча, сан карахь хьаьрчина дижина Iуьллара, муцIар а тилла, кьена, доккха цигиг.

— И тайна меттиг нислора, кисаныхь алссам шай-кай а йолуш, со цла веьча, — дуьйцура Iела-Хьаьжас. — Ша суна тлера пальто, костюм дIайоккхуш лаьтташехь, сан бIаьрг тле ца кхуьуьйтуш, гуттар говзачу кьуьно санна, массо а киса толлура цо. Ткъа царна чохь шай-кай хуьлура. Ткъе пхиь соьмийн, пхеа туьманийн кеха-таш. Тоьхча лерг а хадор долуш, цIена а, бен доцуш чу телийна, овголаш хуьлий а. Эцца, цхьанхьа болх талла вахча, бухарчара, кисана цигаьркаш, йовлакх дуьллучуха, чутаIадора. Ткъа Бикатус, хьаьмц алале, цIандора сан кисанаш. ШолгIачу дийнахь суна яйа ши-кхо сом бен ца юьтуш.

— Ванах, Iела-Хьаьжа, ахь юьйцург сан Шумист яц? — цецвелира со, — делхьа, алалахь, и хьан дийци-на хьобга?

Iела-Хьаьжас иза аьттехьа а ца дитира.

— Хьажал хьо, ЧIокка-м хьаха, зуда устаз хоржучу даьлча, шениг хьалхататта лууш ма ву! ХIан-хIа, ЧIок-

ка, Шумист яц ас юйцург. Сан Бикатул хьуьнарш до-
луш зуда кху маьлхан дуьненахь кхин хуьлийла а дац.
Дуьйцуш воллурый со-м. Юьйранна самаваьлча, уггар
хьалха суна гург — малх санна, йоблуш хуьлу Бикатун
нуьре юьхь яра. Ло санна, клайн, бамба санна, кьела
гата белшах а тесна, гьели диллина цьестан глуммаг-
кера а лоций, эсала сайга а хьобжуш, тьехьлуттий кара-
йора суна иза. Деггаза бага а глаттайой, ши куьг дласа
а тосий, дег метта а даладой, хьалаглоттура со...

— Ой, оццул хаза нускал хьайна гонах хьавьзича а
меттах ца волура хьо? — хьаттира Отарсолтас.

— Нагахь и хаза нускал Бикату хиллехь-м, хлума
а хьаста догдогьу долу нускал ца хилла иза!

— Бикатун ненан Алнатун букь иза ечу хенахь ка-
белла боху, и длавиш шен деглах длакьасто гьерташ
ницкь а хилла!

— Дийца ан, дийца аш! — воьлура Йела-Хьавжа. —
Дуьме ца кхавьчачу цигго, шен марха ду, аьлла. Ха-
залла сарралц, дикалла валлалц олуш ца хезна шуна?
Шун зударийн хазаллех ас лур ма дацара сайн Бика-
тун хьекьал, дикалла а, каделла а. Дуьйцуш воллурый
со-м. Уллохь глантан гловли тьехь кхозуш хуьлура иту
хьавькхна, биъ са боккхуш, ша санна, шарийнна хеча а,
ло санна, клайн дарин коч а. Соьгас хьа чуиэккха бохуш
санна, бертигаш юьйлина лаьтташ хуьлура лаьржа крем
хьавькхна, хьаргин басахь лепаш эткаш. Ткьа, нускал
гонах хийзара, кера щетка а лоций.

Иштта дехира тхойша масех шарахь. Дитта тьехь ши
кьоркхокха санна. Суна кара хлума а йогьура. Амма
вайнехан кица ду-кх, борз дуьхьал кхетталц газа хьав-
жа цла нхина, бохуш. Изза хилира сох а. И малар хлет-
талц наггахь бен молуш воцу со тлаккха кьез-кьезиг ву-
луш, шишанна чувуьйлира. Тхойшинна юккье ахлитр
хьобттича, хийцаелира сан Бикатун амалш а. Хьалха-
лерчу цуьнан дикачу амалех цхьаь длаелира: дог ди-
калла.

— Доцца аьлча, хьуо тхох схьакхетта хан ю-кх ахь
юйцург? — хьаттира Бетарсолтас.

— Ю дера. Финотделан налогийн агент волчуьра со
длаваьккхича.

— ВаллахI, ахь дукха тьех хлуманаш а ма леладор-
ра! — Юттар йира Отарсолтас. — Кху ярташкахь сте-
ган шен кертан хьаштана жлов тоха а, херх-воттана хьа-

кха а, мачина маха баккха а, бежанна тлаьхьа эса кхио а йиш яцара-кх, хьо коча ца оьккхуш.

— Иштта кхера а вина, цхьана дашо ихьере тохий-тина цергаш ю хьуна хинца цуьнан багахь ерш а! — тлетуйхпра Селамсолтас.

— Ас кхерош йоккхура, хинца вай — Iехош йоу. Дуйцуш воллурий со-м. Буйсаина тлаьххьалц кад тухуш а Ийна, ца веъча цкъа, воьдий, неI тухуш, тлак-кха, воьдий, кор тухуш, Бикатус зайл ца боккхуш, цхьана-шина сохьтехь неIарний, кораний юккъехь уьдура со. Амма мел дукха маларх, цкъа а вехий ца ца воIура. КетIарчу ринжина герга гIоьртича, Бикатуна хьалха хIотта дезар дагадеъча, мел чIорIа хилла кеп а, гIеза-на тIера хи саина, дIайолура. Кораний, неIарний юккъехь дIасандда, ши пост хIоьттинчу хенахь, мохь бит-тина, йиш хьаллачу хенахь самайолура иза. Сама-м хьа-ха, со ринжех чохьха ма ваьллинехь, ма йолура иза, су-на хIуьттаренна хьала ца гIоттура. Цуьнан деза деI меттахьхьайча цIевзинчу маьнгин, юха цо цIенкъа бет-тачу берзанчу когний тата хезара...

— Когаш хилла а Iахьара уьш! Шовзткъей шиь раз-мер мачаш еза-кх цунна!

— Хьуна мичара хьа иза, ЧIокка?

— Тохара со завмаг волуш.

— Дуйцуш воллурий со-м. Оцу татанца цхьаьна хе-зара цо до гIам-гIим а. Дарделла, чухьаьдда догIучу жIаьличух тера. Коьрта тIера массо чо ира а хIуттий, деIлах цкъа довха, юха шийла хьацар детташ, вегош лаьттара со. «КъанчI», аьлла, цо зайл хьала ма тесси-нехь, сикха неI дIа а йоьллий, чуоьккхура со. Амма сан Бикату, хьалха саина, мара ца кхетара.

— ХIан, чай мала хьайна, — пнэла кховдийра цуьнга Бетарсолтас. — Къамкъарг якъаелла хир ю хьан.

— ХIинца-м стол еса хуьлура тхан, — дуйцура Iе-ла-Хьаьжас, чайнах къурд а бина. — Ванах, тховса му-къана а баа бовхха кхача ца кечбина-те хIокхо, олий, хьожа а боккхуш, чухула дIасахьожура со. Миччара. Маьждага чохь доллу хьал. TIе а воьдий, Бикатуга гIий-ло вистхуьлу со: «Бикату, ма мацвелла со, юург кечий-ний ахь?» — «Буфета чохь лаха!» — бур-бур хезара юр-гIанна кIелхьара хьала. Ткъа оцу буфета чохь хаддаза суна латтош муьста берам, якъаелла сискал хуьлура.

. Iуьйранна самаваьлча, ца карайора суна сайна тIе-

хЮьттина лаьтташ Бикату. Буйьсанна охьавуьжуш ас охьакхиссичохь барз бина Юхкура бедарш. Эткаш а лаьттара, якъа а елла, уьншарахьлера хатташ а тIехь.

— ХIара бедарш а, мачаш а цIанйича ца мегахь? — хоттура ас.

— Болх ца беш, къаьркъа а муьйлуж, ваьлла дела-чу хьуна сов ю уьш, — схьа а ца хьожура иза. — Хьайн доттагIийх эхь хета хир ду хьуна? Уьш ма бу хьан чIогIа хаза кечбелла, цIена делаш!

— Тхо хир ду-кх хIокху соргIашо буйьцу доттагIий? — чIогIа дош элира Селамсолтас.

— ХIетахь аьлларг гечдийр ду вай цуьнна, — несехьа гIо даьккхира Хьаьжа-Iелас. — Цхьана бен чьура эцна кIорнеш санна, цхьатера, чаьмза доттагIий дара вай. ТIаккха, Iела-Хьаьжа, дийцал ахь.

— Кхалла хIума юй хьан? — хоттура ас Iубьранна гIаьттича.

— Хьо а эцна ресторане гIур ю со, — кIоршаме ела-къежара Бикату. — Сийсара хьайх йисинарг кхалла, ахь велла кхалларг!

Хьаяха, тхойша токх-бертахь дехачу хенахь, хитIа яхча я урамехь зударшца цхьанакхетча, майранаш хьа-хабелча, шп куьг хаьн тIе а хIоттадой, корта сенар а боккхий, мохь тухура цо: «Майранаш ю шуьнаш? ХIара палсаш! Майра ву-кх сан Хьаьжа. Майранин а май-ра!» Ткъа тхойшиннан гIуллакх галдаьллачул тIаьхьа, зударша шега, хьан майра хIун деш ву, аьлла, хаьттича, куьг ластадора: «ДIадовлийша, делша! Майра хилла лаьттара и палс!»

— Тхо цецдаха хIума дац ахь дийцинарг а, — шен горгачу гай тIе куьг хьаькхира Отарсолтас. — ЖаIпара шен нанна дешначу къорIанора, хIумма а ахьчул кIезиг Iазап хьегна хIара йисина берзалой а ма яц хьуна. Ткъа, машар муха хилин шун?

— Эххар а, соьга къуртI алийтира Бикатус. Цуьнца тоба дан дийзира сан. «Дела, хьо цхьаь ву, элча, хьо бакъ ву, зуда хьо сан устаз а ю, со хьан гIийла лай а ву. Бикату, хьан кара дуьллу-кх ас хIара сайн Iеса дегI. Кханалерчу эхартан дийнахь хьайна луьург дер ахь цу-нах. Лаахь — сийначу цIергахь, чим беш, дагаде. Амма кху харц дуьненахь ма хьийзавехьа со, Бикату, хьалха санна, дика хилахьа суна, мацалла хIаллак ма вехьа со, сан диканиг...»

— Ткъа, устазо хеттарш-м ца дира?

— Пуркроро санна! «Малар мийр дуй ахь? Болх бийр буй ахь? Хъайн кедахойн тоба мьотур юй ахь? Хъайн дашах хъуо вохахь, хъайна хиндерг хавий хъуна?» Хлор хаттарна «хлаъ» я «хлан-хла» — олий, жоп лора ас. Гой шуна, клентий, шуна хлумма а ца хууш, иттех шо хьалха дуьйна устаз ву вайн юьртахь, шена тлаьхьа цхьаъ бен мурд а воцуш. Хинца аш цуьнца тоба дича, нах цунна тлаьхьахуьттур бара, хуьл-хуьлу-уш вешан вирд кхоллалур ма дара вайн.

— Делхьа, Iела-Хъаьжа, хъайниг санна, цлахь цхьац-ца устаз волуш ду хъуна тхо а.

— Iела-Хъаьжин предложени хьовса мегар долумш хета суна-м, — резахилира тхан парписар Бетарсолта. — Божарийн а, зударийн а бакьонаш нис ма йнна. Ткъа бусалба динна киритика йо: зударий тайийна латтабо, бохуш. Бикату а гIараер ю. Газета тIе доккха сурт тухур ду. Лахахь яздинна хир ду: «Похчийн дуьххьарлера зуда-шайх Бикату» — аьлла.

— Лахо сайниг а тухур ду: «Шайх Бикатуи дуьххьарлера мурд Iела-Хъаьжа» — аьлла тIетуьйхира Iела-Хъаьжас.

— Нагахь со гал вацахь, Iела-Хъаьжа, хьол хьалха а Бикатуи дикка мурдаш хиллий-те, мьотту суна, — хавтира ас.

— Бикатус динна мареш-м ца дуьйцу ахь, ЧIоккамар? — соьга бIаьрг тайийра Бетарсолтас, — Iела-Хъаьже йогIучу хенахь а моситтаза маре а яхана, цIе йоккхуш жеро яра иза.

— Ирча ю, йингинчо кхабац, бохуш.

— Эххар а хIокху некъаран кочахь йнси.

— Шуьнаш а бу шуна цхьацца бахьанашца шун ко-чахь бисина, — ца къарлора Iела-Хъаьжа. — Цхьа чо а сан Бикатул тоьлаш боцуш. Амма шуна лаац шайн гIул-лакхана къера хила. Со, кхера а вина, кIел сацнийна сайчо.

— Зудчух кхоьру бохург-м дош дацара. — ца вешира дегала Селамсолта. — Боьрша стаг — боьрша, зуда — зуда хила еза.

— Эсиматах хьо ца кхоьру?

— Ца кхоьру, Маккахь, Меданакх мел дешначу къорланор-кх!

— Иза хьох кхоьрийн ткъа?

— Иза сох а ца кхоьру

Чай а мийлийна, вохвелла, наб хьеглачу Отарсолтас радио латийра. Тайп-тайпанчу меттанашкахь дечу къамелашна, локхучу эшаршна, пондаршна тӀехула а лелаш веана, лахарчу тулгӀеш тӀехь сецпра иза.

— Малар, томка озар саина, бусалба дино дикхина олуш дацара и ловзарш, синкӀерамаш, пондарш, иллеш, эшарш а?

— Ма де бохург деш бен хаза а ма ца хуьлу!

— Ас-м боккӀал хойту, Говбетар, оцу цхьацца вирдашкахь болу мурдаш ца гина шуна? Цхьана вирдернаш — жиргӀанаш тухуш, шолгӀаниш — ладхьокху пондарш локхуш, кхозлагӀнаш — тӀараш летташ, кхиберш — цхьа ехий гӀожмаш а ойбий, хьолхий лелаш? Хинца назманна тӀаьхьа а балабо пондар!

— Дела хьахош хилчхьана, магадо хинца.

— Цул сов, устазаш а, вирдаш а вовшех къасто цхьа билгало, башхалла хила а ма еза.

— Тела-Хьаьжа, Бикатун вирдехь болчийн хӀун башхалла хир шо?

— Тилагин хелхар!

— Ва-хьа-хьа-хьа! Тилагин хелхар, тов!

— Ва-хьа-хьа-хьа!

Его шайн яккхий, ерстина гайнаш куйгашца сеца а еш, клажбахана буьйлура массо а.

Бетарсолтас совцийра гӀовгӀанаш:

— Вай дерриге а дика нах ду. И вовшашна киртир яр дуьтур вай. Вовшашна хьовха, нахана а. ДӀадевларш кего долахь, кӀентий, низаре боьха хьожа гӀоттур ю вайна гонах. Вайна оьшуш хӀумма а ма дац. Цхьацца бахьанашца дала рицкъанаш делла вайна. Болх беш а вай дац. Вайн хенаш а, белхан стаж а шекончохь елахь а, пачхьалкхо пенсеш ло вайна. Хьарам хирг хир дац вайна иза. Дийнахь вешан газа-уьстагӀ дажош, дохина таьнна докӀарш а дохуш, нийс-нийса ургӀал хадош. Таьнна дечиг а кечдеш, лело карах долучо шен баккхал а лелош, хуучо жайнаш а дохуш, бус-буса нехан жижи-гаш а дууш, дӀалелар вай!

— Амин!

ЭМГАР

Кхузза пхийттара ваьлла Таьхьтаг, тахана дуьххьара пхийттара ваьлча санна, ког лаьтта ца кхочуш вогура.

Юрт йнжнера тоххара. Адамаш хьовха, массо са долу хлума а днжнера. Ца хезара жлаьла лета а. Атгалла коьллийн керташна юккьехь дахка меттахъхов а. Хетте а, цкъацкъа бер санна, кхосавала, луьцлалгаш даха, гад мадду вьэлавала, мохь тоха ойла хуьлу Таьхьтаг, ша цхьанна гарна кхьоруш, шен и доккхадеш араьккха доллу дог сецош, хала вогура.

Баккъал аьлча, цхьана масех миотана даг чу доьсничу казахетаро дагах гилднгаш дохуш кховсийна иза, цеххьана снгаттамо длаьцна бардалаьзни де санна, кхьлира.

Тховса сахила доллалц бляьрга тле бляьрг хлоттийна, мерах мара а тоьхна Луизца синкъяерамехь йийна вогура иза. Синкъяерам аьлча а, и шиь шаьш дара Луизин ишца йолчохь. Иштта-м тховса дуьххьара ца йинера и шиь, амма тховсалеринг ша дара. Цуьнга ян дош делла Луизас тховса. Хоккху, оцу буса аьлла хан-м ца йиллина, йоглур ю аьлла дош делла-кх. Дош делла а ца йийна. Тешамана куьг а делла. Цуьнга ца ян йиш ма яц цуьнан. И куьг... Жима, кьеда, довха. Таьхьтага дла ца хьцуш дехха латтийра иза шен буйнахь. И хаза минот! Ялсамана даханчу хьозанна а хилла хир бацара Таьхьтагана хиллачул тлех там. И минот дагаеьча хинца а дегле цхьа тамехь зуз хьоду цунна. Прхлелхаш, кхиссалуш, цингаш бетташ вада, ловза догдогу. Ницкъ маббу члогла мохь хьакха лаьа. Ткъа балдаш, Луизин балдаш. Хиллачу муттанечу баьллек тера! Клезинг хаалуш хьалха а кхевдина. Шайна тлевовху-кх цара,

лаъхъано пхъид санна, тIеиIзаво-кх. ХIумма а дац, сатухур ду Таъхътага. Дукха хан яц и меъ цуьнан кера дан йисанарг...

Ткъа, доьзал? Цуьнан. Таъхътаган, доьзал?

Иза дара Таъхътаган кIеж туьйсу дог сецориг, цуьнан дегIах шийла хъацар деттарг. ЦIера доьзал дага-бетьча кхулур цунна хIара декхна дуьне. ДIабуьзира Iалам серладаьккхнна тIе хьожу бутт а. Стилга къарз-ийнна лена седарчий а дIадайра. БIарний диттийн урам-ца шнна а агIор тIекхозучу генний гIаш а дохуш, церап кIон-къаьхъа хьожа чу а уьйзуш, цергашца тоьдуш, кегийра деш, метта буьххьера дIакхиссара цо уьш. Ша керта вулучу хенахь, оцу бIаьстенан буьйсанан цIена хIаваъ кийра буьззана чу а оьзна, татанца дIахийицира.

«Ма декъаза адам ду-кх со. ХIунда ца мега ас Луиза яло? Ца мегга-м хIумма а дера дацара, дуьххьал дIа нехан пайIалтах а, Iедалах а кхоьру-кх. Эцца, ши бIаьрг хьаббичхъана юьсу йолу хIара дуьне, шен аьтто баьл-баьлчачхула кадетташ даа ца вуьту-кх...»

ХIара кех чохъа ваьлча, оьгIазе гIигI динна, дIатийра жIаьла. Нахана санна, лата-м ца летира Таъхътагана шайн жIаьла, амма Таъхътагана шера хаалора цуьнан шегга боцу безам. ХIун ду а хаац, кху кертахь цхъаннан а бац-кх Таъхътаге безам. Учахь мачаш дIа а яьхна, меллаша неI а йнллана, бай ког боккхуш, цIа чу велира иза. Дийнахь санна дара беттасе серладаьккханчу цIа чохь. Цхъана куьйга йоI мара а къевлана, вукху куьйга паггахь ага а ластош сема наб еш Iуьллур Азман. Охъаюьжуш цо дIахьарчийна еха, стомма Iаьржа кIажар схъа а ястаелла, цуьнан дуткъачу кIайчу логах хьаьрчинера, лаьхъа санна. ТIера шаршо юххерчу йоIа шена тIе а озийна, гучуяьхнера белшаш а, пхъаьрсаш а. Азман иштта Iуьллуш гича мацах цкъа дог дешара Таъхътаган. Ткъа хIинца, шена хьалха Iуьллург тIулг болчул башха ца хетара цунна. Тохарлерниг ма яц иза. ДегI малделла, беснеш чуегна, бIаьргийн кIелош хебаршка ихна, гиччош къеждада доьлла. Къанлуш ю. Цхъа масех шо даьлча хIун хир ду?

Нанна тIе жима гIогI а тесна, корта сенар а баьккхна, хьийзапа месаш гIайби тIе а яржийна Iуьллур доьалгIачу шарачу яхана Малика. Аьтту куьйга къевллана шен некха тIе таIийнера цо оьцуш кIайн хилла, амма хьекхийна Iаржийнна, мара а, бIаьргаш а девлла ризаьн-

кни тайнаг. Аганахъ Іуьллучу кІанта, набарх векхаш, балдаш меттахъхьедора.

Уьш дерриге а цхьана секундехъ таргалделира Таьхътагана.

Кога буьхьар дехъа чу а ваьлла, шена тІера сов бедар охъа а тесна, коран рама дІа а йпллнна, кІедачу метта аркьал охъавижира иза. Амма наб ца кхетара. Цуьнан наб яйанарг Азманап кьанъялар дацара. Хеназа кьанъелла зуда-м гора цунна, амма п хІунда кьанъелла хаа ца лаъара. Цкъа а дага ца деапера оцу тІехъ ойла яп. Цунна наб ца кхоьтуьйтург кхин дара. Кхузза маре-м яхана иза. Яхача хІун ду. Цуьна-х хІинца а ткъа шо а ца дуьзна. Сурт санна, хаза ю, цІечу аьттан шерал а коча ю. Набарна дазделлачу Таьхътаган бІаьргашна хьалха хІуьттура цуьнан сийна боккха ши бІаьрг, уьш нэцна тІемадовла санна, тІамарш яржийна айделла, Іаьржачу тушца тодина дуткьийн цкъоцкъамаш. Шерачу хьаьжа тІехъ ловзу жима кІапа. Мозашна лесто тойича санна, говран цІоганах тера тойинна, маццх цкъа дашо басахъ хилла, амма хІинца хІор кхоалгІачу баттахъ бос хуьйцу коьртан месаш. Дуткъа, деха, гургІезачух тера хаза лаг, цунна гонах хьерчийна бесбесар серло лун харц жовхІарийн кегийн туьтеш. Цецах санна, чекх са гучу, юьйцана йинчу кофти чухула гул лаламаший, асанаший тІекъийлана боьдаган дегІ...

«Іза ялийнчу шолгІачу дийнахъ, ракета чу а воьллана, суо космосе кхуссург хилча а, ялор яра-кх ас иза! — чІагІо йира Таьхътага. — Суна хІун дийр дара Іедало? ТІех тохахъ, ши шо хан тухур ю-кх. Луизе цкъа бІаьрг тухург даккха а мегар дара шиъ хьовх, нтт шо а. Делахъ а, стенна оьшу гІуллакх оцу хьола тІе даккха? Дерзо некъ хилча? Азманца ас йинна закс яц. Зудчунна тІе зуда ялийна ца бахийта, п зокъам кханшехъ кех даккха деза ас... Суна зуда хир яц цунах. Кху заманахъ стагана шен кертахъ хаза коьртехъ хьекъал а, Іилма а долуш зуда ма еза. Ткъа, сан йоккхастагана шозза шиъ маса ду а ца хаа...»

Эххар а наб кхийтира Таьхътагана. Малик санна, Іуьллур иза. Хар-хир а ца дора, мерах шок а ца еттар. ЦІена эвлаяан бос богура цуьнан юьхъа тІехъ. Маларо Іаржийнна цергаш гучу а йохуш, наггахъ набарх делакъажара цуьнан стаммий цІен балдаш. Цкъацкъа, уьш меттах а хьадоь, цхъа там хуьлий, царех мотт хьо-

кхура цо. Хьалха куьг туьйсущ, цаПа-м ловхура. Эххар гIайбин маьлаг кьевллина мара а йовллина, дIатийра иза. Амма дукха хан ялале хийцабелира юьхьан бос. Цкъа чIичкъашка йовдура иза, балдаш делха озадора. ТIаккха цхьа оьгIазе дарлора, кегъян санна, хьекхайора цергаш. Юха а, хIи чуьра аратесначу чIеро санна, бага гIет-тайора, са ца даIалуш. ТIаккха, хьерваьлла стаг санна тIамарш етгаш, цIингаш лестош тохалора. КIез-кIезиг гучудуьйлучу хьацаро готта хьаьж къагийра, дукха хан ялале, хIи чу йиттача санна, яшийра цунна тIера майка.

Таьхьтагана гIан гора. Хаза а, ирча а. Ша Луиза а ялийна, Чоландар волчу иза йоссос а йинга, цигахь цуьнца буьйса а яьккхана, сатоссущ цIа а веана, охьавуьжущ. Оцу тIехь чекхделира цуьнан хаза гIан.

ТIаккха ирчаниг доладелира.

ХIокхунна наб озийна дукха хан яллале веанчу Чоландара, хIара сама а ваьккхина, кхуьнга элира, сийсара зуда ялийнарг хьо вац, ткъа Азман маре яхана хьовгахь йоллушехь я, вуьшта аьлча, Азмана хьуна тIе майра валийна, и хьан эмгар Дауд ву, иза ша волчохь воссийна а ву, аьлла. И кхаь хезначу Таьхьтаган дегIах шийла хьацар туьйхира. Чу алу йовьхкича санна, богу кийра бесташ, бесташ, дегI горгделира цуьнан. Хьала а иккхина, ЧоландаргIаьрга дIахьада гIоьртинчу цуьнга ког меттах ца хьабелира. Цунна шена хаа алуш. цIара тIе лавцча санна, хебба юьхьан чкъор нэтIош, цхьана минотехь хьаладийлара можа эндажен чоьш. Чуьра са дIадаьллачу настарша аьлларг ца дора. Охьаветталуш. гIуьттуш, керчаш ЧоландаргIаьрга дIахьачначу цуьна кертахь хIетта агрономана дешна а ваьлла, цIа веана шайн юьртахо Дауд гира. Хьалха латийна институтски ромбик йолуш, Iаьржа костюм белш тIе а кхобллана, нейлонови кIайчу кучан пхьуьйшаш гоьллец хьаладнина. цхьана куьйга диг детташ, дечиг доккхуш воллура иза. Таьхьтаг юххе мел кхочу, кIез-кIезиг тарлуш, юьхьана Луизех тарвелира Дауд. Мера кIел дуткъа, Iаьржа ме-кхаш а ца хилча, коьрта тIехь говран цIогIа а хилча, — тап ша Луиза яра-кх. Кочехь малийна, коча хьарчийна кьорзачу галстука тIехь бIаьрг сецира Таьхьтаган. Цу-на тIехь бара кхоь бобанийн тIуз а, царна лахуо цхьана кога тIехь хьийзаш ах-ерзана балерина а. Дика хьаьжча Таьхьтагана девзира шен... Азманан сурт. Дау-да шен гIуллакх дора Таьхьтаге схьа а ца хьожуш.

Тахьтага тӀе а вахана, цо дечгах тоха тӀехьа дехь-на диг, схьадаккха дагахь, катӀохна схьалецӀира. Амма диг схьа мичара даккхаделира цуьнга. ЦӀеххьана жимвелла, гезган сурте а вахана, даганах кхозавелла висира иза.

— Мича деана хьо, кхяхьпа? — шен пинккъ маббу мохь туьйхира цо, амма шен мохь дехкан цӀийзарх тарбелира цуьнна.

Цуьнан мохь хезна Дауд, меллаша диг бӀаьргашна хьалха а дихьна, леррана хьежа хӀоьттира. Тахьтагана гора шега хьоьжу туьйранехь дуйьцу хезна нэрзан кеддал бӀаьргаш, маьрсаш санна, цергаш.

— Хьо хӀун ю? — хьӀттира цо Тахьтаге.

— Со Азманан майра ву! — цӀевзира Тахьтаг.

— Ахь хӀун до кхузахь?

— Сайн зуда дӀайига веана...

— Во-хьо-хьо! — цхьа инзаре ирча велавелира Дауд.

ТӀаккха шен боккхачу шинна пӀелга Тахьтаг меллаша гӀодаюккъера схьа а лавцна, гезгачух тера Тахьтаган цхьа гӀогӀ озийна бухдаьккхира цо. Тахьтаган мохь белира, шена хаа а луш Даудан пӀелганш кочачу, хьожапечу тӀунолца маждира цо. Дауда юьхь чӀачкьийна, пӀелг тоьхна дагарна тӀера дӀакхоеьссана иза, юха адаман суьрте а ваьлла, керчана вахана, кертах кхетта сецира.

Оцу минотехь чуьра араелира Азман. БӀаьрг ма кхийттинехь йовза а ца евзира цуьнна шен зуда. Элда-ра-дегӀ, голанна цхьа куьг лакхахь, йона, минни-юбка, пхьаьрсаш кӀелхьара чкьурганш хилла хьийзина чӀоьш гуш, доцний пхьуйьшанш долуш чилланан блузка. Месан чуьчча хьийзош, лерана бухь боккхуш биша лекха хола-кӀуж. Когахь хьостаманш санна, ира, лекха кӀажанш долу лакированни туфлеш, пхьаьрса тӀе тесна болонови юткъа плац, кера лавцна Ӏаьржа редикюль. Там хилла делаьтхежа цӀен басар хьаькхна балдаш. Ӏаьржачу сурминца тодина бӀаьрнегӀарш, цӀоцкъамаш. Шен даьккхана гӀогӀ дидделла, цецваьлла зудче хьовжура Тахьтаг.

— ХӀара хӀун ду? — хьӀттира цо, цӀе санна, богу ши бӀаьрг Тахьтагна тӀе а боьгӀна.

— Хьан майра ву ша боху-кх оцу гезго, — терсара Дауд. — ХӀара дов дийр долуш иза велахь, кху делан

минотехъ тхойшиннах цаI вуьтур ву ахь! Я ас, тIе кIажа а хьовзийна, вичIа йоккхур ю и хIума!

Азман Тахьятагана тIе йогIаелира:

— Нагахъ санна таханчул тIахьа сан Докке ахь цхьа дош алахъ, ас, вита а витина, кьена, гирзе жIаьла санна, лаьллапа кех воккхур ву хьо! И башха а дац, Докка, хьобга а ду хьуна иза. Хаза, цхьана напас виша ши ваша санна, бертахъ ваха. Вовшашца ца тарвелларг кех вер ву шуьшиннах. Хьан-сан бохург ма хила. Вовшашна халахетийтача мегар дац. Хаа ду шуна. Со пахала ма яккхалаш! Ткьа ахь, Тахьятаг, цIехьа яхийта. Кьонаха хила! Собаре хила! Сатоха! Нахана хьайн дагара ма ханийта.

Докка... Тиллинчу цIере а... Ша цуьнга яхана а яла-ле. Тахьятаге иза еана мел хан ю, хIетте а, данм «хIайстаг» бен кхин цIе ца яккхина. Тахана ца иккхина Тахьятаган дог цкьа а эkkхар дац. Тахьятаг, хьала а гIаьттина, цхьана кога тIехъ лелхаш, дехьа детталуш Iуьллучу шен гIогIа тIе а вахана, схьанэцна иза хенах дIа а хойттина, астагI лелхаш кех велира. Ша гениа ваьлча а хезара цунна, шена тIахьа а хьобжуш, гIад дахана доьлуш лаьттачу Азмана а, Даудан а — цхьаьнан зевне, вукхуьнан — терсаре аьзнаш.

Суьйранна тIахьа цIа веара иза. ЙоI йижаза карийра цунна. Мохъ хьобкхуш, сахаьдда аганахъ Iуьллу кIант а техкош, гIийла маьггин йинсте хиьна Iара иза. Цуьнан кегийчу бIаьргаш чохъ тIех туьйсу бала, сингаттам гира Тахьятагна.

— Дада, мамас тхуна жима дада валнийна боху, ахь хIун дийр ду хIинца? — хаьттира Маликас.

Тахьятага, вист ца хуьлуш, тIе а вахана, улло охьалахвелла дай куьг хьаькхира йобIан кIедачу месех.

— Хьо, Лунза йолчохъ кьаьркьа молний, цIа а во-гIий, мамех летара...

Тахьятаг вист ца хуьлура. Кийрахъ уьйриг хилла хьийза бала, ша меттахьхьайча, логера шад бастабелла, кьаьхьачу маьхьарца арахьадарна кхеравелла иза, дехьа чу а ваьлла, тIера бедарш дIа а ца йохуш, бертал охьавуьйжира. Амма наб ца йогIура. Иза тIепаза яйне-ра. Хеталора, дагах датталуш, хебаш кIожам хуьлуш санна. Маж а оцу минотехъ кIайелла, яхьелла, цIанги тIе хIоьттира. ХIун дара а хаац, бIаьргаш тIехьаббан а

кхобрура иза. Мовттура и ши бѣаьрг боцург дерриге шен дегі даьгга, хье а лелана кхачабелла, и ши бѣаьрг хьаб-бича ша велла дѣа вер ву. Цо коьртах куьг хьабкхча, лахьаделла охьанйгира коьртан тѣхьарчу эха тѣхь дѣ-сина чобш.

Эххар а арахь когийи тата хезира цунна. Хезира арахьара неі еллалуш а. Сени чохь аннаш тѣхь туфлений дуткьийи кѣлаш дийкира. Неіарах чохьха яьлла Азман, берашна уллохь а ца соцуш, сана Таьхьтагна тѣ хѣоттира. Ткѣа, Таьхьтаг бертал воьжна Іуьллура, стенна делахь а, каррехь векош, чѣогѣа садаѣа а кхобруш.

— Хіун до ахь, жаргѣа санна, кху чу охьа а воьжна? — тѣчевхира Азман. — Хьо кху чу воьжна Іийча, сан дика дѣа хьан луьстур ду? Ловзар-Іалагѣожа гена тетта йиш яц. Тѣе догӀучу кѣирандийнахь. Хезий хьуна? Хьалагѣаттахьа! Хьо цхьанна виэхьна-м вац, хеттій? Кхана суьйранна там алийта нах бахийта, ахча хьайна луьучуьра даккха, амма цара цѣе тоьхна там, цхьа тилор-тай ца нэшош, кхоччуш дѣабахьийта. Яхь хила еза нахаца. Суна плац, Азман, ша-шена жима майра валийча, кьорам хилира олийла. Ткѣа кѣирандийнахь, Докка, цѣа а валийна, гучувоккхур ву вай. Хезий хьуна? Бус-буса Чоландаргѣаьрга ихна ер яц со. Суна сайн майра сайна уллохь, цѣахь веза!

— Хіокху керта-м валор вац! — велхар иккхира Таьхьтаган. — Хьо гӀур ю-кх хьайна луьучу, Дауд боху и хьайн зуд нэцна!

— ГӀовгѣа, гӀовгѣа!

Таьхьтаг, кьурдаш деш, сауьйзуш, дѣатийра. Ткѣа Азман, туфлийи кѣлашца, «кѣарц-кѣарццехь» дуткьийи татанаш а лоблхуьйтуш, чухула дѣаса йолаелира.

— Хезий хьуна, стаг? Нагахь хьайна кху кертахь хьайн шина бераца ваха лаахь, суна цѣийзар вац хьо. Нагахь ахь сан Доккин километр генахула а некъ хадабахь... кхин дѣа алац ас!

— Азман хіунда валийна ахь иза, — юкь-юкѣа «хьикь-хьиккѣехь» са а уьйзуш, балхам бан хѣоттира Таьхьтаг. — Цхьа майра ца тоьара хьуна. Цуьнан хіун дара сайнчул совдаьлла...

Азман, цунна уллохь саца а сецна, хаьн тѣе ши куьг хѣоттийна, кѣоршама елаелира.

— Ва-хьа-хьа-хьа! Хіун сов даьлла? Хьан хіун ду?

Хьупа хIун хаьа? Куьзган чу ца хьаьжна хьо? Къена кьукъа! Багахь цхьа а церг яц. Маларо нэгийна. Къена-чу стеран ворта санна, хьбна жIормаг хилла юьхь. Iад-даргIа санна, хьаьвзана дегI. Яллалц хьовца яха аьлла, хьо векъна кхаьчна-м вац суна? Къанъелла хьо, борз. ХIетте а, жима зуда езарий хьуна? Суна веза ца мега жиманиг? Хаьштаг санна, вогуш. Иштта, деца хьуна, хьакхавелча сан дегIах цIе а латор йолуш. Ткъа хьо, пхьнд санна, шийла ву. ТIехула тIе «элип-ба» ца хаьа. Бода. Суна кхузаманан стаг ма веза. Институт чекх а яьккхина. Со а, сан доьзал а кхобур болуш. Зама а, гIиллакх а девзуш. Кхана Iуьйранна уггар хьалха то-ман гIуллакх повкъа даккха. ТIаккха, дехъара цIа кеч-де Доккина. Варийлахь, хамталла йнча мегар дац хьу-на.

Шина берах къаста ца луучу Таьхьтага дерриге кхо-чушдора, Азмана ма-аллара. Ловзар-IалагIожанна етт бийра цаI бен боцу. Бераш шурина Iайгах а дохуш. Дог доьлхуш, юьхь йоблуш ловзарга а хьийзара. Хелха а ве-лира. Нахана дог ца хайта гIерташ. Дауд ден цIа нэц-на а вахара, иза вуха цIа валош баьхканчу кегийранна комаьршша совгIаташ делира. Керарчу шай-кайнах а, дохнах а хедира.

Амма уггар дагна Iаткъам бийринг хьалха дара.

Хьенехана тIе майра валийна бохучух-м вуьйлира Таьхьтаг. Iза дуьне доладелчахьана дуьххьара шена тIехь хиллехь а. ХIун дийр ду ткъа, цкъа дуьххьара до-цуш хIумма а ца хуьлу. Цхьанна тIера ца долиьча до-лурий иза. Бераш, цIийнан дукъ кочахь дисар а ловра. Амма са ца тохалург, ца лалург кхин дара. Буьйсанаш. Таьхьтаг шина бераца а вуьтий, Дауд волчу дехъачу йобдура Азман. Оцу чохь уьш тап аьлла, тийна Iийча а дара цхьа хIума. Iарий ткъа. Цаьршиннан лнэлар, хьов-кху маьхъарий, цIийзар, цIогIанаш. Бодашкахь вижана Iуьллучу, амма набарна ши бIаьрг ваьшта ца боьдучу Таьхьтагана, и шигъ шена хьалха долуш санна, шера го-ра цаьршимма лелориг.

Азманап еларо, маьхъаро, цаьршиммо оцу чохь дечу татанаша дог дорура цуьнан. Хеталора уьрсаца хедош, доруш, цуьргаш деш и охьадуьллучу санна. Ткъа хье? «Парх-парххехь», тIе диллина куьг хьалатуьйсуч, детта-лора гиччошкара пхенаш. Хеталора, хIинци-хIинций, хьекъалах телхина, мохь аьлла, ара а нккхина водур

ву-кх ша, олий. Цкъацкъа, чу а иккхина, и шиъ де дагахъ хъалаглатта тохалора иза. Амма деглап меженаша аьл-ларг ца дора.

Кирапах цкъа буйса яккха Таьхьтаг волчу цла чу йогIура Азман. ЙогIура, дехъачохъ шена клордийча, охъайижа. Амма, хъалхалерчу Азманах цхъа а васт да-цара цуьнца. Багах схъа мел долу дош шаьлта санна, ира, дIовш санна, къаьхъа. Буйсанна цуьнца ша висча а дог ца летара цунах. Яцара тохарлера йовхо, эсалал-ла. Таьхьтаг мел къехка гIертарх карладалара бус-буса эмгаран, цуьнан дехъачохъ лшэлар, хьобкху маьхьарпий...

Ткъа, хан дIайобдура. Азманах кхин а диъ бер хил-ира. Церан дола юкъахъ дора Таьхьтага а, Дауда а. Цкъа цхъана хIуманна тIехула-м Дауда Маликина тIара тоьх-ча, оцу тIехула вовшахлетира и шиъ. Ткъа, Даудехъа яьллачу Азмана, девие гулделла сила-долу адам теш а лаьцна, уьссузза цле а тесна, витира Таьхьтаг. Аттала тIе юха бедарш ца луш, кех ваьккхира.

Витича—кех ца ваьлча а ма ца волу. Таьхьтаг, къаь-хъа бIаьрхиш Iенош, ден цла вахара. Вилхира нанна а, вилхира йижаршна а. Балхамаш бира доттагIчуьнга Чо-ландаре а. Массара а бохура Азман, Дауд суьде ло. Ду-кха садиттира Таьхьтага оцу новкъа ца волуш. Мухха елахъ а, цуьнан берийи нана ма яра Азман. Мацца а цкъа, Дауд дIа а вахийтина, ша цла вигаре дог а доху-ра. Ткъа, хIинца иза суьде елча, кхана цуьнан юьхъа дуьхьал муха хьожур ву Таьхьтаг. Амма Азмана Дауд дIа а ца вохуьitura я Таьхьтиг цла а ца вуьгура. ХIин-ца-м, Таьхьтаг резавара Даудаца машар бан. Цхъа а тIаьхъа ца вогIура-кх. Эххар а, кхин гIуллакх ца хуь-лий хIьна, юьртсовете арз дира цо. Амма юьртсовето иза тергал а ца вира. Азманца хIоттийна хъан загс яц, кхузахъ хьуна дан гIо дац шайи, элира. Айхъа мах бин-чу моллица къастаде. Изза аьлла, цла хъажийра иза прокуроро а. Ткъа, хIара шена тIе веъча, молла ЖаIпа-ра элира, шарIехъ хIор зудчун виъ майра хила бакьо ю. Хьуо резавелахъ, Азманехъ Iе, вацахъ — бахамах хъай-на догIу дакъа дIа а эций, дIакъаста. ВорхIалгIа дакъа.

ХIун дийр ду ткъа, иза ца дича ца велира Таьхьтаг. Бахам боькьуш юха а дов делира. Ах бераш а, ах бахам а шена ло бохура Таьхьтага. Кху кертахъ къахьеггарг ша ву, ткъа и Дауд боху зуд дац. Шен бераш ша цунна хъалха дуьтур дац.

— Бераш? — ши бІаьрг кързийна, Таьхьтагана чухъадира Азман. — Хъан мичхъа ду бераш? Сан берийна да Докку ву? И ца гинчу хъан и ши бІаьрг схъабаккха беза!

Тукаран генаш санна, баржийна ши пІелг Таьхьтаган шина бІаьрга Іоьттира Азмана...

* * *

Маьхьарца самаваьлла Таьхьтаг вагийча санна, хъалаиккхира. Уггар хъалха шен ши бІаьрг а, гІогІ а меттахъ дуйла хъаьжира иза. Ткъа царна, хъалха санна, гора чубуза лахбелла сирла бутт, кІез-кІезиг довш стиглахъ къайладуьйлу седарчий а, малхбузехъара схъагІерта де а.

Шена гинарг гІан хиларх ца тешачу Таьхьтига, хъала а гІаьттина, гІогІ зуьйш, волавелла дехъа чу а ваьтла, чиркх латийра.

ІоІ тохара санна, ризаьнкин тайнаг даг тІе а гІаийна, ховха наб еш йижана Іуьллур. Ткъа, Азман, аьтту пхъаьрсаца ага мара а къевлина, хеназа сирбала боьтла корта аганап гІожа тІе а биллина, наб яйна ши бІаьрг цхъана соне а боьгІна, кІантапа пакха баош йолура...

Москва,
октябрь, 1968 шо.

ШЕМАЛАН ЛЕЛАМАШ

(Исторически хроника)

1. ИЗА НОХЧИИЧУ МУХА КХЕЧИРА

1839 шеран 13 июлехь шен керахь 13 500 салти а, 30 йоккхатоп а йолуш инарла Граббес гуолаца болийра Шемалан чIагIонна, лекхачу ламанан юьртана Ахульгона.

Кхаа баттахь гергга турпала дуьхьало йира иза ларъярхоша. ТIаьххьарчу дийнахь зударшка а шайлтанаш елира Шемала.

— Шайш салтийн керадоблхучу далахь, шайна а тохе, де, — аьлла.

Имаман йишас, ПетIамата, кхочушдира вешийн омира.

18 августехь, Ахульго йожъа кхо де дисча, и ларъярхой гуттар гатбеллачу хенахь, уьш а битина, къайлавелира имам. Гена-м дера ца велира. Ахульгоний, лаха чухула доьдучу ГIойсиний юккьерчу цъана хьеха дIалечкьира масех накъостаца.

ТIехула—тIом, лахахь — ГIойси гергIара. Ткъа, шен бIаьхаллин накъостий а, зударий, бераш а дIатийсина ведда охьа чу веана Шемал кху хьехахь Iуьллура. Накъосташа (юьртахь бисинчара), хьала а валлий, шайна тIехь куьйгалла де, бохура цуьнга. Амма Шемал хьехара ара ца волура. Дуьхьало яр эрна ма ду. Дукха ву мостагIа. Вагарвина ца валлал. Ткъа, имама доттагIий, тешаме накъостий белла Iохку.

Муьшах кхийзалуш чувеанчу Юнуса шийла кхаь бохьу цунна.

— Имам! Собаре хилалахь!

— Собаре ву со-м, Юнус. Собаре ву. Дерриге чекхдаьлла, Юнус. Дерриге а. Кхин дIа имам вац со.

— Хьо нмам ву, Шемал, амма тахана хьобга зон деана. Хьан ден-ваша Борта-Хан вийна.

— Я аллах! Сап т'аьххьара г'ортор каг'ин-кх ахь. Амма хьуна хастам бу, дела. Болх хьуна т'е а биллина барх! шо бен доцу сайн жима Жамалда керстанийн кера велла ас. Х'инца суо а хьан кера ло ас.

Имама доцца дола до. Цо юьхьах куьйгаш хьаккхалц а Гай, юха а вистхуьлу Юнус.

— Имам! Дики а, вон а делера бен дац, цо динчуна резакхилаза ца довлу-кх вай.

— Алхьамдулллах! хастам бу-кх цуна...

— Хьан ц'ийн-пана Жовдарат а йийна...

Голаш т'е а таьна, х'иьна Iен нмам ши б'аьрг а хьаб-бина, х'етта сирьяла йоблла Iаьржа маж некха т'е а таийна, цхьана минотана д'атийра. Берийн пана яларо дог Iовжийра цуьнан, амма зуда елла-кх аьлла, цуьрриг чам ца байра. Зуда-м кхин а яра цуьнан. ПетIамат. Има-ма юха а долийна куьйгаш лецира.

— Муха хили цуьнан Iожалла? — хьаттира цо шоз-лагIа а накьосташкара кадам схьа а пэцна.

— Коьртах топ кхеттера цуна. Бердах охьа, Г'ойси чу йобжна иза. Дакъа лохийла а ца хилла...

— Дала гечдойла-кх цуна. Кхин х'Iун деана ахь?

— Хьан к'лант Саид а вийна...

Iобттана чекх шаьлта яьккхича сапна, Iовжийра има-ман дог. Къамкъарге бекъа шад х'Iобттара. Кхарзабел-лачу кийрара араг'ертара цхьа буьрса ц'е. Иза юха-тоьттуш т'аьххий-хьалхий масех къурд бира цо. Сих-белла хьала-охьалелара логан шад. Масех де хьалха кхоь к'лант вара цуьнан Жамалдин а, Гезамахьма а, Саид а. Х'инца цхьаь бен ца висина, Гезамахьмий бен. Гаур инарло вехна, амалтана велла цо шена дукхавеза Жамалдин. Иза д'ла ца велча ца Iийра Шемалан г'юьнчий, накьостий. Машарна закъалтана хьайн к'лант ло боху-ра Граббес. Х'инца хаац цунах хиндерг.

Шемалан Iаьвжнина к'ез-к'езиг хьаьаш д'атийна дог, юха а кхечу аг'ор карзахделира. ОьгIазлонна.

— Мурдаш хьуна дарбелла, имам. Уггар халчу сохь-техь, шаьш д'ла а тийсина, хьо ведда боху цара.

Шемала цхьана ханна вист ца хуьлуш ойла йо.

— Нагахь, со юха а царна коьрте х'Iоттахь, ас машар ца бохабо?

— Гаураша шаьш бохнийна машар. Шайн эскарш дIа-
дига дагахь а бац уьш.

— Со сайн дашах вохахь сан Жамалдин вуьйр ву
инарлас.

Юнус, цхьана минотехь ла а дугIий, сацам боллуш
вистхуьлу:

— Имам! Хийла ден кIант велла лакха юьртахь,
хийла кIентан да велла цигахь, хийла зуда жьбра йисна.
И хаа деза хьуна а.

Имам шен накьосташка хьожу. Уьш бист ца хуьлуш,
лаьттан бIаьбра богIало. Шемал кхета церан дагахь дол-
чух. Шайн дагахь нажжаз во цара иза. Имам хьажалац
накьостийн бIаьбра. Цуьнан месала ши цIоцкъам тIет-
тIа доьду. БIаьргашна хьалха хIуьтту коьртах топ кхет-
та елла Жовдарат. Докъаза яйна иза. КIентан докъах
хилларг а хаац. Ткъа йиша? Из-х, ша шена шаьлта а
Iуттуш, лекхачу берда тIера Iюйсн чу пккхина. Шен
вешин, шен имаман ома кхочушдеш.

— Сан кIант Гезамахьмий, цуьнан наний мичхьа
ду?

— И шиъ дийна ду, имам.

— Мурдашна хIун оьшу соьгара?

— Ахь гаурашна тIе хьалха дигар.

— Кху хьехахь гIазотана сецца со.

— Халкъо и ца боху, имам. Хьо кIиллолла ведда бо-
ху.

Имаман бIаьргаша ткъес туху. ХIун оьшу царна?
Нуьцкъала оцу хьакхинца, полковник Пуллоца машаре
дийцарш дан а вахийти. Нуьцкъала кIант гаурийн кера
а валийти. Зуда а, кIант а дийна. Уггар коьртаниг—има-
малла а доьжна...

— Ткъа и жIаьлеш хIинца а ду лаха чохь?

— Ахь муьлаш боху, имам?

— Инарлина гIо деш болу вайн дегIастанхой?

— ХIаь, церан барам хIор сохьтехь тIеттIа алсам-
буьйлу.

— Мел хир бу?

— Лаххара а пхи-ялх эзар.

Цхьана минотехь ойла а йой, сацамболлуш жоп ло
имама:

— ДIагIо, Юнус. Халкъе ала, гIазотана нигат дина,
кху хьехахь чIагIвелла шун имам дIавогIу, алий. Шу
цхьа кIеззигчу адамийн дубхьа.

22 августехъ юбйжира Ахульго. Цуьнца Шемалан имамалла а.

Туьрца шайна некъ боккхуш, халла клелхъараваьлла иза а, цуьнан масех накъост а. Тlаьххъарчу клантана а чов йнна. Хlокхара гуо хадош Шемалан ялхочун, Салихъан, гихъ вара Гезамахъма. Салихъана салтичо хъажийна цхъамза клентан когах бахара.

— Салихъ! Хи чу кхосса со! — мохъ хъобкхура Гезамахъмас, шена чов хилча.

Ден, буьрсачу имаман, омра ма дара, шайна чохъ са а долуш, гаурийн кера ма гlолаш, аьлла.

Жимчу Гезамахъмас хала садетта лозчу чевина. Велха а вахъац. Елха ца яьхъаш къайлах къурдаш до цуьнан панас, Петlамата а. Имаман омре ладобгlуш лаьтта цуьнан накъостий — Юнус, Салихъ, Худакlитlил Мохъуммад, Гlоцlатла Биладий, Химатlил ал Гlоцlатlли, Нур-lели ал Харадара, Муртади ал Харадара, Муса ал Балаганшира.

Ткъа имам вист ца хуьлу. Тlулга тlе а хиьна, шиний куйгa корта а лавцна, ойланаш йо цо.

Гlойси гlергlа. Дера. Шийла цинцаш имаман юьхъах а детташ. Иза самаваккха, сихван санна.

Амма имам ца гlотту. Цунна хазац Гlойсин гlергlар. Ца хеза чов хиллачу клентан узарш а. Имаман кийра дарбелла кхехка. Цуьнан кхехкаре хъаьжча хlумма а доцург ду хlара хъере Гlойси.

Стенна дарвелла имам, хlун ду цуьнан дог дохийнар?

Цо оццул дукха сатийсина, оццул хала даьккхана имамалла дуьйжи тахана. И имамалла дара цуьнан дагахъ, вархl шо хъалха, 1832 шеран 17 октябрехъ. Гимрахъ, Геза-Моллина улло а хlоьттина иза леташ а, шен доттагlа, имам Геза-Молла вийначул тlаьхъа чов хилла ша lуьллун а. Тамашина хlума-м иза а дара. Доттагl, имам вийнехъ а, ша чlогlа чов хилла lиллахъ а, цуьнан деган кlоргехъ воккхаверац, сатийсаман цlе йогура. Геза-Моллин уггара тешаме мурд а, доттагlа а ву иза. Шемалал воккха lеламча вац Дегlастанахъ. Цхъа къена Жамалда воцург. Мила хир ву имам? Хъамзатбек? Цуьнан ницкъ бу, амма хъекъал, lилмий дац. Хlил-

ла а тоац. Иза, Шемал воцург кхин стаг вац ДегIастанахъ, имамалла тIелаца...

И ойланаш йора цо ворхI шо хьалха, лен чов а хилла Гимрахъ ша вобжна Иуьллуш. Ткъа оцу чевпах ша толург хиларх иза шек вацара. Онда, къона дегI кIелдиса йиш яцара.

Дуккха а декъашна тIехула некъ билла дийзира цуьнан цкъа хьалха имамаллина тIе а, тIаккха иза чIагIдан гIерташ а. Цунна тIе дерза ца туьгура ДегIастанара дуккха а къаьмнаш а, тукхамаш а. Къаьсттана дуьхьалбевллера цуьнан шен суьйллий. Цуьнан шен гимрахой. Я аллахI, ма нийса ду-кх шен махкахъ цхьана а стагах пайхамар ца хилла боху кица. Нохчийн баьччанаша гIо деш ца хиллехъ, ДегIастанан имам а хир вацара цунах. Къаьсттана Ташу-Хьаьжас. Инсса аьлча, дуьххьара цунах имам винарг шовзткъа нохчой, ткъе итт ашильтахой вара. И Ташу-Хьаьжи а ма ву ГIумкехара ведда вахана нохчо. Шен юьртахоша изеккхийна. Нохчичу кхаьчча, цIарна а цIе яхана стаг хилла дIахIобттина. Шена тIаьхьа дуккха а бIаьхой болуш, баьчча хилла ца Iа иза. Цунах шайх вина нохчаша. Цо ша нохчо вац, турко ву аларна. Иза нохчо вуйла хигьнехъ, нэккхор вара.

ГIойсин гIовгIанна юккъехула халла хеза лакха тIехъ зударийн белхарш а, мостагIийн толаме маьхьарий а.

Шемала цергаш хьекхайо. Дарвелла а, халахетта а. Гаурийн карах зудий, кIанттий, йиший делла цуьнан. Цхьаь амалтана вигна керстанийн керахъ ву. Цара шайн гIиллакхашна Iамош. Висина хIара цхьаь—узарш деш Иуьллу.

Иза а дац имамана Iаьткъанарг. Южалла делан керахъ ма ю. Цхьацца бахьанашца хуьлу иза. Тахана белларш гIазот хир бу. Цера-м шайн ирс дара. Iаьткъанарг кхин ду. Оцу гаур инарлина гIо деш пхи эзар дегIастанхо хилар. Дукхахберш хIокхуьнан шен махкахой.

Имаман коьртехъ ойланаш хийза. Цхьа масех минотехъ бIаьргашна хьалхахула чекхдуьйду и хьалхара шераш... Ва дела аьлла, кхузахъ ирс ца инсделн Шемалап. ХIара имам хилар ма кхайкхийннехъ, вггар хьалха шен гимрахой дуьхьалбевлира цунна. Шайн юьртара дIа а валий, хьайн гIеранца кхечухьа тунгари лаха, элира. Юьхьанца ашильтахона тIелецира иза, юха цара а сацам бира хIара юьртах ваккха.

Кху ДегIастанара, ерриге бохург санна, ярташ дуь-

хьал евлира цунна. Дерриг дохийра уицуклахоша. Так-
кха ерриге а Суьйличовно. Шемал а ца Iара кьинхетам
бой. Цо хIаллакбира тилитIлахойн бекаш. Хьамзат-бека
Хунзахахь диннарг дира-кх. И дакъа шайга кхаччале
Шемална дубхьалбевлира ханаш—суьйлийн Ахмет-хан а,
гIазгIумкийн Мохьмад-Мирза а. Инарла Фезига шена
гIо а дехна. ТилитIлахь Фезина дуй баа дийзира Шема-
лан. Кху лаьмнашкахь и хьовр-зIавр кхин ийир яд аьл-
ла. Иэхь дуй. Иэшначун дуй.

Дагабаьхкира шен баккийн нэшамаш а: Гергеби-
лехь, Гимрехь, Самурехь, Ахтехь, Зиурехь, Урхелехь,
Хунзахахь, Рутулехь, Аргуанахь а...

Амма ког хIоттаиц-кх цуьнан кху ДерIастанахь. Му-
ха хIутту цхьа тIулг а, кол а тешаме ца хилча.

Ткъа хIара Ахульго цуьнан дакъазаллин бухь бу.

Хинца мича ваха веза иза? Кху лаьмнашкахь-м вуь-
сийла а ма дац. ХIара, хьалха тIе писвеллачу юьрто,
схьа а лаьнна, оьрсийн инарлашка дIалур ма ву. Иза
Шемална дика хаьа. Мича гIуо те иза? Шен
са дадийна вахна цхьанхьа лечкьинна Iен а ма ца лаьа
цунна. Цо биэкхам нэца ма беза. Оццул хала цуьнан ке-
ра кхьачна имамалла дIадаьккханчу, цуьнан зуда а,
кIант, йиша а дийначу, цхьа кIант йийсарехь латточу
оьрсийх а, царна гIо динчу шен махкахойх а. Амма и Iа-
лашо кхочушъян инцкъ мичара хир бу цунна? ГондIа-
ра дерриге а къаьмнаш оьрсийн Iедална кIел ду. КIел
хилла ца Iа. Церан яьIин тIехь ши мохь бу. Шайн мех-
кадай а, оьрсийн хьаькамаш а.

Хьалхарнаш бохкабелла шолгIачарна. Шаьш бохка-
белла ца Iа, шайн халкъаш а доьхкина. Ахчанах, сов-
гIатийх, чинийх а. Церан гIоьне догдохийла а яц. Уьш
шаьш а Iа, шайн гира и ши мостагIа дIакхосса деле гIо
доьхуш, доIанаш деш. ДоIанаша нэшор вац мостагIа.
Кхузахь пра тур деза. Кьонахойн керахь. Маьршачу
кьонахойн керахь.

«ХIан-хIа, сан сатийсамийн мохк бац хIара ДерIаста.
Ханаша, бекаша шайна тIехь хIуьу Iазан а, кьизалла а
хIиттайрх садиттина ца Iеш, ткъа цара шIелг хьажийча
бердах а, цIерга а лелха кийча болчу хIокху лайн
мохк. Сайна герз а, гIортор а кхечу махкахь, маршо дов-
хучу халкъа юккъехь лаха деза ас. Ишта мохк — Нохчи-
чов ю. Нохчий бу массо агIор а сан Iалашонна жоп луш.
Собаре, амма барт боцуш. Майра, амма тхьамда во-

цуш. Хьекъале а, майра а, хьуьнаре а тхьамданах бу
церан, амма халкъо уьш къобал бац. Уьш шайн похчий
болу дела. Тешаме бу похчий, амма арахъара тевеанчу
стагана. Доцца аьлча, шайн диканиг тле воккхуш гу а
бац, вониг чу тосуш ор а дац церан. Цара тIалам ца
бира шайх Мансуран, Биболатан, ХIовкин, Мохьмадан а,
кхечу шайн тхьамданнийн а... дегIастанхоша санчул башха.
Ткъа, Пумкехара нэккхийна ведда шайш долчу веанчу
Ташу-Хьаьжех баьчча а, шайх а вйна».

Я аллахI, ма нийса аьлла-кх, шен махкахь цхьана
а стагах пайхамар ца хилла!

* * *

Ахульгохь пхи бIе накъост вожна имаман. Царна
юккъехь бу цуьнан доттагIий, гIюьнчий а. Иза кху ма-
сех шарахь шайна тIе тийжиннарш. Цуьнан гIорторах.
Уьш цкъа а денлур бац. Царца лавттах дахана цуьнан
имамалла а.

Эзар гергга стаг йийсаре вигна гаураша. Царна юк-
къехь зударий, бераш а...

Амма и дерриге а дац Шемална халахетарг. Кхин ду.
Кхузахь дIа ког мел баьккхинчохь шена еш йолу ямарт-
ло, тешинабехк. Селхана, цхьана лекха гоггачу чIожа
тIехула дехьабовла дийзира церан. Шина а бердан йи-
стойх дукха стомма доцу дукъо а тесна, цуьна тIехула.
Чов хиллачу Шемалан шен дегIах бIо ца булур. Ша-м
вер вара иза цуьна тIехула. Къоначу хенахь чехка во-
душ а, каде халхаволуш а цIе яханчу цуьна хIуш яра и
иттех дол дукъо. ДегIа тIехь масех чов хилча а. Амма,
чов хилла Гезамахьма а гихь оцу тIехула дехьавала ца
хIуттура иза. Шехчул а шен кIантах кхоьрура. Цхьаь
бен воцу иза хIаллакхиларна. Жамалдин воцу хьесан
дора цо.

— Сан кIант дехьа хьан воккху аш? — хавттира цо
шен накъосташка.

Цхьаммо я хIаьа, я хIан-хIа а ца элира. Бист ца хуь-
лура. Бехкаш даьхча а. Кхерамаш гийса воьлча а ца бе-
шаш, кIоршаме чIечкъара. Боккха мах лур бара аьлча а
реза ца хилла.

Ма сий доьжна-кх цуьнан!

ГIойсини йистонца богIу уьш Гимре писбелира. Шемал
гIайгIане хьобжура виьчу юьрта. Шен бералла, къона

хан дІаяханчу юрта. ХІинца кху махкахъ шен мостагІа хилла дІахІоьттинчу юрта. Баккъал аьлча, Шемала а ца дитанера юртахошна ша веза хІума. Мила вара иза? Вехначуьра цкъа а ца васталучу Донага-Махьминн кІант. Берап хенахъ пахана хелхавуьйлуш сис-кал йоккхуш хене вийлла. Кхин хІумма а ца хилча, имам ГІеза-молла вийначуд тІаьхьа кхуза вухавирзича цо кху юртара зударий етташ хьийзор тобар дара.

ЦІеххьана дехьа бердашка хьажавеллачу Шемална боккха бІо гира. ХІан-хІа, хІара лаца тІаьхьабаьлла Ахмет-хапан ал Сахали а, Хьаьж-мурдан ал Хунзахи а бІо ма бац иза. Уьш Шемала генахъ ма битина. ХІай-хІай ткъа, хІокхуьнан шен гимрахой бу-кх.

ХІорш гича, хил дехьара гІашлой, дошлой меттах-бевлира. ХІуьу хиларх шаьш сехьа довлалур дацахъ а, дерзана даьхна тарраш, шаьлтанах лестош, маьхьарий детташ, цхьана меттехъ дой хьийзадора цара. Масехамма, кочара схьаяьхна, хІокхаьргахьа ерзийна, тоьпаш кхийспра. ХІокхарна-м кхетийла а дацара. Лакха, тІулган бердийх детталуш, чІаплуш охьаоьгура дошан хІоььнаш.

— Хьий шу дисийла варраш елла, нэхъ дайна жІаьлеш, — яшарш йира Шемала. ТІулган тарха тІе а ваьлла, баттара даьккхина тур гезо куьйга ластийра цо. — ХІе-хІей, гимрахой боху кхахьпанаш! Оцу везчу делан гІоьнца, дукха хан ялале, хІокху гезо куьйга, хІокху туьрца ас шун кортош ца эгадахъ, со Донага-Махьминн кІант вац шуна!

* * *

Ахульгохъ вохийна, нэраша экха санна, лар толлуш нэккхийна вуьгу ДегІастанан имам Нохчичу хьажавеллира. Лаьмнашца кхин мохк а, кхин халкъ а дацара иза туьша нэккха тешаш. Амма гена боцчу оцу махка кхача а дацара атта. Юьззина цунна тешаме цхьа а юрт яцара ДегІастанан лаьмнашкахъ. Ткъа, пагахъ цхьана юртахъ масех стаг цунах доглозуш велахъ, бисничара сатуьйсуре иза, схьа а лаьцна, ши куьг дихкина паччахьан шарле дІаваларе. Къаьстана яккхийчу отрядашца цунна тІаьхьаваьллачу Ахьматхана а, Хьаьжмурда а.

Шемал Нохчичу гІертара. Яртех, даккхийчу некъех къехкаш. Лаьмнийн гІашнекъашкахула. Я дууш, я молуш а доцуш. Атталла цхьа къурд бан хи доцуш, шина

днийне а бевлира уыш. Церан некъаца хи дацара, иза долчухула баха уыш ца баыхъара. Иза-м хIун дара, бер-ринге цхъана тобане гулбелла бахар дара кхераме. Жим-чу кхаа тобане гулбелла боьлхура уыш. Шемал тIаь-хъарчу тобанца вара, ткъа Геземахъма — хъалхарчу тобанца, Салихъан гехъ. Гуттар хьогалла бIарзделча, лаьмнашкахъ шаьш тIе исделла ши стаг хи дап ва-хийтира Шемала, дукха мах а белла. ТIаьхъарчара кIез-кIезиг молуш хи чохъ долу чIижалг хъалхарчаьрга дIа-лора. Хьогалла яйьал-м ца хилира иза, делахъ а кхагар-доьлчачу догIамашна мелла а ницкъ белира цо.

Хъалхарнаш садаIа севцича шен тобанца царна тIе-кхира Шемал. Хи меллачул тIаьхъа гIеххъа хIайте ба-ра цуьнан пакъостий. Веккъа цхъа вархI шо хенара цуь-нан кIант Геземахъма вара, юьстах, чхара тIехъ, гIий-ла хиъна Iеш.

— ТIаккха, ког дукха лозий хъан? — хьаттира цуьн-га Шемала.

— Ца лозу.

— Хьо гIийла хIунда ву, ткъа? Хи Iаббал мала ца хили хьуна?

— Ас мелла а дац...

— И бохург хIун ду?

— И ду-кх. Суна тIадам ца луш, лаххыййна шаьш дIа а мелла, чIижалг бердах кхоьссира цара.

Имама бIаьрг туьйхира шен вархI мурд лохуш. Уыш, шек а боцуш, цхъаца гIуллакхаша дIалаьцна Iара Юнус аркъал Iуьллур стиглахъ хыйзачу аьрзоне хьов-жуш; Иур-Iелний, Муртаз цхъаь—хечин борчах, важа хар-цахъа а даьккхина, кучап пхьуйшах хьовжуш; Худа-катIнд шен иэтIа чоа летош, Муса — топ цIанъеш, Са-лихъ, Химат бертал вижина.

Цкъа ойла хилира Шемалан, баттара тур а даьккхи-на, чухъаьдда уыш боруш охъабахка. Амма ларор ваца-ра. Уыш ма ду, хIара ша санна, майра, кьинхетамза ада-маш.

«Совца, шаьш имамаца, гIиллакх я вовшашца яхъ-м ца лецира хIокхара, хIокху берах къа, я нэхъ хета-х деза-рий. ХIара де ас цкъа марах доккхур ду шуна», — шен дагахъ чIагIо йира имама. И сацам цо кхочушбийринг хи-ларан цуьрриг шеко ма яцара. Амма Шемалан юьхъа тIе хъаьжначушна хуур дацара цуьнан дагара. Иштта, барте, массаьрца а хаза гIиллакхе вара иза тIехула, ткъа

дагахъ — цхъаннех а ца тешара, массо а шен мостагIа хетара. Имамана хаъара шен оыгIазло а, воккхавер а, хазахетар а, кызалла а юыхъан чкъуьйрага кIед лачкъо.

Оцу минотехъ оыгIазлонал цIе кхерстира цуьнан кийрахъ, амма яин тIедарчаша къарзыйна юыхъ йоьлура, ца хууш цуьнгахъа хъажавелла мурд чIогIа тешара шайн имам гуттар тоьлладу ойланехъ хиларх.

Схъа изьна кIант шен белша тIе хаййра Шемала. Амма гIедвелладу Гезамахьмин корта охъаоьхура...

— Корта базбелла-кх сан...

— ХIумма а дац, кIант, сатоха ахъ. Кестга вай хн долчу кхочур ду. ТIаккха хнх а, сискалх а Iабор ву ас хьо.

Имам, ондда гIулч йоккхуш, хъалхаволавелира.

* * *

Нохчичохъ дика евзара Шемалан цIе. Дукхання гинера иза, мацах Геза-Моллина уллохъ волуш а. ТIаьхъа ДегIастанахъ Шемалан имамалла чIагIдан ихначу похчийн тхьамданашца Ташу-Хъаьжица, ШоIннаца, Джовтханца, Уди-Моллица, СабIад-Моллица, Оьздамарца хилладу бIаьхошна а. Нохчийн тхьамданашна хъалха уьш шегла лаккхара охъахъоьжу, ваьлла дела суьйли вара Шемал. Царна дика евзура цуьнан амалш. Майралла а, хъекъал а, мекарло, тешхалла а, коьрталле сатийсамаш а.

Ткъа, бисинчу нохчанна гергахъ иза эвлаят, шайх Шемал вара. ЯрагIин шайхан Мохъамадан тIерикъатан вирдан зIенаца Геза-Моллас шен векал вина витина. Дерриге хууш а, гуш а, дерриге дан ницкъ кхочуш а.

Тамашийна амал ю похчочун. Цо ша цхъа сиз а лыхара ца лору инарлел, элел хъовха, паччахьал а. Элий, паччахьаш хIун ю цуина гергахъ? ХIумма а йоцу хIуманаш! ХIара ша санна, адамаш. Царна хIуъу ала а, нажжаз бан а, лата а, байа а мега. Хала дацара царна некъ ца бита-м. Ткъа, динал дай—ша гIуллакх ду. Царех латар, уьш байар-м хъехор а дацара похчочо, уьш нажжаз беш дош ца ала ша вобйтур ву. Царна хъовха, церацIийнах волчу стагана а. Паччахьана хъалха коьртара куйн ца боккху кура похчо кийча ву ша шайх ву бохучу стеган а, цуьнан берийн а, берийн берийн а когаш била.

Гуш болчу, ша кхетачу ницкъах ца кхобру похчо. Иза

ша ца кхетачух кхоьру. Шена къайле хилла лавттаху дин-
нах, шена ца хуучу маттахь яздинчу кьорIанах, жайнех.
Южаллех а ца кхоьру похчо. Амма ша веллачул тIаь-
хьа шех хIун хир ду ца хаарх кхоьру иза. Мел боккха
бохам тIе барах, кIез-кIезиг асанах йохуш, кегвеш ша
охьавилларх велхац похчо, амма шайхаш хьахабахь уг-
гар дог кIедачу зудчун лор тIе воьду.

Диламхула, БуртIунайхула схьабевлла ШемалIар
нохчийн махка тIе бевлира.

Хинца пмаман бIаьргашна хьалха схьаьржира
буьрса, чолхе Нохчичов. Бешерийн къена, юькьа
хьаннаш. Царна юькьехь йохку церап ярташ. ДегIа-
нахь, латта шен кIезгалла дешин меа долчохь ярташ
яккхий ю, вовшашна генахь. Ткьа кхузахь уьш кегийра,
амма дукха ю. Тайпанийн ярташ цхьана гулахь. Шемал
кхузахь ца хиллехь а, цуина евза уьш. ХIара, нисса дуь-
хьал Юхкурш — запдактойн ярташ ю. Лахара тогIеш,
раьгIнаш — аьккхойн. Лакханехьа—гендарганойн, кхин
а хьала — карзахе беной, цIонтарой.

Дуьххьара хIорш тIе Юттабелла похчо къена стаг
вара, кхузткье итт шо хенара. Ломан басахь, стамний,
лекхачу пеннийн хьун хьокхуш, ирзо доккхуш воллур
иза. Схьахетарехь, цхьа пон охьатоха де дезара цуина.
ТIаккха иза кхада а, баго а безара. Хадийна охьатоьх-
начу пона тIе диг а доьгIна, некъан йисттехь хиьна Iара
иза.

— Ассалам Iалайкум, — тIехIиттира цуина мухIа-
жарш.

— Ва Iалайкум салам, — хьала а гIаьттина, куьй-
гаш лобцуш, леррана цаьрга хьобжура къенастаг.

Кхузахь хала дацара дегIастанхо вовза. ТIеюха бе-
дар хьовха, беспаш а дара церап билгал. Ткьа вистхия-
ча иза вовза-м данне а хала дацара.

— Ламарой дуй шу? — хьаттира къеначу стага.

— Суьйлий бу тхо, — жон делира похчийн мотт
хуучу Мусас.

— Аш хIун до, лаа дуй шу?

— Лаа бу, цIицIкIал къачIийна, ахьар-пахьар бе-
заш богIу.

— Делхьа, шайх Шемалах хилларг шайна хаахь.
дийцийша суна. Иза вийна бохуш, гIазотан байракх
йобжна бохуш, дуьйцу тхолахь...

— Имам Шемал бийна бац, иза дийна бу.

Мусин и кѣамел хуьлуш Шемал накѣосташца дѣаво-
лавелира.

— Хѣуна хѣайн шинна бѣаьрга гишій иза? — кѣеначу
стеган аз дегийра.

Муса кхийтира хѣара шайн мостагѣа ца хиларх.

— Хѣуна гуш бу-кх иза, похчо.

Кѣенастаг цецваьлла кѣаьрззина Мусига хѣаьжира.
Цунна гуш и хѣаьрса, эпдаже маж, охкаделла мекхаш,
дуькѣа цкѣоцкѣамаш, цѣеп жима ши бѣаьрг тера а баца-
ра похчочо шена сурт хѣнтточу шайх Шемалан аматийх.

— Со бац иза, дѣа хѣалха боьду лекханиг бу.

Мусина хаа а хууш, кѣеначу похчочун дегѣ, кѣоначун
санна дайделира, букъ инсбелира, юьхъ шовкѣе йирзира.

— Шайх Шемал! — мохъ белира цуьнан дегочу озаца.

Шемал кхийтира дерригенах а. Кхузара, оцу кѣеначу
стагана тѣера дѣадоладала деза цуьнан ирс я докѣазал-
ла. Шемал, саца а сецна, вухахѣаьжира. Цуьнан юьхѣа
тѣехъ хѣинца гуш яцара огѣазаллин, бехкамаллин лар.
Тап ша найхамаран юьхъ. Гѣайгѣане екхаслла, кѣайлено
хѣулийна.

— Хѣун боху ахъ, делан лай? — хѣтттира цо цѣехъ-
хѣана вуха а вирзана.

Кѣенастаг похчо, хѣаьдда тѣе а вахана, Шемална ма-
ра а кхетта, зуда санна, вилхира.

— Дала ѣалашвойла хѣо тхан устаз, шайх Шемал! —
бохура цо велхаран кѣурдаш а деш. — Хѣо виьна, гѣа-
зотан байракх керстанийн кера яхана аьлла хезча, гѣай-
гѣа-балане хилира хѣара сира лаьмнаш, кѣена хѣаннаш...

Мусас гочдира похчочун дешнаш.

— Вай делан лаамца лелаш ца хилча, ништа хила а
тарлора иза, хѣомсара похчо, — цуьнан белша тѣе куьг
туьйхира Шемала. — Дегѣастанахъ дийналтислам кера-
станийх лардан чѣагѣвинна шен лай дала ша ѣалашвиьр
ву. Иза цунна букъ а тоьхна дѣавирзинчу дийнахъ хѣуна
хезнарг а хир ду. Ткѣа хѣинца, тхуна некъ бийца хѣал-
хавалал, — омра дира цо.

Кѣена похчо, хѣинца пхийттара ваьлла жимстаг сан-
на, каде хѣалха дѣахѣаьдира...

* *

*

Шайна хѣошалгѣа иккхина шайх Шемал декѣалвора
похчаша. Иза сий деш тѣепийцира запдакѣоша. Дѣатта-

хахъ, сту а бийна, шун хлоттийра цунний, цуьнан пакъосташний. Кхо де даьккхира цо цигахъ. Ткъа Бенахъ жимма хъевелира иза. Кхузахъ хазахетар а хилира цуина. Шемалан дукхаезачу зудчо ПетIамата кIант вира кхузахъ. Беной а ца ийшира даьттахойл. КIантана цIе туьллуш, масех бежана а дуьйш, сагIа даьккхира цара. Иштта, Бенахъ дуьнена велира Мохьмад-Шафи.

Амма кхоалгIа кIант дуьнена валаро а ца яржайора Шемалан даг тIера дохк. Шемалан Нохчичу варан еккъа цхьа Iалашо яра: ДегIастанахъ шегара дIадаьккхина имамалла нохчийн гIоьнца юхадерзор, пагахъ аьтто нислахъ, хIокху сонтачу нохчийн ворти тIе охьахаа Хьапна хаьа, цунах-м Нохчичоьнан а, ДегIастанан а имам хила мегий. Делан къайленаш дукха ма ю. Азал-лехъ синош кхуллуш Шемалан сиз оцу агIор хьаькхина хила а мега. Кху деношкахъ цуина тIеобху нохчий-м, хIокхуьнан керахъ хьаьрса поппар санна, кIеда ма бу. Уьш теша хIара шайх хиларх. Амма бежанна лаар пайда ма бац, Iуй дуьхьал хилча. ХIокху нохчийн элий а, Iеламнах а бац, хIорш цхьана а Iедала кIел а бац, амма цхьа цIе яханчу майрачу баьччанаша атта кортош хьовзадо церан. Оцу баьччанийх уггар цIе яхана шинъ тахана Шемал волчу веана. ЦIонтаройн ШоIип а, ДаьргIойн Жовтха а. Хьалхарчун цIе яхана шен хьекъалиний. доза доцчу майраллиний. Цул сов, гIехьчул Iеламча а ву иза. Важа майраллий, сихаллий яцахъара, кхечу къомах а велахъара, кху нохчаша эвлаяъ кхайкхийна а хир волуш. ХIокху Жовтханан цIе а яхана шен майраллица а, ГIизлар-гIалахъ оьрсийн эскарехъ гIуллакх динна церан мотт, гIиллакхаш хаарца а.

Уьш ший а дика вевза Шемална. Цаьршицммо мосаз-за гIо дина цуина суьйлийн ярташ къаръеш а, оьрсийн инарлаша хIара готте хьовзийча а. Амма шайх Ташу-Хьаьжа вац гучуволуш. Ша гена воццушехъ а. Бенара дIа мохъ тоьхча хеззехъ ю Сесана. ХIетте а вагIац. Шемалан шира мостагIа. Ша хIара къобалвиша бахахъ а, дагахъ кхуьнга цабезам лачкъийна Iеш ву.

Кху шиммо а ца къададо шайн дагара. Шемала шегара бала а, дийнаλισламана тIе кхозабелла кхерам а мел балхабарх. Цо лечкъа а ца дора шен доьхна гIуллакх.

— Гимрахъ имам ГIеза-моллин керара йовжна тIерикъатан а, гIазотан а байракх делан, шун гIоьнца ДегIастанахъ хьалаайбира ас, — дуьйцура цо. — Амма,

пайда барий ткъа, со тле товжа тешаме халкъ ца хилча? Дла ког мел баьккхинчохъ ямартло. Геза-Моллина дуьхьал бечу тламехъ шена догах гуллакх дарна тхан суьйлашна байракх елла оьрсийн паччахьо. Тлаккха суна а иштта дуьхьалбевли. Цхаберш — керстанашна бохкабеллачу ханашна тлаьхьахиттина, важаберш — днадайтшна тлаьхьахиттина. Кхозлагинаш я соьца а, я цаьрца а боцуш, тоьллачаргахъ дласа-хьийза. Ахульгохъ хлаьлакххили берриге а сан тешаме глоьичий, пакъостий, мурдаш. Цигахъ длайовлли сан цле а. Цигахъ юьйжи дийналисламан байракх а. Хинца цха висн со, генаш кхаьдда дитт санна...

Дуткъачу деглара каде Шолин, шен хаза корта курра агор а саттийна, месала цкъоцкъамаш бухара лаьржа ши бляьрг, ваго санна, тле а боьгина, Шемале хьожу. Хаза хьовзийнчу лаьржачу мекхашна бухара дуткъа ши балда халла хаалуш доьлу. Цуьнан ирачу хьажарна дуьхьал сацалац имам. Иза яй йовхарш а тухий, ши бляьрг цленкъа а бугий, суьлхьанаш хьийзо волало.

«Хлаъа, кху Нохчичохъ суна кхераме Ташу-Хьаьжа хилла ца ла, хлара Шолин цул хлумма а клеизг кхераме вац. Цул тлех хила а мега. Хлара леламча ву. Цул сов, лом санна, майра, леча санна, каде».

Ткъа Жоватха тлехьаьжча догдика стаг ву. Горга юьхь-марш, сийна ши бляьрг, цлен-хьаьрса маж-мекх. Хинца, тлаьхьалц Гизларехъ оьрсийн эскарехъ гуллакх деш хилла иза. Стен валийнехъ а, цхьана бахьаном ша винчу юьрта вухавалийна.

— Лабий шайна — лаций вигий оьрсийн инарлашна длавохка со. Сан коьрта тлера ахча кхайкхийна цара...

— Нохчичохъ адамийх йохка-изцар еш яц, Шемал, — оьглазе изккхийтира Шолина. — Цкъа а хезний хьуна, хьалауллучу стагана клелхьара похчочо глант дладаьккхина, иза чаьлтача хилла, цо хьешана ямартло йина, бохуш? Шун элаша шу вовшийн кортош даха а, адамийх йохка-изцарш ян а марздина. Тхан тарлац иштаниг. Кхузахъ хлораммо а шен сий шен туьраца лалашдо. Хьуна бовзац похчий. Уьш оьзда нах бу.

— Шу дерриш элий хилча, шун когара мачаш дла хьан йоху, шун дой дла хьан лобув? — велавелира Шемал.

— Оьздачу стага шен когара мачаш ша длайоху,

тхан дой дла кегийрхоша лобцу. Ткѣа тѣвеана хѣаша —
кѣен-миска а, эла-энсар а оха цхѣатерра лобру.

— Цундела воѣссина со шуна тѣе, — юханехѣа хѣов-
зийра Шемала шен кѣамел. — Дегѣастанахъ меттиг яц
суна. Атталла со вишчу Гимрахъ а. Сайн сий, сайн сай
хѣалха делан, шолгѣа шуи кера ло-кх ас.

Шемала доккха садаьккхира. Мухха делахъ а, Жовт-
ханна кѣахийтира шен махкахоша нѣккхийна, гѣаддай-
на кхуза нккхинчу Дегѣастанан имамах. Баккѣал вон
деана цуынга. Зуда а, клант а, денваша а вийна. Цхѣа
клант гаурийн керахъ ву. Имамалла доьжна, ткѣа ша,
таллархойх дедда экха сання, веана хѣошалгѣа нккхинна.

— Воха ма вохалахъ, Шемал. Далла лаахъ, нислур
ду гѣуллакхаш. Дегѣастанахъ хѣо совваьлла, гѣоьпчийн,
доттагѣийн кхузахъ карор бу хѣуна, — сацам боллуи
дош делира Жовтхана.

Шемала, паргѣатваьлла, доккха садаьира...

2. ЦУНАХ НОХЧИЧОЬНАН ИМАМ МУХА ХИЛИРА

Ахульгохъ Шемал вохийча, Дегѣастанца дерг чекх-
даьлла лерара паччахѣан правительствос. Малхбузе
Кавказехъ а толамца дѣадоьлхура гѣуллакхаш. Дерриге
тохар Нохчичоьнна тѣедерзо дезара хѣинца. Инарла Ер-
моловс ма аллара, ламанан кѣаьмнаша хѣокху нохчаш-
ца гергарло чѣогѣа ма латтадора. Хѣорш оьрсийн пач-
чахѣан ѣедална кѣел бахча, цаьрца цхѣаьна шаьш а
гѣур дуйла хууш. Цундела, хѣара гѣад цкѣа прахъ а дуь-
туш, генаш дѣакхедира паччахѣан инарлаша. Хѣинца и
гѣад охѣатоха дезара.

Нохчицохъ паччахѣан ѣедалан урхалла хѣотторан
болх инарла-майорана Пуллона тѣебиллира кавказски
командованис. Бѣагѣарчу инарло шен хѣалхара гѣулч те-
сира нохчашна тѣе ясакх йожош. Хѣан-хѣа, ахча ца нѣ-
цара ѣедало. Герз бен. Хѣокхеран дуьхѣало гуттаренна а
кагьярхѣама. Хѣор итт доьзална тѣера амалтана цхѣацца
стаг а, хѣор итт цѣенна тѣера цхѣацца топ а. Нохчийн яр-
ташна лулахъ оьрсийн эскарнийн тѣеман чѣагѣонаш югѣу-
ра, гѣалгѣазкхийн стапцаш йохкура. Цхѣана ханна
юкѣахийитина и ермоловски система ерриг шен кѣизалли-
ца карлаяккха йолийра кхузахъ.

ПУЛЛО. Ламанхошна тѣехъ ѣедал латтоц, масала,
эскарш, амалтана балийна нах кхобуш а, пурстоьнаш-

ний, стражникашний ассигнацешца ткъа эзар, детиша ткъа эзар — хIор шарахъ — шовзткъа эзар сом дойура ас. ХIаъа ткъа, нохчийн шайн кисанара а доккхий. И акхарой адаман амалшка дерзор, царна шен ахча дайар дукха хир дацар ткъа вайн правительствона? Церан ярташна тIелетарш хьаннашкахъ гIа доьжча дора ас. Угар дукха болх хуьлура гурахъ, Iай. Дийнахъ кьайллах цхьана гIопе йоккха отряд гулий, буйсанна бодашкахъ шовзткъе итт чаккхарма некъ беш, нохчийн ярташ юккъе доьлхий, сатоссучу хенахъ, стигалара диссича санна, бахархошна хьалхалуьттура тхо. ТIаккха, церап бехке хьожжий, я юрт хIаллакIора оха, я гIуда тухий, амалтана нах а бохий, тхьамданашна талзар а дой юхадорзура...

МОХЪ МАД - ТIАХI ИР. Шемал Нохчичу а кхачале, оьрсаша хIор доьзална цхьацца сом ясах туьйхира, хIор цхьайтталгIачу стагера герз дIа а даьккхира. Цундела нохчаша баккхийбеш тIенийцира Шемал. Гаурна хьаьстина нах а богIура цунна тIе. Оьрсашца дерг шаьш гуттаренна а дIахадорна тешаллина, шайн погонаш. жIараш, схьа а йохуш, Шемална хьалха лаьттах етташ, когашца хьоьшура нохчийн эпсарша.

ХЪАЪЖА-ГЕЛА. ДIакхьоссина Iуьллу тIелхиг санна, ГIорашкахъ хан токхура Шемала. Цхьа а вацара цуьнга хьожуш, и тергалвеш а.

БЕРЖЕ. Вайн эскарша Ахульго схьалоцуш вохийна цигара ведда имам, атталла тIехъ чоа а доцуш, Нохчичу а иккхина, цхьана юьртара кхечу юьрта делхаш. ваьлла лелара. Шаьш гIевттича дагавеанчу нохчашна халла карийра иза Шуьйтахъ. Цигахъ цара, хIара кхечу кьомах хиларе терра, шайн гIаттамна коьрте хIоттар дийхира цуьнга. Амма оцу кьоман челахъ амал хуу Шемал атта ца хилира реза.

ЮРОВ. Ахульгохъ тIаьххьара тоба йоьхча, берриг бохург санна, дегIастанхоша дIа а тесна, цIа-цIе доцуш висина Шемал, ведда кIелхьаравала, Нохчичу вахара. Моьттура ламанхошца дерг чекхдаьлла. Амма хIеттали сийсаш лаьттина Нохчичовъ, хаьрцина берд санна, вайн коьрта тIе юьйжира. Ткъа, инарла Граббена гергахъ цхьана а хьесапе воцчу Шемала цунах говза пайдаийцира. Шеца шен доьзал, вархI мурд волуш шотойн тайпанашна юккъехъ лечкъаш лелара иза. Вай бIарзбнна, собарх баьхна гIевттинчу нохчаша сацам бира, кхечу,

къомах волчу цунах шайн имам ван. Тѣахъий-хъалхий цунна тѣе охучу нохчаша цуынга шайн гѣаттамна коърте хѣоттар доьхура. Амма мекара имам, царна вазлуш, жоп ца луш дикка ийѣра. Шен пакъостий бац, тѣехула тѣе и гѣуллакхаш шена кѣорда а дѣнна, бохуш...

Гѣаьттинчу халкъана тхъамда ийѣира. Шениг воцург. Даним шайн кочахъ вуьсу воцург. Хѣокху оьрсаша дерг чекхдаьлча, тѣехъа мийѣра а тоьхна, юьстах кхосса.

Иштаниг вара Шемал. Нохчийн лаьмнашкахъ цхъана юьртара кхечу юьрта кхелхаш, хъаша хилла ваьлла лелаш. Кхузахъ хуьлуш дерг лерана тергалдеш а, цунах воккхавеш а. Нохчийн амалш евзуш, шайн коьрте хѣоттахъара аьлла, уьш шѣга дехаре бахкарга ладовгѣуш.

Шемалан ѣовдал боцчу коьртана хъалхе дуйѣна гуш дерг хѣлира. Нохчаша цуынга дийхѣира гѣаттамна коьрте хѣоттар. Амма цунна дѣка бевзура уьш. Шайна тѣехъ пхъа ѣедал а, олалла а ца дѣза, и шен лаамехъ, тоьпан молха санна, сѣха, майѣра, сонта къам. Цо бѣхха пѣхийтира уьш шена тѣе. Зударий бахккалц дѣхарна жоп ца дѣлира цо. Гуттар гѣаддайча бѣн зударшка дѣхар дайтац нохчаша. Зударийн дѣхарна жоп ца дѣлларг сий доцуш лору цара. Тѣаккха, Нохчичуьѣра тхъамданаш шена тѣе а бѣхна, цаьрга дѣахъѣдира Шемала.

— Шуна лаарна, аш дѣхарна, дѣлан а, бусулба дѣнан а дуйхъа шун имам хѣла рѣза ву со, — эѣира цо, — нагахъ санна, шух хѣораммо шайн цхъацѣа доьзалхо соьга амалтана а лахъ, суна тѣаьхъа хѣуттучу хѣор стага, ас аьлларг дан, суна муьтѣахъ хѣлий кѣорѣан тѣехъ дуй а баахъ.

Тхъамданаша тѣелеѣира Шемалан лаам.

Хъалха Шемал Дѣгѣастанан шолгѣа имам вара. Амма Нохчичоьнан вацара. Хѣинца гѣуллакх нѣсса моханѣхъа дирѣира. Шемалах Нохчичоьнан воьалгѣа имам хѣлира — шайх Мансурал, Ховкил, Мохъмадал тѣаьхъа. Амма тахана цуьнан ѣедал дацара Дѣгѣастанна тѣехъ.

Кавказан кѣилбседа агѣон тѣехъ дѣхачу халкъийх уггар доккха халкъ ду хѣара нохчий. Цѣран мохк а бу кху агѣонан дѣггехъ. Дуйш-дѣрзош доцу тѣулгийн Дѣгѣастаняц Нохчичоь. Кхузара латта токхе ду. Хѣара ялтийн, стоьмийн мохк бу. Доцѣа аьлча, нохчийн ялтиѣа хѣне бовлу дѣгѣастанхой. Къаьсттана суьйлий. Варраш тѣехъ боьгѣу уьш кхийѣра пхъѣгѣаш ѣохка. Шайн пхъоланан гѣирсаш гѣехъ ярташкахула буьйлалой лѣла. Доцѣа аьлча, нохчийн

сискалца хене бовлу ламанан дутахой. Шемала хІинца хоуьйтур ду царна ша мила ву. Цунна муьтІахь хила ца лІиьначарна. Оцу хьакхарчашна, инарлашна Граббена, Фезина гІо динчарна.

Чобаьккхинаройхь ШаІбанан хІусамехь и ойланаш по Шемала цхьа йоцчачу ханна. Вуьйса яьлла. ХІинца ярташка дІасабахна цо кхуза гулбІнна похчийн тхьам-данаш. Чохь кхин стаг вац хІусамда ШаІбан, дІаваха кечвелла ШоІип, Жовтхий воцург. Имаман кхозлагІа нанб Ахьвердин Махьма арентІа вахана. Имам тІенэца цигахь кечамбан. Майра нанб ву Ахьвердин Махьма. Бер долуш цхьанхьара-м валІиьна похчаша кхаьбна эрмало.

Шемалан дог сихделла деттало. Доккхадеш а, биэ-кхамана сихделла а. Дависарг, дош дац-кх, похчийн эс-каршца сихха ДегІастана ваха аьтто бацар. Амма тахана цкЪа, еккЪа цхьа «имам» боху цІе бен кхин ницкъ бац цуьнан кхузахь. Нохчийн тхьамданаша имам кхайкхаварх, хІинца а халкъо хІуп олу хууш дац. Цхьанхьа ларамаза аьллачу дашо оьгІазвахийтІинчу пох-чочо шаьлта тоьхна агІо охьабахийтахь? Цунна-х цхьа а Іедал дац. ТІехула тІе, дукха хенахь дуьйна схьа Ташу-Хьаьжа а ву цуьнга гоме хьоьжун. Шена имамалла дезаш. ДегІастанехь имам и волуш-м гІо дира по Шемал-на. ХІокху ШоІиппа а, Жовтхана а ДегІастанхойн тай-панаш кхунна тІе дерзош. ХІара—цигахь, ша — кхузахь коьрталла долуш лорура Ташу-Хьаьжас. ХІинца дарехь мостагІалла доьлла цаьршІинна юккЪе.

«ХІуьу дІнна а адам дІахердан деза цунах, — ойла йо Нохчичоьнан имаме. — Гуттар сийсазвина иза дІавак-кха ницкъ хир бац сан. Амма суо кул лакхара хиларх адам тешо деза. Эладита даржо деза, со Маккарчу ди-вано чІагІвина ванїтана, и бакъо Ташу-Хьаьжин яц аьлла. ХІара Іовдал похчий стеннах теша кийча ма бу. Ахь хьуо дела ву алахь а. Хьо похчо ца хилчахьана. Доцца аьлча, похчий, ДегІастанхой вовшашна тІе а туьйсун, шиннахьарчарна а тІехь сайн олалла латтор ас...»

— Сан хьомсара ШоІип, Жовтха, — тийналла йо-хийра цо, — кху ламанан кЪаьмнашлахь хьаша-да ди-ка тІоьцу бохуш цІе яхана ду похчийн кЪам. Иьхьа-на а, бехкана а шуна тІевоьссина, шун хьаша ву со. Аш-дахь, сий хир ду, аш дайахь и довр ду сан...

— И цхъаъ юх-юха хІуида дубйцу ахъ? Тхап баъчча-
наша дош делла хъуна тешаме хіла. Иза кхин хъехо
обьшуш дац, имам, — Шемалан къамел хадийра Шои-
па.

— Шуна хаъа-кх дегІастанхоша суна йнна ямартло?

— Хаъа, имам.

— И ямартло суна йнна ца Іа цара. Иза бусалба дин-
на, вайн массеран а юкъарчу гІуллакхана йнна ямарт-
ло ю. ЛадогІал сан дуьххъарлерчу омре.

— Тхо ладугІуш ду, имам.

— Нагахъ вешан гІуллакха тІехъ вайна кхнам хіла
лаахъ, ДегІаста кераерзо еза вай. И дан ши некъ бу:
Нохчиоьнан ялтин рицкъех иза дІахадор а, тур а. Ткъа
жимма вешан ницкъ ІаьІча, церап ярташна тІе а гІур
ду вай. ХІинца цкъа цигара схъа Нохчичу веана стаг та-
лор ву аш. Иза Іеламстаг велахъ — вей дІаваккха. Ял-
та иэца веанчуьнгара ялта а, вир, говр а, галеш а схъа-
даха...

* * *

Хъекъале корта бара Шемалан. Цушна шера свзура
лаьмнийн хІор къоман амалш. ХІокху, мокхаз санна,
чІогІачу похчийн мела меттиг а. Нохчиохъ шен гІул-
лакх Чебарлара дІа лаа ца долиьра цо. Нохчмахкахъ
шайн тхъамданаш бара. Вовшашца барт бацахъ а. Ци-
гахъ Іеламнах а бара, дІо генара дешна, гІарабевлла
бацахъ а. Цул сов, ДегІастанан дозанехъ бегаху, шайн
лулахойн гІуллакхаш дика девзачу цигарчу бахархоша
хІара къобал ца ван а тарлора. Арен тІехъ, оьрсийн
гІаьпнашна гергахъа йолчу похчийн ярташкахъ, метта-
мтт лоцур бара бохург хъехочохъ а дацара.

Шемала шен дуьххъарлера резиденци Чебарлахъ
лецира. Цигахъ вовшахтуьйхира цо шена тешаме мур-
тазекъаш¹. Царех хІоранна дуй баййра, шен муьлхха а
омра кхочушдан тІелоцуьйтуш. Оцу отрядаца, цигара
дІа аренга а, Нохчмахка а оьхура иза. Цаьрга ша къо-
балвойтуш. АрентІарчу ярташа декъалвора шайн имам.

Амма дуьхъало йийраш а нислора. Веданхошний, ха-
рачोшний ца лаъара имаман Іедал тІелаца. Къаьстана
харачошна. ХІокхарна-м дан деззарг дира Шемала. Итт
стаг вийра, бисанчарна луьра таІзар дира. Эххар а юьр-
тах баьхна, ДегІастанахъ, тІо санна, баржийра.

¹ Муртазекъ — Шемал ларвархо, баккъал волу цуьнан мурд.

Нохчичохь денвеллачу имамах кхерабеллачу Таьидо-ша, тиндоша, богулхоша а, кхеч-кхечу а дегластанхойн юкьараллаша шайн векалш хьийсабора цунна тIе. Шаьш дохкодевлла, шаьш хьо кьобалво, шайна гечдахьара, бо-хуш. Амма имама уьш шена аьттехьа ца буьтура.

— ДIалахка и кхакхьпанаш! Сан бIаьрга ма гайта-лаш уьш! — мохь хьобкхура имама. — Ас хоуьйтур ду царна суо мила ву! Сан тешаме нохчийн нанбаш! Хьаь-жа-Ташав! Ахь хьалха а таIзар дира суна дуьхьалъевл-лачу дегластанхойн ярташна: Игашана а, Уратана а, Ир-ганна а. Кодухана а, Унцукалана а. Юха а цкьа гайта царна хьайн куьйган дозалла! Сан майра лом ШоIин-молла! Хьайн туьран иралла ахь юха а гайта Херадер-чуй, Балахнерчуй жIаьлешна! Оьздамар! Ахь кан тасий-та гIумкийн элашка! Ткьа, сайн тешамечу Джовтхан-ций, ШоIинаций тIаьхьа со Суьйличу гIур ву! Турнал-Iелас Хейбар-гIала санна, ас аьтта дIа йохуьйтур ю иза! Ас сайн куьйга кортош дохур ду Ахьмат-ханан а, Хьаь-жамурдан а!

Имам дарвеллийла хийча, цунна гучубовла а ца баь-ххий, сихха цIехьабоьрзура дегластанхой. Шуьнан кхера-маш эрна бацара. Хьалха, хIара Шемал Дегластанан имам волуш, цунна гIо дан а богIура иза Ташу-Хьаьжа, ШоIин-молла, Уди-молла, Жовтха, Оьздамар, Домбай, Гумха, кхиберш.

Ткьа, ШоIиний, Жовтханий доггах кхочушдора има-ман дуьхьхарлера ома. Цара нохчийн махка тIе ца бов-луьйтура ялта нэца а, шайн пхьоланан продукци йохка а богIу дегластанхой. Керахь ерг оззайой схьа а йоккхий, хьалахьовсабора.

* * *

Шемал тешна вара шен гIуллакхо Нохчичохь кIор-га орам тесна хиларх. Кхузарчу уггар йоккхачу юьртахь, Хьалха-МартантIахь Нохчичоьнан имам кхайкхийна иза, шен Iедал даржор керла хIиттийнчу набашна Iисина, Оьздамарна, Гумхина, Уди-моллина, Домбайна тIе а диллана, Чобаьккханаройх хьалавирзира.

ХIара шен дуьхьхарлера резиденци кьахььеллера имамана. Цхьа-ши кIира хьалха лекхачу бердах чу а иккхина еллера цуьнан хьешан ШаIбанан йоI Зезаг.

Дегластанахь хьовха, дерриг бусалба халкхийн зу-

дарша шайн яххъаш гайтац, доьзалал арахъарчу божаршна. Хюкху похчийн дац и гиллакх. Хюкхеран зударий маьрша бу массо агlor а. Хюкхеран зударша юьхь ца лачкъайо. Нагахь доьзалехь боьрша стаг вацахь, юьрта кхеташонехь куьйган бакьо а ю церан. Нагахь, кхечу бусулба къаьмнийн стеган масех зуда хила бакьо елахь, шарlo божаршна елла и бакьо кхуза кхачанза ю. Нагахь невцо йитина шайн зуда ца яийтахь, зудчун гергарчара дов хьедо: тхан зуда ца хIун бехк баьлла яийтина ахь? Ткъа цунна тIе зуда ялийча-м нецце мостагIалла а хьедеш меттиг йора. Шайн ца лоруш ялийна ахь, сийсаз дина ахь, олий.

Божарех ца къехка похчийн зуда, амма шега ца догIучу а ца гIерта, шега эвхъаза дош а ца олуйту. Маьрша, кура ю похчийн зуда. Цунна хаь, шен сий, обздангаллий лардеш халкъан гиллакх дуйла.

ХIусамден йоI цкъа а ца гинера Шемална. Хьешашна кхача неIаре кхаччалц зударша бохьу, ткъа хьалха — кегийрхоша буьллу. Кертахула башха волалой Шемал а ца лелара. Цундела ца гинера цунна Зезаг.

Коре хигна, суьлхъанаш хьийзош Iечу Шемална дуьххьар гира, уьйIахь девзиг хьобкхуш лела Зезаг. Баккъал дан а дара иза ша ма-дарра зезаг. Дуткъа, амма бIаьстенап юьххьехь дуьххьара заза хецца къона маргIал санна, дуьзна, доьттина дегI. Говлал лаха йолуш еха, стомма, дешин босбетталу ши кIажар. ГIургIезан санна, кIайп деха лаг. Хьаьжа тIехь дIасхьаьдда Iаьржа ши цкъоцкъам, цIен бос бетталуш кIайн юьхь, хIинцца беран бос байна, севсина, хилла баьллаш санна, балдаш.

Имаман дог кIез-кIезиг тохалуш, хьердаьлча санна, деттадала дуьйлIира. Цунна цкъа а ца гинера ништа хаза зуда.

— И йоI хьенан ю? — хаьттира цо ШаIбане.

— Иза-м кху кертара шайтIа дара.

— Хьан йоI ю иза?

— Ю дера.

— ХIин...

Шена дагадеанарг дIаала ца хIоьттира Шемал. Суьйлаша нэхь ца лору йобIан дега-нене — йоI, веше — йиша маре ехар. Цара шичо шича а юьгу. Ткъа хIокху похчийн, гIалгIайн шича хьовха, тайпанах йоI йнга а ца мега. Йолана тIеххийзачу кIанта оцу шен безамах

лоций хъахадац йоблан гергарчу стаге. Хъахийча нэхь ду. Нохчашлахь дов а, мостаг'алла а дукха хъолахь зударшца гиллакх дохор т'ехула хуьлу.

«Ала-те ас, ма ала-те? — ойла йора Шемала. — Нагахь х'ара обг'аз г'лахь, тхайн мега дела, шуи а ишта хир моьттуш элира, аьлла дерзор ас».

— Собга яийта еза ахь иза! — аьлла, д'ахайтира Шемала.

Ша'банан коьрте зуз деара. Инзаре доккхачу собаро ницкъ белира цунна. Шаьлта ца тоха.

«Шаьшлахь санна, кхузахь а зударашца йолу юк'аметтинг эвхъаза хуьлу моьттуш дуьйцу хир ду-кх х'окхо иза».

— Йоблан дега олу тк'а иштаниг? — хавттира Ша'бана, иза зерх'ама.

— Х'унда ца олу?

— Тхан гиллакхехь ч'ог'ла бехке ду иза.

— Бусулбанашна массарна а мега гиллакхаш ду шар'ло вайна схъахьобхуш, Ша'бан. Дала, пайхамара, шар'ло адаман ца къестадо нохчо, суьйли, г'умки бохуш. Маккарчу эвлаянийн дивано ч'аг'ивина кху лаьм-нашкахь шар'лат кхайкхо, иза керстанах лардан ванитишчу сан яинне а бак'ьо яц бусулбанаш къаьмнашка а бек'ьна, шар'л т'ехъа а тоьттуш, цераи ладаташ лера. Дала шен къайленца хаам биша собга, х'ай сан лай, шайх Шемал, кху Дерг'астанахь шен бак'ь дин ч'аг'иделахь, галваьлларг нисвелахь, нисвелларг дарже ваккхалахь, аьлла.

Нохчо—нохчо ма ву. Хъайна и кхеро лаахь, делан ц'арах кхерам таса я дехар де. Налха санна, к'адвелла ваьржар ву иза. Шемална дика бевзу уьш. Но дина къамел цхъана воккхачу эло, хъаькамо цуьнга динихъара кичча дов дара иза, похчаша Ша'бан бак'ьвийр волуш. Амма Шемалца и дойла яц. Х'ара имам хилла ца ла. Х'ара шайх ву. Шайх Шемал. Маккарчу эвлаянийн диванехь ч'аг'ивина.

— Турпал-Гелас шен ден вешига, делан салам хиларе, Мохьмад пайхамаре, цуьнац йол, шен ш'инча, Пет'а-мат ехна шена.

Ша'бан вольна хъаьвзира. Бакк'ьалла а, ма йоккха къайле ю-кх х'ара дуьне.

— Тк'а шу, нохчий шар'лана дуьхьал долчу ладатан гиллакхашца деха х'инна а. Пайхамарша, эвлаяша

магийна массо бусалба наха дело гиллакхаш тѣлана лаан шуна. Дийнаислам керстанах лардан, кху лабмнийн къаьмнашлахь шарІ чІагІдан, гІазотана гІевттина вай, тхьамданаш, цхьа хьарк ца талхош, шарІо бохург деш хила деза.

ШаІбанан ойланаш екъаеллера. Делан таІзарх а кхоьрура иза, амма тІамарх доьллачу дайн гиллакхаша дуьхьало а йора. ХІокху Шемалан бухахь зуда а, бераш а дацахьара-м реза хир вара ШаІбан. Мухха делахь а, хІара Шемал имам а, шайх а ву. ХІокхуьнца тесна гергарло кханалерчу къемат-дийнахь цхьа ял йоцуш довр дац. Бухара зуда хьахийча а, шарІана некъ балор бу-кх хІокхо.

Дайн гиллакхаша хьалхе яьккхира юха а.

— Шемал, хьо имам а, шайх а ву, — элира цо курра. — Ткъа со обзда похчо ву. Шайн цигахь шайн гиллакхаш делор ахь. Лавий, хьайна—хьайн ийша а, нана а йига. И сан гІуллакх дац. Амма сан хІусамехь похчийн гиллакхийн сий дан дезар ду хьан. Нагахь и тайна эвхьаза дош суна шолгІа хеза-кх... Хьо милла велахь а, могуьтур дац ас.

Шемалан бІаьргаш чохь обгІазаллин цІе кхерстира. Амма иза вист ца хилира. Цхьана денна дІадиллина хир дара цо иза.

* * *

...Догдика, къонаха стаг яра Зезаган непан ийша Баянт. Дахар а ца ишделлера цуьнан. Къона йолуш шина йоІаца хІара а юьсуш, веллера кхуьнан хІусамда. Дукха хан яладе лам чу кхерстинчу уьно цу шина йоІах яьккхира иза. ШозлагІа цІа лапар ца хьехош, десачу цІе-ношкахь цхьа къангеллера Баянт.

Шен бер дацара цуьнан. Цундела берашна бекъаза бисна шен безам берриг ийшин йоІана дІалора цо. Иза шен ийшин йоІ хиларна а, буо хиларна а, иза малик санна, хазий, цІений хиларна а. Я Зезаг а ца юьсура цуьна декхарийлахь. Баянт шолгІа нана хилла дІахІобттинера цунна. Ненал а тІех яра. Ша нене ца юьйцу йолу къайленаш юьйцура цо кху непан ийшега.

...Цхьана суьйрашна, ерриг месаш яржийна, юьхьа тІера бос байна, макхьелла, гІабалин веттийн туьйдаргаш лилхина, еана Баянт йолчу иккхира Зезаг. Цунах

бѣаьрг кхеттачу Баянтаи дегІана шийла хѣацар туьйхи-
ра. Даим самукъане, елаелла, оьзда кечлой хуьлу цуь-
нан йишин йоІ тховса хьєрѣяьллачу зудчун куьцехъ
яра.

— Зезаг! ХІун хилла, диканиг?.. — дуьхьалхѣаьдира
Баянт.

Зезаг, йист ца хуьлуш, маракхийтира. ДегІ дегадора,
хуьхьа йоьлла садоьлур. Цхѣаь ала гІертара, амма
дош кѣамкѣаргехъ сецара.

— Неца яла хѣан делаІ, хѣуна хІун хилла? Шабан-
на хІумма а хиллий? — цуьнан дашон месаш юьхѣа тІе-
ра дІахьоькхура Баянта.

Зезага корта ластийра.

— Ткѣа хІун хилла, дийцахѣа! Сан дог оьккхуш лаьт-
та! — мохъ белира Баянтаи.

Зезага сикха жоп ца делира. Ехха йилхира иза Баян-
таи бакѣабеллачу некха тІе юьхъ а таІийна. Тата доцуш
Амма, комаьрша бѣаьрхиш а Іенош, эххар а халла тий-
ра Зезаг.

— Неца, ас дийцарх а хѣо тешар яц-кх...

— Ой, хІун ду хилларг, дан мукъе а?

— Шемала куьйгаш тоьхна сох...

— Мича Шемала?

— Цхѣаь бен Шемал вуй кху юьртахъ? Тхуна тІе
хѣошалгІа воьссана имам Шемал...

Лаьхьанах кѣаьхкича санна, йишин йоІана уллора
дІа а шершина, цул а бос баьхьна, кхерабелла хІоьтти-
на ши бѣаьрг Зезагана тІе кѣарзийра Баянта.

— Ой, остагІириллахІ, дуьйцу ма хаза хІара делаІ!
Шайх Шемалера долу иштаниг? Неца яла хѣан делаІ,
хѣо изеихъ мукъана а юй-те?

Зезага доккха садаьккхира.

— Суна хаьара цхѣа а сайх тешар воцийла. Атталла
хѣо а, — Зезагаи бѣаьргийх юха а хиш хѣаьлхира.

Баянта шена тІе озийра йишин йоІ. Яьржина месаш
писъеш, коьртах дайн куьг хѣоькхура цо.

— Ой, муха хилира иза, хила мукъе а?

— Дада цІахъ вац. Шемала арентІа ярташка хѣа-
жийна цІа ванза ву.

ЙоьІан елхар иккхира юха а.

— Дийцал ахъ, дийцал.

— Цо ламаз нѣцна тас дІадаккха чу яхча, лийцин...
цхѣа делан болх хилла, цуьнан керараяьлла еана со...

— Вай остогІспираллах! Дуыйцу ма хаза хьо. Хезча а адам тешар ма дац кхунах!

— Нагахь хилларг ас нахала даккхакх сой, даднй ша доьйтур ду бохура... Хьан йобкхур ю сан чІир? Мила тешар ву сох?

ЙоІ юха а догІанха елха юьйлира. Ша шех кадетташ. ХІинца Баянт а йоблхура. Шен йишин йоІ кьевллана мара а йобллина. ЖІормак санна, хебаршка ихна шен беспе Зезаган кІедачу месаш тІе а талійна...

Оцу буса ненан йиша йолчокхь йисира Зезаг. ТІаьх-хьалц Іпйра и шиъ набарш ца кхеташ. ХІоре а шен-шен ойланаша дІалаьцна. Хилларг къайладаккха лаьара Баянтана. ХІара хьийзаяр бен кхин гена ма ца даьллера гІуллакх. Зезаганный дайна, цхьа а тешар вац, Шемалера ямартло яьлла аьлча. Иза имам хилла ца Іа. Иза шайх ву. Наха цуьнан цІарах дуйнаш а бууш. Аттала ШаІбан а тешар вац. Нахала ца даккхар гІоли ю.

— Зезаг, сан диканиг, цхьанне ма хаййталахь иза,— Мара а къуйлуш, барташ дохура цунна Баянта. — Цо хьийзаярх хьуна хилла хІумма а дац. Дала аьтто бина хьо гІийлачу байн.

— Ас лачкъийна дитахь а, иза Іийр ма вац суна тІе гІерташ бен. Дада цхьана агІор а хьажийна, юха а со хьийзор ю. ШолгІа цуьнан кера нислахь...

— Кхин ца дан мегнй цо-м иштаниг...

— ДІаяьллахь, Неца, цуьнан ши бІаьрг хьайна гинехь! Хьеръяьллачу хІуманан санна...

Амма Зезага кхин ойланаш йора. Шена тІехьийзачу Аьрзун. Шех тешачу, ша езачу. Шена везачу, ша а тешачу. Иза муха хьажа еза цуьнан бІаьра? Ткъа, Зезаган шен сий? Иза бех ма дина оцу суьйличо. ХІинца Зезагана шена шех чекх са го...

* * *

Іуьйранна Зезаг цІа еьча, гІуллакх кхин гена дала-ле аьлта, цуьнца къамел дан сацам бира Шемала.

Иза даьхна-керт цІанъеш йоллуш, нишка воьдучуха гІуммагІ керахь араваьлла имам, йоІана уллохь сецира. Нохчийн, суьйлийн, гІумкийн дешнаш нэдеш, оьгІазе вистхилира иза.

— Нагахь сийсара хилларг ахь цхьаьнга багах дак-

кхяхь, хьан а, хьан ден а кортош дохуьйтур ду ас. ХIара шун юрт а йохор-ю. Сийсара хьуо сан керара яларх, май-ра ма яьллахь. Хьац да цIа веьча, ас сайна ерзор ю хьо.

* * *

Оцу дийнахь бежнаш цIа дало лаьмнашка яхана Зезаг, цхьана лекхачу тарха кIел даьIахкаш кегьелла, тIулгаш тIехь елла Iуьллуш карийна, цIа еара.

Бала бара Баянтац кийрахь. Цкьацкьа хеталора, ванах цIе леташ лаьтта-кх сан кийра, дистина эькха доллу-кх дог, олий. Ненах яьлла халонаш Iийшица, кхиьна, дуьне дезачу яьлладу хенахь кьиза елладу йишин йоIа бала бинера цунна. Шена хьалха зударий боьлхуш а, буьйсанна охбайижча а — цкьа а дагара ца йолура. ТIаьххьарчу буса иза шена хьалха хIоьттича а, шолгIачу дийнахь елла цIа еьча а шена гина Зезаг. Баянтац йоIарийн безам. Баянтац йишин безам. Баянтац дахарна ницкь луш хилла хьоста.

Баянта чIагIо йинера Зезаган чIир екха. Ткьа муха? Оцу хаттарна жоп лобхура цо. Кьепачу цуьнгахь ницкь, ма бац биькхам изца. ШаIбан? Тешар вац. Кхин а. Итт, бIе цIе. Цхьа а тешар вац.

Эххар а цуьнан ойла тIехь сецира бIаьрзечу ГIубашана. Догдика, кьинхетаме, майра, декьаза ГIубаш.

Иза тешар ву Баянтах. Цо оьцур ю Зезаган чIир..

* * *

ГIубаша Баянтана дош делира Зезаган чIир лаха. Шемал вец.

— Ахь муха вуьйр ву иза? — шек йийлара Баянт. — Цунна гонах доккха ха ду, тIехула тIе хьо бIаьрзе а ву.

— Дала гIо дийр ду суна, Баянт, — тешайора иза ГIубаша, — Суна хаь буса иза охьа мичхьа вуьжу. Товханахь алу а йоккхий, цунна хьалха вуьжу иза.

ГIубашана хаьара иза охьа мичхьа вуьжу. Амма хIара биькхам изца ваханчу буса Шемал, товхана хьалхара дIа а ваьлла, поппаран маьгги тIе вижпера.

Иштта дуьйцу халкьо бIаьрзечу ГIубашан Iожаллех лаьцна.

Ткъа Мохьмад-Тіахіра ал Карахис кхин тайпа яздина.

МОХЬМАД-ТІАХІИР АЛ ҚАРАХИ. ...Шубутіе (Чебарла) вухавирзина Шемал Хирехъа охъавелира, цигахъ оърсийн некъ хадѳ. Чобаккханарой вахана, уыш шегахъа бехира цѳ. ХІара цигахула лелаш, кхунна муьтІахъ хилла цхъа юрт гІаьттира. Вухавирзинчу Шемала бертабалнйра уыш. Оцу юьртахъ вехара Губаш цІе йолуш кыза, онда стаг. Некъашца дІасадала адам ца дуьтура цѳ. Бойура, я, керахъ мел дерг схъа а доккхий, дІабохуьтура. И стаг ве аьлла, Шемале дІахъедира кхузарчу бахархоша.

Ткъа Шемала хьалха дош деллера царех стаг ца вен. Оцу шен дашах воха ца луучу Шемала омра дира, Губашан ши бІаьрг баккха, аьлла. Ши бІаьрг баьккхина, къевллиша вехка а вихкина, цхъана цІа чу тесира Губаш. Инзаре боккха ницкъ бара цуьнан дегІехъ. Омра кхочушдан воьллачу ворхІ стеган ницкъ ца кхечира иза охъатоха. Цеххъана катѳхна ког озийна, хІилланца охъа а виллина, баьккхира Губашан ши бІаьрг.

Губаш чу кхѳссинчу луларчу цІепошкахъ шен накъѳсташца буййса йоккхуш сецира Шемал. И гуллакхаш деш сатосу хан а хилира. Губайра-ламаз дина, хехошна сема хила омра дира цѳ. Цхъа гІарол Губаш чохъ волчу цІийнан неІаре а хІоттавайтира.

Берриш охъабийшира. Шемал ша маьиги тІе вижира. Набарх воьллачу хенахъ, гІенах санна, дардинчу жІаьлийчух тера цхъа гІовгІанаш хезира цунна. Дехъа чохъ Іечу накъѳсташка мохъ туьйхира Шемала, ара а довлий, и хІун ду хьовса, аьлла. Оцу хенахъ, баттара яьккхина шаьлта а керахъ неІарехъ цхъа адам гучуделира. Шемал чу кхѳсавелира цунна, ткъа кху чуьра нах бевдда баьржира. Шемалан тешамечех цхъа а вацара цаьрца. Керахъ герз доцчу Шемала катѳхна оцу стеган шаьлта буйнахъ йолу пхьарс лецира, амма мел кыйсарх аьтто ца болура цуьнгара шаьлта схъаяккха.

— ХІокху мостагІчо со вуьйр ву! — кхойкхура Шемал шен накъѳсташка. — Собгахъ герз дац!

Ткъа тІелатар динарг тІетелара, шен ма хуьллу, шаьлта тоьхна хІара вожо гІерташ.

Шемалан дегІана шийтта гергга, царех вархІ цІон-

гал лаха а нислуш, чов йира цо. Шемалан некхан цхьа даьлахк а кагъеллера, цуьнца цо мостагичун корта тайийча. Тлаккха Шемална гюьнна цла чу иккхина хусамда Шалбан ал Шубути вожийра Губаша шаьлта тоьхна.

Тлаккха Шемала, цле а яьккхина, орца элира шен майрачу накъосте Малаш ал Зумси (Зумсарчу Малаше) Чукхоссавелла иза а вожийра вукхо. Дуккха а кыйсинчул тлаьхьа Шемалан аьтто хилира мостагI кIел вахийта. Вовшашна цергаш йоьхкира цаьршиммо: Шемала—цуьнан коьрта, вукхо — Шемалан куьйгах. Цул сов Шемала когаца тайийнера шаьлта керахь йолу цуьнан куьг.

Оцу юккъехь цла чу веара Зирер ал Шахади.

— Цуьнан буйнара шаьлта схьаяккха! — омра дира цунна Шемала.

— Яккхалац соьга! — жоп делира вукхо.

— Пелгаш хедадай, схьаяккха! — мохь хьекхара Шемала.

Пелгаш хедош, шаьлта схьа а яьккхина, леволчу чов йина, цIенна тIехьарчу ор чу тесира Губаш. Шалечу хенахь, халла балдаш хьадина, цхьаь-м элира цо.

— Мила вара и суна тIелеттарг — хьаттира Шемала накъосташка.

— Ахь бIаьргаш бахийтинарг.

— Дика хьовсал шу, баккъял иза ву-вац.

— Иза ву.

— Цуьнан бIаьргаш боцийла хиьнехь, ас атта вуьйрма вара иза, — элира Шемала.

...Оцу чевнийх воьжна ткъа дийнахь Иллира Шемал. Эххар а царех ца толуш гIаьттина ШубутIара дIавахар...»

* * *

Муьлха бакълов? Халкъ я Шемалан историк Мохьмад-ТIахIир ал Карахи? Хууш ду, цхьа бух, цхьа бахьана доцуш халкъо шеггара атталла туьйра а кхуллуш ца хилар. Халкъана хаац Мохьмад-ТIахIираи хроника тIехь Губашах лаьцна яздинарг. Ткъа Мохьмад-ТIахIирана хууш хиллий-те хIетахь халкъо дубьцург? Шена хууш хилча, цо дIаяздийр ма дацара иза. ХIара гIуллакх хиллачул тIаьхьа йолийна Мохьмад-ТIахIира шен

хроникаш язъян Шемалан диктовкица. Шена ца гинарг,
гинчаьрга дуьйцуьйтуш. Губашах дерг ша ма-дарра
Шемала дуьйцуьр дацара, яздар-м хьехо а ца оьшура.
Нагахь шена и хезнехь а, Мохьмад-Тлахир буьрсачу
имамах ваьхьар а вацара иза яздан.

* * *

Дукха хан ялале стиглахь Шемалан седа летира.
Къегана. Нохчичохь цхьанна тлаьххье кхин хуьлуш, из-
шамаш хуьлура наччахьан эскарини. Шемалан сатийса-
маш кхочушхиллера. Цуьнан ши ког ондда лавттара:
Нохчичохь цхьаь, Дегластанахь — важа.

Хьалха цо омра ма динера Дегластанара Нохчичу
боглу нах талабе, ткъа Йеламнах байа, аьлла. Амма иза
цкъачунна динна омра дара. Шена тешнабехк бина де-
гластанхой кога кел берззолц. Хинца политика хийна
ма езара. Шиннахь а шен деспотически йедал члогла
латто. Ткъа иза стенца сацор ду? Ханаш, бекаш байарх
хлумма а ца нисло. Ламанхошна латта а, маршо а еза.
Царна дала латта имаман дац, маьршачу адамашна
имам хьашт хир вац. Ткъа, хIара ша а вац я адамиьн а,
я делан а дуьхьа лелаш. Шемална йедал деза. Кху ла-
манан къаьмнийн бага гаьллаш а йоьхкина, урхаш шен
буйна а лъаьна, охьахаа.

Шемалан дог жима волуш дуьйна а гIертара кхечар-
на тIехь олалле. Юьхьанца шеган нийсачу берашна, тIак-
кха кегийрхошна. Хуьжарехь — мутаЙеламашна. Лакхе
схьалаца лааро тоьттура иза Йилманехь кхиамашна тIе
а. Шен къечу хIусамера, хаддаза вехна лелачу дена До-
нага-Махьмина хьалхара дIа а ваьлла, дахар хийца лу-
уш. Ткъа, цуьнан дегIехь ницкъ а, коьртехь хьекъал а,
дагехь майралла а, мекарло а, къизалла а ма яра. Вов-
шашца къуьйсус. Клеж туьйсус. Царна маршо а, мет-
тиг а, аьтто а безара шайн Iалашонашна. Хинца царна
уьш хиллера.

Дегластанахь велла Шемал Нохчичохь денвелира.
Ахульгохь цIеххьана къедда байна цуьнан седа нохчийн
хьаннаш тIехула юха а стиглахь къегира. Хьалхачул
сирла. Ткъа шарна. ХIан-хIа, бIешерашкахь лепа.

Шемална цхьаь бен гIирс бацара хIара бес-бесарчу
меттанийн, амалийн, гIиллакхийн ламаройн къаьмнаш

цхьабна а тоьхна, шен лаам клел дерзо, паччахьан коло-
низаторшна дуьхьалдаха.

Иза — дин дара.

Паччахьан правительствос колонизаци йолаяллац
Геза-Молла а, я Хьамзат-бек а, я Шемал а ваьхьар ва-
цара меттигерчу ханашний, бекашний герз айба. Иза
дуьхьал хир дара блешерашкахь чIагIделлачу кхузарчу
гIиллакхашна. КъорIаной, шарIой кьилахь лору пехан
долаллина тIе куьг дахьар, делан лаамца хIиттинчу пач-
чахьашний, элашний, церагI гуллакхъхошний дуьхьал
гIовттар. Цундела садеттара ДегIастанарчу ахархоша
шайн мехкадайша шайш мел хьийзорах. Юнаш метта-
нийх чекхъяхьча а, Iуьттуш бIаьргаш даьхча а. Даьшна-
чу кортошна тIе кхехкаш къеж туьйсу даьтта доьттича а,
зинданаш чохь бахкийча а. ХIуьу дича а. Уьш тешара
делах а, динах а. Ца баьхьара Iеламнаха аьллачул тIех-
бовла. Амма кхузахь российски колонизаци йолаелча,
мехкадайша талхийра къорIанан бехкамаш. Бусулбан-
ний, керстанный юккъехь машар хила йиш яц боху къор-
Iано. Ткъа дегIастанхойн мехкадай, шайна чинаш, сов-
гIаташ делча, муьтIахь хилира керста паччахьана.

Керста паччахьан Iедалца машар — бусалба дина-
дайн политически а, экономически а баххашна доккха
тохар дара. Цундела гIуьттура кхузахь Iеламнах ада-
машка гIазоте кхойкхуш. Керстанашна а, цаьрца машар
болчу шайн ямартчу мехкадайшна а дуьхьал. Ткъа, мас-
со кепара классови мостагIийх биькхам иэца лаарх буьз-
на ламарой сихха клелхIиттира гIазотан байракхана.
Масех бIе шарахь феодальный а, диндайн а Iедална клел
лаьттинчу бес-бесарчу меттанийн а, гIиллакхийн а, Де-
гIастанан къаьмнийн цхьабарт бан хала дара. Дукхах-
берш бIаьрзе тIаьхьа боьлхура шайн мехкадайшна, ди-
надайшна. Цундела колонизаторийн, мехкадайн аьтто
хилира дегIастанхойн дуккха а юкъяраллаш Геза-Мол-
лина а, Шемална а дуьхьалъяха. Къаьсттана граждан-
ски кыйсам — тIом ца аьр вай, — бежа а, луьра а лаьт-
тира хаьски Аварехь. Шеко яц цигахь берриге а кыйн-
хьегаман ламаройн Iалашо — антиколониальни, анти-
феодальни, классовий кыйсам хилар. Амма дицдан тар-
лац, оцу кыйсамехь и бодане ламарой мехкадайн, дина-
дайн тобанаша шени-шени тIаьхьа дIасанйзош, церагI
ницкъ, баржийна, малбина хилар а.

Оцу бахьанаша ДегIастанахь кхнам хила ца буьту-

ра Шемалан. Кхин хьал дара Нохчицохь. Кху-
захь Шемал ца кхоьрура, шена ямартло а йина, похчий
оьрсашкахь бовларна. Иза аьттехь а дацара. Дегла-
станхойн паша Кибит-Махьма, Хьаьж-Мурд а, Дениел-
бек Елисуйский, кхиберш а дуьхьал бацара Шемал дла-
а харчийна, имама меттиг д'Алаца. Я оьрсийн инарлаш-
ца берта а бахана, Шемал а, Дегласта а царна
йохка.

Масала, шовзткъалг'а шераш чекхдовлуш Шемалан
лагерехь вовшашна а, Шемална а дуьхьал масех тоба
кхоллаеллера.

Хьалхарчу тобанца бара султанан а, бекийн а цийн-
нах нах. Шайн хьолан, шайн цоканийн бен бала боцу
уьш кийча бара мелла а безчу мехах оьрсийн паччахьа-
на бохкабала. Оцу тобанна юк'авог'ура, хьалха Ели-
суйски султан хилла Дениел-бек, цкъацкъа цунна т'етий-
жа цуьнан нуц, Шемалан к'ант Геза-махьма а. Бакъ-
ду, х'ара т'аьхьарниг даима шен денний, студенний юк-
къехь маслалаташ деш хуьлура. Х'окху Дениел-бекана
лаьара муьлххачу а ямартлонца хьалхалера шен султа-
нат а, паччахьо шена делла инарла-майоран чин а, оь-
маран пенси а юхадерзо. Цундела цо биллина д'а кар-
чамна кечам бора. Даьрг'ахь, имама гонехь, дуккха а
доттаг'ий бара цуьнан. Нагахь г'уллакх галдаьлла ша
имаман оьг'азлонна к'ел водахь а бохуш, уьш оцу денна
кечбора. Шемална ца хоуьйтуш, к'айлах царна ахчанаш
лора Дениел-бека, шена гонах Исламнах гулбора, маьж-
дигашна кузаш лора. Дуккха а паша шехахь баьххе-
ра.

ЗИССЕРМАН. Шемалан коьртачу г'оьнчас Ели-
суйски Даниел-бека 1858 шо чекхдолуш оьрсийн коман-
дованица дийцарш долиьра. Ша Дегластанан доккхакх-
долу дакъа имамана дуьхьал а г'аттор ду, вайна муь-
г'ахь а дийр ду, бохура цо. Дениел-бека догдохура, шен
нуц, Шемалан воккхаволу к'ант Гезамахьма, шеца
цхьаьна шен дена дуьхьал валарга.

Иштта г'аьржа дог кийрахь леладора г'араваьллачу
Хьаьж-Мурда а. Цо а сатийсара ямартлонан мехаца
паччахьера Аварски ханства изца. Даим Дениел-бекал
лакхавала г'ерташ к'ийсам а бара цуьнан, амма Дени-
ел-бек йоккха фигура яра Шемалан лагерехь. Цкъа-де-
лахь, Шемалан к'ентан студна, шолг'а-делахь, хьалхара
султан, хьалдолуш наиб. Оцу к'ийсамо ч'ог'а новк'ар-

ло йора Дегластанах паччахьан эскаршна дуьхьало ярна. Цул сов, Хьабж-Мурд, талорча, мародер а вара.

Массарел хьалха Шемална дуьхьалваьллера Кибит-Махьма. Хара мекара цхьогал дара. Кибит-Махьмас имамалле сатуьйсуре. Цундела шен тобанца цо кыйсам латтабора оцу метте безам болчу, Дениел-бекана а, Хьабжа-Мурдана а дуьхьал. Оццу хьенахь имамана келор а охкура цо. 1856 шарахь цой, Дениел-бекний оьрсийн командованица кьабст-кьабстана дийцарш долйира, шаьшшиь цуьнгахьа валарх лаьцна. Цаьрца барт болчу наибаша Шемал вер а хьехадора.

РУНОВСКИЙ. 1856 шарахь Кибит-Махьмас инарла-майор Агалар-хан Казикумухскехула оьрсашца дийцарш деш хиларан кьайладаха йиш йоцу тешаллаш карадаьхкира Шемална. Кьорланан а, Шемалан а законаш тле доьгича Кибит-Махьма вен везара. Амма Шемала иза вуьйчу меттана ша волчу Даьргла кхайкхира.

— Хьо ямартхо хиларан тешаллаш ду сан карахь,— элира цо Кибит-Махьмега. — Халкьана хаьа хьо ямарт хилар, хьо ве боху соьга. Амма хьан хьекьал а, Инлма а, кьеналла а, уггар хьалха — махкахь ахь дика ледал латор а бахьана долуш, халкьо доьхург кхочуш ца до ас.

Хьетахь дуьйна, уллора дла ца хььцуш, шеца Нохчи-чохь латтийра цо иза.

ЗИССЕРМАН. Шемалах ларвала, цуьнан стунда Джемал-Эддин а, мюридизман коьрта хьехамча Асланкьеда Цудахьарски шен буьйнахь а вуьтуш, 1859 шарахь, ша оьрсийн наччахьана муьтлахь хилар хоуьйтуш, инарла Врангельна тле депутаци яхийтира Кибит-Махьмас. Депутаци тле а иэцна Андалале таттавелира Врангель. Шемал цига длахьабдира, амма новкьахь Шемална тлетстачу кIуядлинцаша 32 выюк детей, хIумнаш йохуш, цуьнан шен обоз талийра. Дехьо ваьлча тлетстачу килитIлинцаша йисина 50 выюк а, пхийтта эзар сом детин ахча а дIадаьккхира имаман.

Юккьехула аьлча, вуханехьа Дегластанан туьша икхина имам сихха чIапаваьккхира.

Шен хирг дора Шемала шел тIаьхьа имам кхайкхийнчу цуьнан кIанта Гезмахьмас а. Шемалан «придворни партешна» юкьа а вахана, дена дуьхьал-м ца вуьйлура иза, амма цуьнан мостагIашца кыйсам а ца латтабора. ХIумма а кIезиг эшамаш ца бора Шемална цуьнан кIентан сутаралло а...

ХЪАЪЖА - ІЕЛА. Нагахъ, варраш санна, ламарой кир кхехъа ларориг хилча, цаьрга хъуьнхара дечиг кхоьхъуйтур дара Геземахъмас. Иза вехачу Гюцлатлара тле богу пайда юкъарчу хазне ца кхочуш, цуьнан шен дола болура...

ІАБДУРАХЪМАН. Ялсаманх тера яра Гюцлатла: кемсийн бошмаша Индаглаттадора ценошна тлехула, лахахула сирла хиш оьхура...

И тайпа бартахой бацара нохчийн наибашна юккъехъ. Шемал кхоьруг — нохчийн кьоман доккхалла а, кхечу къаьмнийх цуьнан дозуш цахилар а, мехкан таронаш а, политический, экономический ницкъ а бара. Оцу халкъоша тлера дла а кхоьссина кыйсам ша цхьаммо длабахъарна кхоьрура иза. Нохчийх хаьддачу дийнахъ шен оьмар чекхийолийла Галамат дика хаьара имамана...

ФАДЕЕВ. Малхбале лаьмнашкахъ дехичех, дуьйцуьйла йоццуш уггар майра къам ду нохчий. Церан махка йина вайн походаш даима вайна зен хуьлуш чекхийовлура. Амма и къам цкъа а дацара мюридизман йийсарехъ. Малхбален лаьманошлахъ массарел тлех шайн кьоман, хлораннан шен маршо а, бозуш бацар а Галамдира нохчаша. Дегластанахъ деспотически Іедал латточу Шемале шайна тлехъ иза эз-эзарза кладлайтира цара. Масала, Іедалан урхалла а, халкъан текхамаш а, динца дерг а. Оцу Глазот бохучух тешаш наггахъ стаг а вацара нохчашлахъ. Иза дуьххьал-дла, шайн кьоман маршо, дозаш дацар Галамдан, вайна тлелетарш дан лелош бахъана дара церан. Шемал цкъа а ца тешара нохчийх, шен Іедал царна тлехъ члагІделлла хиларх тешна минот а яцара цуьнан. Цундела, мюридизман буха тлехъ кхоллелла лаьманхойн союз йохор Нохчичуьра дладоло дезара. ХІара хьаннаша юктейна Нохчичоь яра Кавказехъ вайн бохамийн классически мохк. Амма Кавказ караерзор кхузара дладоло дезара.

ИНАРЛАК. Шемала шен сий, йоІ-бІаьрг санна, лардора Нохчичохъ. Цо лорий ладугІура могларчу адийн, халкъан аьрнашка. Нагахъ нуьцкъалчо гІорсизчунна халахетар, зулам динехъ, нуьцкъалчух кьинхетам ца бора. Иштта, 1847 шарахъ цигахъ кхоь наиб мукъавьккхира цо.

3. ИЗА ДЕГІАСТАНА ВУХА МУХА ВИРЗИРА

1859 шеран 15 июлехь ерриге а Нохчичоь паччахьан Россин когашкахь Іуьллура.

Итт шо хьалха Нохчичу берзийна кавказский эскар-рийн коьрта ницкъаш а, тохар а 16 июлехь ДегІастанан махка тІе даьккхира.

Ткъа шо хьалха ведда Нохчичу веана Шемал хІинца паччахьан эскарша пэккхийна юханехьа, ДегІастана, иккхира. Шен тІаьхьалонна диттинчу туьша Гунибе хьаьд-да воьду иза, дукха ца сецара ярталкахь. Цкъачунна резиденци лаьцначу Килатлера а сикха вада дийзира цуьнан.

Имамана ша чІогІа тера хета, таллархоший, израший лелхош кІаддина, цхьана сона дерзпінчу экханах. ХІа-ра хІинца цо бадийнарг тІаьхьара мур бу. Имамана го шен чаккхе. Гунибан лома буьххьехь. Хьалха, ткъа шо хьалха, ДегІастанара ведда Нохчичу воьдуш цуьнан са-туьйсийлаш а, догдохуьйлаш а яра. Уьш кхочуш а хили-ра цуьнан. ХІумма а воцуш, сагІадоьхурган хьолехь Нохчичу иккхинчу цунах шо хьовзале цкъа хьалха Нох-чичоьнан, тІаккха Нохчичоьнан а, ДегІастанан а имам хилира.

Итт шарахь Нохчичоьнна тІехула нуьрах бегира цуь-нан сирла седа. Иза латийра Ташу-Хьаьджас ал Сайса-ни, ШоІина ал Ціонтори, Джоватхана ал ДаьргІа, Юсуп-Хьаьжас ал Алди, Минкаила ал ШубутІи, Іисас ал Ген-дергана, Эскас, Саьладас ал Минчик, СаІабдуллас ал Ге-хи, ТІелхага ал Шела, ГІойтамара, Уллубис ал Ауха, Ботас ал Харачи, Атабис ал Зумса, Ботакъас ал Шуьй-та, кхеч-кхечар а.

Шемалх имам вина ца Іийра уьш. Паччахь вира. Нохчичоьнан а, ДегІастанан а. Адамаша, найхамаран санна, сий дора цуьнан. Цхьаболчар хІара шайна из-парна, шолгІачара — кхунах тешаш, кхоалгІачара — кхьоруш. ТІаьхьарнаш алсамо бара. Нохчаша дуй боу-ра цуьнан цІарах. Шайх Шемал олура. Ткъа дегІастан-хоша хІокхунах «Сийлахь-воккха Шемал», кІантах ГІе-замахьмех — «Сийлахь-воккхачу имаман сийлахь-вок-кха кІант» олура. ХІаьа, ткъа шарахь паччахь лаьттира иза Нохчичоьнан а, ДегІастанан а. Туркойн, оьрсийн. ингалсан паччахьийн санна, боккха мохк, хьал, ницкъ-м

бацара цуьнан, делахь а; ʒIокху шина махкахь цо аьл-ларг — дала аьлларг дара.

И гаурш, инарлаш, шайн махкахь Ийнехь, Шемал та-хана а паччахь хир вара. Делан де а кхаьчна, хIара вел-ча, кIанта Гезамахьмас дIалоцур бара цуьнан меттиг. Цул тIаьхьа цуьнан кIанта. Иштта, тIаьхь-тIаьхьено. Султан Гезамахьма... ОххIай, ма сатийсира Шемала и султан боху дош шен цIарна хьалха даларе. Цкьацкьа, гуттар цунна хьаставеллачо я кхечхьара догIучу кеха-таш тIехь яздина «эмир Шамил ал ДагIистан» гича, хазахетий, дог тохалора цуьнан. Амма нахе шех иза алийта ца ваьхьара...

ХIинца хIумма а вац иза. Имаман цIе-м ю. Тахана цкьа. Кхана хир яц. Иза шозлагIа денва Нохчичоь яц. Нисса ткьа шарахь хаддаза, дийнахь-бусий лиэтта Нох-чичоь, хIинца ша а Iуьллу тIаьххьара сауьйзуш. Шен цIийлахь. Ягийна, ерана, талийна. ТIехула кIуьран мар-хаш а хIиттина.

Имама чIогIа тIараш туху. HeIарал арахь ха деш лаьттаху муртазекъех коьртаниг чохьхаволу. Даима сан-на, «Хьуна хIун лаьа, сийлахь-воккха имам» ца хотту цо. Я хIара Шемал «сийлахь-воккха» волчуьра дIаваьл-лийла я имам волчура дIавала герга вуйла хууш Ийра а хаац, я цуьнан кхоьлинчу юьхьа тIера гIайгIа гина Ийра а хаац. Тахана кьаьсттана дукха а, шера а гора имаман юьхьан кIайчу чкьура тIера, берцан буьртагаш санна, кегийра тIедарчий. Кху масех дийнахь кьаьстта-на азъелла, яхъеллера иза. ГIнна дилла ца кхуьуш хье-деллачу цIечу можаний, мекхашний юккьехь кIайн чохш гучудийлла. Халла хаалуш хьаьвзанера воккхастеган нийса букь а. ЦIенкьа даржийнчу истангаш тIехь, ко-гаш кIел а бохкуш, настарш тIе хиьна Iара иза. Зиндан-на чу кхоьссина тутмакх санна. Корта вортан чу а озьна, ши бIаьрг хьаббина, ойлане ваьлла.

— Мохьумад-ТIахир ал Карахи чукхайкха!

Муртазекъ араваьлла цхьа-ши мипот ялале, пхьаьр-са кIел лаьцна тептар а, кера лаьцна кхийра шекьадут-тург а йолуш, neIарх чохьхавелира куьцечу дегIара цуь-нан секретарь. Карахера Мохьмад-ТIахир. Шега аларе а ца хьожуш, коран серлоне охьа а хиьна, тептаран цIе-на агIо схьа а йиллина, прбина пэрз кера а лаьцна, има-ме хьаьжира иза.

— ТІаьххъара хІун яздина ахь? — хьаттира имама.

— КилитІхоший, Кибит-Махьмассий хьан хазна талор.

— Дешал.

Мохьмад-ТІахІира, масех агІо юханехъа а хьърцина, тептар хьалалецира.

«...Нохчичоь оьрсаша дІалаьцча, Гунибе воьду имам а, цуьнан доьзал а, накъостий а къа ца хеташ талабора наха. ТІамний, талорашний юккъехула шайна некъ буьллуш Ругж, Гувала лаьмнашкахъа дІагІертара уьш. Байт-тамалан хазна а, имаман шен мулк йохьуш йогІу ковра а тІаьхъа яра. Цуьнца вара хазанча Хаджияв ал Урути.

...Цурибехь кхо де-буьйса даьккхира хазанчас а, цуьнан бІаьхоша а. Цхьана буьйсанна Хаджиявс а, цуьнца болчу бІаьхоша наибаша Дибир ал Анди, Исбахай ал Чиркави, кхечара а сацам бира Дениел-бек волчу Ириб-ГІоге баха. Шайн накъосташца цаьрца бара Каралялан наиб Курбанил-Мохьмуд ал Бацади а, Хьаьжа Дибиран ал Карахи кІант Хаджияв а. И хььначу Карахан кхаа юьртарчу мятежникаша, Бизав тогІерчу хьуьнхахь дуьхьал а бевлла, хазна талийра.

...Цурибе бахана цигахь кхо де-буьйса даьккхира цара шаьш хІун дер ца хууш. И хььначу Дениел-бека ша волчу Карахе бийхира уьш. Карахе кхаьчча Куруш юьртахь севцира. ХІорш тІе биссинчу хІусамдас, юьртан къедас Шемалан уггар дика жайнеш дІадехира цуьнгара...»

— Да нелца воллийла цуьнан... — хьашт доьццург аьлла, яппарш йира Шемала.

«...ТІаккха кхуза веара, хІинца оьрсашкахъа ваьлла церан наиб волу Кибит-Махьмин ваша Моxxьмад ал ТилитІли. Цо йисина хазна а, имаман мулк а лаххьийна дІаьккхира, уьш а, Хаджияван бІаьхой а ТилитІле дІабигира. Цигахь оьрсийн начальнико ахча а, мулк а Кибит-Махьмина а, Муртад-Іелина а дитира, ткъа бІаьхой шен салтийх дІатуьйхира. Хазанча Хаджияв ал Урути набахте воьллира...»

Шемала цергаш хьакхийра, тата а доккхуш. Юкъах-ваьлла Моxxьмад-ТІахІир дІахьаьжира. Масех минот хьалха кІайн-мокха имаман хилла юьхь хІинца цІарах йогура.

— КхидІа!

«...Дениял-султан, герзаца, хІоь-молханца Ирыб-ГІап

обьрасшна дла а елла, ша инарла волчу Тандубе вахара...»

— Тойита! — имама тоьхначу маьхьаро декийра пенаца лавтта цлестан чарий, горга шунний.

Имаман дегI шовкье дегийра, тIаккха ши бIаьрг Мохьмад-ТIахIирна тIе а богIабелла, ангалин болуш санна, хIюьттинчохь сецира. «Ванах, цамгар ян йоллу-те хIю-кхунна» — аьлла, кхеравелира Мохьмад-ТIахIир. Ца хуучар иза Iала воьду а олуш, вон цамгар яра имамана йоглуш. Махьмад-ТIахIира вахана кIудалара доьттина шийла хи делира цунна кхийрачу зоки чохь.

Кху тIаьхьарчу деношкахь галдуьйлучу гIуллакхаша цкьацкьа карзахвохуш, тIаккха гIайгIане эгош, дийнахь-бусий мосаззе а хийцам хуьлура имаман лъыхьа тIехь. Мохьмад-ТIахIира шега кховдийнчу хих, жима ши-кхо кьурд а бина, мекхийх куьг хьакхийра имама.

— Сан нохчийн наибех лавцна айхьа яздинарг дешал, — омра дира цо, жимма ойла еш а Iийна.

Мохьмад-ТIахIира агIонаш юханехьа хаьрцира.

«...Имам, шеца дукха эскарш долуш, наибана ГIази-ГIумукана гIоьнна вахча, гаурийн начальник, неIадт хилла граф¹, дукха эскарца, хIюь-молханца, имаман доьзал болчу, ДаьргIа вахара. Майрачу ШоIипан а, аьк-кхойн наибан Уллубин а вилаеташна юккьехула, Кучу-лук агIонгахьара схьавоглура иза.

Оцу хенахь, цIе йоккхуш майра шайх Мирза ал Дилими наиб Уллуби волчу вахара. Куьйга корта а лавца гIийла Iеш карийра цунна иза. Шен доьзал хьаьнца буьтур ца хааро де дохийнера цуьнан.

ТIаккха ШоIип ал ЦIонтари волчу вахара шейх Мирза ал Дилими. ТIамна кечвелла иза, чукхоссадала тебначу лъомах тера карийра цунна.

«— ХIун хьал ду хьобгахь?» — хаьттира шайх Мирзас.

«— МостагIчунна букь ца гайта, тIом бан дуй биьна ву со».

«— Эскар муха ду хьан?»

«— Хила ма деззара».

ШоIипа омра дира Шемалан доьзал кьзайллах Iаьнда бига аьлла. ТIаккха, даьргIой гулбина, цаьрга элира:

¹ Инарла-адьютанта граф Граббес 1842 шарахь Нохчамахка йина экспедици юьйцу Мохьмад-ТIахIира. Герзель-гIопара Яьссица хьала ДаьргIа гIоьртинера иза.

«Суна чохъ са а долуш ДаьргIана герга богIур бац оьрсий!»

Граббена некъ гойтучу Хасе Мусас ал Яхсави элира инарле:

«—Кху Нохчичоьнан хьаннашкахъ дехарш тIемалой-лоьмаш ма ду. Ма гIо цига, салтийн духар—царна, декъий — жIаьлешна, берзалошна дала».

Графа ла ца дуьйгIира. Иза ца вашара Хасис дуьй-цучух. Хьалхарий, шолгIий де дIадахара цхьа а хийцам боцуш. Эскар хьовха, атталла, герз керахъ стаг а ца кхетара дуьхьал.

«—ХIара ду хьан лобмийн латар, хьан турпалийн дуьхьало?» — хаьттира цо Iотгаре.

«—Кханналц собарде ахъ», — жоп лора Хасис.

КхоалгIачу дийнахъ тIом балобелира. БелгIатаний, ГIоьрдалний юккъехъ бевдира салтий. Хи доцчу меттиге лаьхкина, ШоIипа гуобира царна. Диттийн ковстигаш йоура салташа.

Амма нахах катухаш а вара-кх. Ша наиб лаьттанчу пхе шарахъ нах талош ткъе пхийтта гIирмин мажар, биь эзар уьстагI, пхи бIе етт, кхузткъа гомаш, кхо эзар туь-ма ахча а Iаийнера цо!

...ТIаьхьа, ша кIелхьараваьлча, Граббес хабар дайитира ШоIипе:

«—Хьуьнах дечиге вахана цхьа-ши салти айхьа вийна бохуш, кура ма вийла».

ШоIипа, ца вешаш, жоп дахьнийтира инарлина:

«—Баккъал, и гIуллакх хуьлуш со вацара хьуна цигахъ. Бакъ ду-дац-м хаац, чIимашка даханчу тхан божабераша, хьуьнихахъ тIе нисбелча, салташна йиттина бохуш, цхьа хIума хезна суна. Иза хьайн салташка хаьттича хьуна дика хуур ду».

— Баккъал, лом дара ШоIип ал ЦIонтари, — куьйга корта а лаьцна, ши бIаьрг хьаббира Шемала. — Оцу де-ношкахъ, хьесап дина ца валлал, дукха салтий байн бохура цо.

«Иза вийча, ахъ и дерриге хьал хьайн дола а даьккхира...» — шен дагахъ тIетуьйхира Мохьмад-ТIахIира ал Карахис.

* * *

ДУБРОВИН. 1842 шарахъ инарла Граббес Нох-махка йина экспедици чекхъелира, цигахъ цуьнан 66 эпсар, 1719 салти а вовш...

— Кхин хIума дуй цигахь?

— Инарла Воронцов вохорах лаьцна цхьа кIеззиг ду.

— Дешал.

«—Оьрсий ДегIастанхула хьаьвзина ДаьргIа богIий-ла хиьначу имама омра дира, шен йийсарехь болу оьрсийн эпсарш байа, аьлла. Уьш байа а байана, ДаьргIан чIожа чу кхийсира. ТIаккха Шемал Алмахале вахара. Цигахь оьрсий Хих а, Ханчи а лаьмнашкахьа гIерташ буйла хиьна иза Iаьнда вахара, ткьа Iаьндой, зиллой цунна дуьхьал гIевттира...

— Ямарт заддаш! Шозза тешнабехк бин цара... Деша ахь.

«—Оьрсий Iаьнда баьхкича Шемал цигара дIавелира. Дукхахдолу цуьнан эскарш а дIасадаьржинера. Кхерабелла бIаьхой уьдура, некъ ца лобхуш, хи а, берд а тергал ца деш. Шен ницкъ ма кхоччу уьш совцо гIиртира имам, амма уьш совцо ницкъ бацара дуьненахь. Иттех накъостаца висина имам Нохчичу вахара».

— Иза шозлагIа дара, гIо изшна со Нохчичу иккхи-ча. Деша ахь.

«—Нохчий болчу кхаьчча, имамана уьш ша гаре са-туьйсуш, шех хьаьгна Iеш карийра. Шемала царна кьорIан тIехь дуй биира, церан бертаза оьрсашца ма-шар ца бан. Иштта дуй биира наибаша а...»

Мохьмад-ТIахIир, шен тептар ваьшта а тоьхна, има-ме хьаьжира.

— Хьо хIунда сецца?

— Кхин хIумма а дац цунах

Имам цецвелира.

— Ой, сан оьмарехь хиллачу уггар боккхачу тIамах, сийлахьчу толамах кхин яздина хIумма а дац?

— Дац, имам. Хьуна ямарт хиллачу кхаа Iаьндочун хьан омрица нанба Рамадана ал Iаьнди кортош а даьх-на, хьокхаш тIе уьш дохкар бен.

— ХIунда дац?

— Ахь айхьа дихкинера суна, нохчийн напбийн а, эс-карийн а гIуллакхаш дIаяздар.

Шемалан юьхь цIеххьана цIийелнра.

— Амма собгахь ду цунах лаьцна Хьаьжа-Iелас яз-динарг. Деша пурба дуй?

Имама корта талийра. Тептара юккѣра схъанѣцна кехат бѣаьргаш хъалха лецира Мохъмад-Тѣхѣира.

ХЪАЪЖА-ІЕЛА. Коьртакомандующи волу сардал шен эскаршца Внезапни гѣопера Дегѣастанан лаьмнашка волавелча, цига вахана шен набаш гулбина, Шемала цаьрга элира:

«—Кху Кавказан махкахъ болу-боцу ницкъ вовшах-тоьхна, вайна тѣе вогуш ву и инарла. Я вай хѣаллакдан, я муьтѣахъ дина кѣлсовцо. Дѣахоуьйту шуьга, оьрсашца машар бахъара аьлла сайна тѣе веанчун ас са доккхург хилар, цуьнан муьцѣар, юца ѣуьргаш дохуш, бахтарца дѣагоьург хилар. Лаххара таѣзар — ткѣе пхиь гѣаж!

И дешнаш дуйнца чѣагѣдира Шемала. Амма оьрсаша Іанчемир лам дѣалаьцча кхеравелла Шемал, цуьнан набаш шаьш хѣун дийр ду ца хууш бисира (Кхузахъ кѣайллах имаме бѣаьрг тоьхначу Мохъмад-Тѣхѣирна Шемалан хъаьжа юккѣехъ буйннал шад гира). Цо Іаьнда юрт ягийра, тѣаккха оьрсийн дошлойтхуна тѣелетира. Шемалан эскарш, дуьхъал топ ца кхуссуш, дѣасадаьржира».

Шемал, бѣаьргаш хъаббина, цхъана минотана шен ойланашца оцу деношка вухавахара. Цунна цкъа а дицлац и де. Ша-шен панна гѣожмаш еттийтина де.

...Шемала шен омра дуйнца чѣагѣдина хиларна, цхъа а ца ваьхъира имаме машаран хъокѣехъ, я вухавала аьлла, дош ала. Амма цуьнан накѣостий а бара мекара. Цара Шемалан нана Баху-Меседа яхийтира шен кѣантана тѣе...

— Имам! Сан кѣант! Нахана кѣордийна цѣий Іенор. Адам кѣаддина хѣокху тѣамо. Тѣегѣертачу керстанан ницкъ алсам бу вайчул. Машарна нах бахийта инарлина тѣе...

Нене шен кѣамел чекх ца даккхийтира Шемала.

— Ткѣе пхиь гѣаж тоха цунна!

Виллина-дѣа ѣоккха шаьлта а керахъ, цунна уллохъ хуьлу чаьлтача воьхна хъаьвзира. Имаман омрица набийн а, Іеламчийн а, ханийн а, бекийн а кортош даха дезпера чаьлтачан. Амма, имаман панна гѣожмаш тохар... Хъанна хаьа, ша аьллачунна сарале иза дохковалахъ? Я цо иза нахана моттаргѣина динехъ а?

— Сиха кхочушде сан омра! Ца дахъ, хъайна кхетар ю хъуна! — човхийра иза имама.

Чаьлтачо шен гюьнчин гюьнца охьайиллира Баху-Меседан.

— Имам! Ше-мал! Сан кІант! Хьайн нанна тІехь иэхь дан воллу хьо! — мохь иэхара Баху-Меседан, амма Ше-мал, бІаьрнегІар ца тухуш, хьоьжура чаьлтачийн балхе.

— Вай аллахІ! — мохь белира ненан дуьххьар гІаж тоьхча.

Шемала шен месала цкьоцкъамаш хабиьра, хьаьж тІе шад хІоьттира.

— Вай аллахІ!

Нанна мел кхетачу гюьнца, дегІе ов хьодура кІентан.

— Вай аллахІ!

— Сацийта! — хьалаиккхира имам, — йисина ткъе шиъ суна тоха!

— Имам! — кхин тІе а цецвелира чаьлтача.

— Сан бакъо яц омра духадаккха. Нанна йогІу гюьж-маш ас сайна тІе лоцу!

Шена тІера чоий, гюьвталлий дІа а даьккхина, букъа тІера коч хьала а тесна, бертал охьавижира имам.

Чаьлтачо гІаж яй туьйхира.

— ЧоггІа тоха!

Амма чаьлтачо меллаша тухура. Хьала а иккхина, цунна тІевирзира имам:

— Хьайн декхар доггах кхочуш хІунда ца до ахь? Иштта меллаша туху ахь нахана а? Схьало гІаж!

Кхеравеллачу чаьлтачо гІаж дІакховдийра имаме.

— Охьавижа, со санна!

Чаьлтача, букъ берзана а баьккхина, бертал охьавижира. Гезо куьйга, шен ницкъ маббу, ластийна гІаж тоьхна, цуьнан берстана, шуьйрачу букъа тІе цІен арс хІоттийра имама.

— Иштта тоха. Ахь хьалха тоьхна шиъ хьесапе а яц.

Иттех минот ялале имамаман букъа тІехь цІен даІ хІоьттира...

Имама ши бІаьрг биллира.

— Сан бехк бацара Воронцовна ДегІастананхь дуьхьало ца яр. Цуьнан Пассек-инарлас масех топ кхоьсси-ча наиб Хьаьж-Мурд ал Хунзахи ведда лаьмнашкахь кьайлавелира. Ас хІун дийр дара?

Шена маслаІат лобхуш, Мохьмад-ТІахІуре хьаьжира Шемал.

— Ахь дан деззарг дира, имам. Хьаьжа-Іелас яздо: «Ши де даьлча нохчийн набашкарий, Іеламчашкарий

кехат кхечира Шемале: «Оха а, тхан зударша а дуйнаш биъна, имам, хъан дуьхъа тхешан синош дладала. Дегластанхой санна, тлом ца беш довдур дац тхо». Тлаккха Шемал нохчашца цхъаьна церан хъаннашкахъ къайлавелира. Масех де даьлча Нохчамехкан хъаннашкахъ тлом хилира. Цул тлаьхъа, хьалха вир ца хиллачу къехочун масех говр, кера лаца глаж йоцуш леллачун шортта герз, тледуха исхарин чобъш хилира. Наибаша а, халкъо а, къаьсттана зударшца цхъаьна тлом бечу нохчаша талийра оьрсийн эскарш...»

— Хлаъ, иза тлом бара, бакъболу тлом! — имаман бляьргаш самадевлера. — Цуьнга кхочуш тлом ца хилира хьалха а, тлаьхъа а. Оцу тламехъ вуьйжира майра Эльдар ал Ведана, Сухаиб ал Эрсени. Амма оцу Хъаьжа-Иелас майра яздо сох лаьцна. Кхин хлун яздина цо?

— Дладаханчу шеран гурахъ жумадул-аввал баттахъ, Шела улло а, кху шеран бляьстанан юьххьехъ, оьрсаша Даьргла-Ведана длалаьцча, Эрсана улло а нохчийн наибаш, Иеламчаш гулбина, хьуо дла ма тасахъара бохуш цаьрга ахъ дехарш дар а яздина.

— Нохчийн наибех лаьцна хлума аьллий?

— Юсуф-Хъаьжех ал Алди лаьцна цхъа кIеззиг. Иза сайна схъаяздайтина ас.

— Хьобца дуй иза?

— Ду. Пурба дуй деша?

Шемала корта талийра. Юха а шен тептар кегийна, оцу юккъера лехна схъаэцна кехат бляьргашна хьалха лецира Мохьмад-Тлахира.

ХЪАЪЖА-ИЕЛА. 1257 шарахъ (1840) Шемалан дехарица Нохчичухала схъа Египтера инженер Юсуп-Гаджи Юсуф-Заде-оглы веара. ХIетталц Дегластанахъ цхъанне дуьйцу а ца хезна Илманаш хаъара цунна. Цунна дика хаъара дерриге а Илманаш, къаьсттана тIеман стагана чIогIа оьшуш йолу математикий, архитектурий. Цуьнан инзаре даккхий хаарш гинчу Шемала суна омрадира, цуьнца деша. Гаджи-Юсупа суна Iамийра шена хуу Илманаш. ТIаккха Гаджи-Юсупа хьехарца шен эскарш низаме далийра (регулярни эскаршка), уьш бIепнашка, иттаннашка а доькъуш, хIор юкъараллин коьрте наиб а хIоттош. Гаджи-Юсупа глаьпнаш, чIагIонаш югIура, урхаллин а, тIеман а гIуллакхаш тIехъ массо агIор Шемална гIо дан гIертара. Шен гIуллакхаш и бахъанехъ тоделлийла хуучу Шемала, чIогIа лоруш, сий дора

Юсупан. Амма Шемал Юсупан чIогIачу Iаткъамна кIел гинчу набаша иза сийсазван волийра... Туркойн маттахъ яздина Хонкара дохъуьйту кехаташ Юсуп-Хъаьжи воцчунна деша ца хаьара. Цунах пайданийцира набаша. Цара Шемале мотт бира, оцу кехаташ тIехъ яздинарг Юсуна уггар хьалха обьрсашка дIакхачош ду, аьлла. Шемал тийшира церан меттанийх. Шена цо оццул дукха пайде гIуллакхаш диннашехъ, цуьнан бахам дIа а боккхуш, ламапхоша Сибрех олучу Тиндехъ йолчу Ахиа юьрта вахийтира иза Шемала. Массар, цуьнгахъа гIо дохуш, дехарш дешшехъ, схъа ца хобцуш кхаа шарахъ Ийра иза цигахъ. ТIаккха 1855 шарахъ Ирибехула, Чакхархула ведда Грозне веана иза, цул тIаьхъа бархI бутт баьлча цигахъ кхелхира...»

* * *

Юсуп-Хъаьжи, я Хъаьжи-Юсуф ал Алди хьахавелча шена шех изъх хетта юьхъ цIийелира имаман. Дала шех къинхетам бина шена тIе хъажийнчу оцу похчочун пусар дан ца хиира цунна. Дуьххьар и шиь вовшахкхетча Юсуп-Хъаьжас дийцира цунна шен леламийх лаьцна.

...Тоьал токхе вехачу Алдарчу Сапарчина жима Юсуп а вуьтуш елира цуьнан зуда. Сапарча къеналлехъа лестинчу хенахъ хиллера цаьршиннен и кIант. Езачу зудчах ваьллачу цо чIагIо йира кхин зуда ца яло а, цкъа Макка а вахана, хъаьжийн цIенна тIе хIотта а. Цига воьдуш кIант цIахъ вита ца лиира дена. Дуьненан ерриге а марзо бархI шо кхаьчпачу кIантана тIе ма йирзинера цуьнан. Маккара вухавирзина Уьстмала кхаьчча, цIеххъана кхеттачу цамгарх кхелхира къена Сапарча. Ткъа жима Юсуп хийрачу махкахъ цхъа висира. ДIакхобссина цициг санна, масех дийнахъ лийлира иза гIалин урамашкахула волавелла. Буьйса йоьллачохъ охъавуьжуш, хилча юуш, ца хилча меца. Эххар а туркойн цхъана пашас шена ялхочун гIуллакх дан вигира.

Майра а, дика тIемалой а бу бохуш цIе яханчу похчийх а, хIуманна изс долуш а хIара вуйла хиьначу туркочо деша велира Юсуп. Хъанна хаьа хIун Iалашо яра оцу туркойн инарлин. Доцца аьлча, Юсуна Уьстамалахъ тIеман-инженерни школа чекхъаьккхира. Къона волуш цIе яхара цуьнан говза инженер ву бохуш. ГIараяьлла-

чу наполеоновски гвардина а яккхий халонаш хилира Юсупа Египтехъ йогина глаьпнаш.

Оьрсийн а, туркойн а Кавказана тлехула дов доладелча, ламанхой Россина дуьхьал глевттича Юсуп-Хьаьжа кхуза хьажийра туркойн эскарийн генералитета. Хлара ламанхой оьрсашна дуьхьал кламбан а, церан ойла туркошкахьа озо а, ламанхойн баьччанашна туркойн пачхьалкхана пайдехьа хьехамаш бан а. Доцца аьлча, кхузахъ туркойн политика кхочушъярехьа глудлакх дан дезара цо. Оцу глудлакхана цуьнга кхочуш стаг вацара туркойн эскарехъ. Оьрсашна уггар дера дуьхьало ечу, цигарчу уггар доккхачу нохчийн кьомах вара иза, цкъа-делахъ. Шолгла-делахъ, говза эпсар а вара иза, муьлх-хачу аглор а ламанхошна хьехар дала хуур долуш. Кхоз-лагла-делахъ, цунна шен непан, нохчийниг боцург, и санна шера кхин а шийтта мотт хаьара.

Ша миччахула лелахъ а, мел глудлакх тоделча а, доьхна де деьча а, цкъа а, цхьана минотана а дагара ца болура цунна генара даймохк. Ииллина дла дагахъ лаьт-тара алдахойн хьаннаш, нохчийн миска хлусамаш, майра яххьаш. Мацах цкъа хлара жима волуш дас шена вийцинчу шайн юьртахочух шайх Мансурах лаьцна хаамаш а гулбора. Цунах доза доцуш дозалла а дора цо. Мацца а цкъа даймахка а вирзина шен маршонехьа кьуьйсучу шен кьомана гло дан, шен дерриге хаарш а, ницкъ а, дахар а цунна дладала салаьттара цуьнан.

Эххар а ша дукха сатийсинарг кхочушдан аьтто нисбелира: Нохчичоь глаьттича, Шемал цуьнан коьрте хлосттича, туркошца дуьххьар дийцарш дан эдагийн махка баьхкинчу Шемалан векалшца даймахка веара иза.

Хлеттахъ Юсуп-Хьаьжас и дуьйцуш мосаззе а бляьргийх хиш даьхкира Шемална. Кхо шо хьалха, инарла Граббес амалтана вигна шен Жамалда дагавоглора цунна. Иза а ма виггера бархI шо долуш. Хьанна хаьа, и Юсуп-Хьаьжа санна, иза а лела хир ву-кх ша винчу лаьмнашка, дега-нене, йиша-веше сатуьйсучу. Юсуп-Хьаьжи-м сагатда ла-нана а, гергара йиша-ваша а ца хиллера. Иза-м бусалбанашна юккьехъ ма вара. Ткъа Жамалда вара керстанийн керахъ...

Дукха ца йеш Шемалан аьтто куьг, коьртан хье хилла длахлоьттира Юсуп-Хьаьжа. Имамн куьйгалли клел долчу мехкашна а, халкъашна а йедал хлотто вуьйлира иза. Хлара мохк масех виллаете бекъна, хлор виллаетан

коьрте цхьацца наиб, тлаккха масех наибана тле коьрта наиб-мудар а хлоттийра. Хлетталц масех дийнахъ, клирнах гулдан дезара эскарш. Хинца Юсуп-Хьаьжас уш а нисдира, имама омра динчу сахьтехъ кийчча хила. Мас-со эскар дийкьира эзар, пхи бле, кхо бле, бле, итт-итт а тлемало нисвеш. Майрачарна, тламехъ хьуьнар гайтан-чарна яла мидалш а яйтира. Шемалан мехкан карта а хлоттийра. Хинца Шемала оцу картица болх бора. Уггара коьртаниг — Юсуп-Хьаьжин куьйгаллица хитта-йора тлеман члаглонаш, глаьпнаш. Царех яра глараевлла Салта, Гергебил, Чох, Ведана...

Доцца аьлча, баьржина, дласакхиссина лаьттаху имамн мехкан ницкъийх ондда буйн бина, иза оьрсашна дуьхьал берзийра Юсуп-Хьаьжас. Нагахъ хлара Шемал хьекъале, майра а, мекара тешха а стаг велахъ, Юсуп-Хьаьжи цул хьекъале а, коьртехъ илма долуш а, дуьне дика девзаш а, тешаме а, оьзда а стаг вара. Мел нуь-цкъалчу паччахьана а ца веза шел тоьларг. Шемална хаьара шен кхетамца, хааршца, гиллакхашца хлара Юсуп-Хьаьжа шел дуккха а лакхашъ вуйла. Цундела имамн дагахъ биллина латтош цабезам бара цуьнга. Иза воцуш йиш а яцара имаман, амма веза а ца тоьура.

Хьаьжа-йелиний дайна, имаман глоьнчашна а ца везара Юсуп-Хьаьжа. Цара шеге дечу аьрзнийх ша ца теш-шашехъ, Юсуп-Хьаьжа хлаллаквире Шемала. Цуьнга шен безам бацарна.

Юсуп-Хьаьжичух тера кхоллам болуш кхин а нохчийн цхьа наиб вара цуьнан — Бота ал Харачи. Амма шен амалшца, кьизаллица, мекарлонца хлара члогла тера вара дегластанхойн наибнийх Хьаьж-Мурдах ал Хунзахи, Кибит-Махьмих ал Тилитли, Дениял-беках ал Карахи. Доцца аьлча, нохчийн наибийх цхьана оцу Ботас бен ямартло, тешнабехк ца бира Шемална. Юсуп-Хьаьжас а, нохчийн кхечу наибаша а даггара глудлакх дора имамана, ткъа Ботий, и цлэраш яхна дегластанхойн наибаш кийча бара шайн аьтто баьллачу минотехъ хлара вохка. Эххар иза дан а дира цара.

Шемална ца дезачу харачойн тайпапах волу Бота, вархI-бархI шо кхаьчна бер долуш, Ярмол-инарлас берриге бахархошца Дадн-Юрт хлаллакьеш чов хилла луьллуш карийна салташа виггера. Майра а, хьекъале а, хиллане а волчу Ботих воккха хилла паччахьан вешин уггар дукхавеза эпсар хилира. Паччахьан вешига

дехар дина, Кавказе тIаме веана иза, хьаькмашца дов даьккхина, ведда Шемалехьа велира. Биъ мотт а хууш, оьрсийн инарлаш, эскарш, Iедал, гIиллакхаш девзуш волу говза эпсар оцу итт шарахь имамаи аьтто куьг хилла лаьттира. Амма Бота Юсуп-Хьаьжа вацара. Юсуп-Хьаьжа кьонаха вара. Шен халкъана гIуллакх дан а гIерташ. Цо коьрталла ца лобхура. Цо ца кьуйсура Шемалца. Ботас кьуйсура. Цунна лакхе езара. Юсуп-Хьаьжин ши меттиг бара имамах ведда хьошалгIа изккха: оьрсий а, туркой а. Амма Шемална хаьара, Юсуп-Хьаьжин ямарт дог доцийла. Иза цкъа а Хонкара ву хавоьрзур воцийла. Ша дукха хьегначу даймахках юха а къаста цуьнгахь ницкъ боцийла. Нагахь ша оьрсашкахьа валахь а Шемална дуьхьал гIуллакх дийр дац цо. Ткъа Ботас, шен аьтто хуьлий хиъча, шайтIанна а гIуллакх дийр ду.

Шемал кхоьрург дира Ботас. Оьрсаша шайн тIеман берриге ницкъаш Нохчиьонна тIе берзийча, имамана уггар хала деанчу шарахь, ведда цаьргахьа а ваьлла, хIокхунна дуьхьал гIуллакх дан вуьйлира иза.

* * *

Ши бIаьрг цIенкъа а боьгIна, меллаша суьлхьанаш хьийзадора имама. ТIаккха, цIехьана уьш совца а дина, Мохьмад-ТIахIире вистхилира иза.

— Дешахьа Мохьмад-ТIахIир, оцу Шела уллохь а, Эрсаныхь а ас дина къамел муха яздина Хьаьжа-Iелас?

Х Ъ А Ъ Ж А - I Е Л А. 1875 шеран гуьйренан хьалхарчу баттахь нохчийн берриге а набашка шайн эскаршца Шела улло гулло аьлла омра дира Шемала. Цига гулло аьлла омра дира цо Нохчиьонан а, ДегIастанан а Iеламчашкий, цIе йоккхуш лобручу нахей. Шемала элира похчашка: «Ма кхера оьрсийх! Ахульгохь вархI стагаца кIелхьараваьлла, ведда шуна тIе веанчу сох шун гIоьнца нуьцкъала имам хилла! Ма мотталаш шаьш дIа а тийсина со лам чу гIур ву! ХIан-хIа, со кхузахь, шун лаьтта тIехь лийр ву! Шул майра а, хьуьнаре а халкъ дац! Собаре хила, ма кхера! Оьрсаша хьесап ца дадал лал дукха ахча дойу, дукха салти хIаллакбо шун мохк дIа а лаьсна, шу салтдаха, шун зударийх метащканаш бан гIерташ. Цара герз дIадоккхур ду шуьгара, атталла урс а дуьтур дац. Шун берринг кьонахий Сибрех а ба-

хийтина, бисинчийх муьжгий бийр бу. Тiаккха хуур ду шуна, шайх хiун хуьлу. Тiаккха дохко а девлла, шайн пiелгийх цергаш туьйсур ю аш, амма иза тiаьхьа хир ду!»

Довшучуьра а сецца, имаме хьаьжира Мохьмад--Тiа-хiир. Цуьнан ши бiаьрг хьаббина бара, балдаша, халла хаалуш, шабарш дора. «Лаилахiа-иллаллахi, ланлахiа-иллаллахi...» Ткьа имам ша шен ойланца Шела уллохь вара...

* * *

1858 шеран 16 июлехь Шела улло гулбира цо нохчийн наибаш а, Iеламнах а. Итт де хьаьхьа цкьа Шуьйта а гулбинера цо уьш. Йохийна, ягийна ерзанаяхначу хьаннаш юккьехь, шуьйрачу арахь тийна дiахiиттина лаьттара нохчийн эскарш. Имамана тIевеанчу нохчийн коьртачу наiba Шелахойн Тiелхага рапорт делира кхуза муьлха наибаш баьхкина а, цаьрца мел бiаьхой бу а дуьйцуш. Шемала бiаьрг туьйхира бiаьхошка. Дуккха а тIемашкахь зийначу, хiокху Шемалх цIарна а цIе яхана стаг винчу, нохчийн хьалхалерчу майрачу гвардех бисина цхьа кана тIемалой. Царна хьалхалаьтта цIарна а цIе яхана наибаш Шелахойн Тiелхаг, Шотойн Ботукьа, гиххойн Сайдулла, мичкхойн Саду, Эска, бенойн БойсагIар.

Шемална хаьа церан дагара. Даима хаьара. Уьш шех ца башар. Евзура церан сонта куралла. Цо кхайкхича схьагулбелла уьш. Цуьнан ома кхочушдан кийча а бу уьш. Амма дэ а доцчу бахьаница дIасабаха а тарло. Хьо тхап имам вац, оха хьо кьобалвац, хьайн цIехьа яхийта, тхо тхаьш летар ду мостагIех ала а тарло. Хiара нохчий цIий сиха адамаш ду. Молха санна, лелха кийча. Амма, кьинхетаме а, тешаме а бу.

Хiаь, Шемална дика евзу церан Iовдал амалш. Цундела цаьрга цо, дагахь цхьаь дуьтуш, барта кхин дуьйцу.

Шемална хаьара нохчий шех буьйлийла. Ледара тIе-мало ву, шен са дукха деза, бохуш. Кьаьсттана имамах чекх са гира царна масех шо хьалха Мичкхан йнстехь. гуьржийн эластунийх хийцина шен кIант Жамалдин шена тIе валлийча, сила долчу халкьана хьалха иза ма-ра а воьллина, зуда санна, бiаьрхиш Iено воьлча. Ван а хiунда воьлу хiара цунна дуьхьал. Иза шена тIе цIа

кхаччалц тоха са хІунда дац хІокхуьнан. ХІетте а имам
ву! Доцца аьлча, Іеламстаг кьонаха ма вац. Лаа дац
нохчийн илли:

ТІамехь ка ца яьлла кІант кІилло хуьлу,
КІилло дог долу кІант, Іилманна тІевоьрзу.
Жайни тІевирзинчух молла ма хуьлу.
Ткѳа моллас шена хаза зуда ялор ю,
Хаза зуда ялаяхь; и нахаца лелар ю.
Нахаца зуда лелахь, валарна кхерам бу.
И нѳхь тІе лоцучул, тІамехь катоха, кІант!..

Мел гІуллакх галдаьлlexь а, Шемала сацам бира
жимма нохчашна тІехь виэла. ТІехула тІе, хІорш шаьш
а мел доьхна гІуллакх тІедарах и шайн забарш юьтий
ма ца Іа.

— ЛадогІал, майра нохчий! — мохь туьйхира цо.

Аре дІалаьцна долчу эскаро тап аьлла ладуйгІира.

— Шен зудчах ца кхоьруг хьалхаваьлла!

Цхьа а меттах ца хьайра. Шемал шозлагІа а кхай-
хира.

— Ас омра до шуьга, шен зудчах ца кхоьруг юкѳа-
ра схьавала!

Массеран а кортош охьадахара. КхозлагІа а мохь
туьйхира имама:

— Майра нохчий! ДегІастапахь вохийна, сан сайн
махкахоша со дІатесна витча, аш хьалаайбира со, Нох-
чичоьнан а, ДегІастанан а имам вира сох. Кху тІаьхьар-
чу ткѳа шарахь шух гІюртор йина Іийна со. Лобмаш сан-
на, майрачу, цІоькѳалоьмаш санна, кадечу, ламанан
аьрзонаш санна, курачу шуна юккѳехь а вац-те шен
зудчах ца кхоьруш стаг?

Массар кортош охкийра. ШагатІулгах боьттича сан-
на, тийна Іара уьш дойш тІехь. Векѳанчу ТІелхаган хѳа-
жар а имамана тІехула дІа, Іаьржачу лома тІе догІаде-
лира. Буьрса лом БойсгІар а, дІахьаьвзира. Майрачу
гиххойн Сайдуллин ши бІаьрг а шен хьаргІачу динан
лергаш юккѳе богІабелира. ХІара масех эзар стаг юьхь-
Іаьржа хІоьттина воллуш, царна юккѳехь мохь белира
цхьаьннан.

— Некѳ бита суна!

ТІемалоша, дІаса а хилла, дитинчу кевнехула, дика-
чу динахь, детица кхелинчу герзашца кечвелла цхьа ве-
кѳана бере веана имамана хьалха схьахІоьттира. Дин а,
герзаш а дика ду цуьнан, амма тІера барзакѳ ду мода-
ша дуьзна, дегІ а гуш, иэттІа. Чорха тІехь шарйича сан-

на, йистош яаслла, цхарбоьлла кхакханан куй. Чуьра когийн пӀелгаш ара а къедда, неӀармачаш.

— Имам, со ца кхоьру-кх сайн зудчаш! — курра жоп делира беречо...

Кобртера когашка кхаччалц беркъечу беречуьнга бӀаьрг а тоьхна, юа а тӀемалошна тӀе вирзира Шемал.

— Нохчий! Со реза ву шуна. Майра нах хилла ца Ӏеш, хьекъале нах ду шу. Делах ца кхера а, шайн зударех кхералаш. Зудчух ца кхоьруг, хӀара майра бено санна, меца, верзана, модаша а вуьзина лелар ву шу!

Бенойн БойсгӀар цецвелира.

— Имам! — вистхилира иза Шемале, — хӀара бере бено вуйла стенах хиира хуна?

— Сан майра лом БойсгӀар, иза бено вуйла хаа хала ма дацара. Нохчийн хӀор тайпанан шен-шен амалш ю. Беной дозалла дезаш нах бу. Цунах хиира суна, хӀара майра бере бено вуйла. Амма суо Ӏалатваьлলেখ а аьлла, цуьнан когашка хьаьжира со. Хьайн коге а, оцу беречун когашка а хьажал, майра БойсгӀар. Нохчичохъ лаа ца олу шух когаш баккхий беной!

Забаршца похчийн наибийн, Ӏелампехан, тӀемалойн дог-ойла а айбана, тӀаккха цаьрга и кхайкхам бира Шемала.

1858 шеран 18 июлехъ пхийтта чаккхарма еха юкъ дӀа а лаьцна хьалхатеӀа оьрсийн эскарш шайн тӀаьххьара ницкъаш тӀе а гулбина, гонна юкъахьовзийра нохчийн наибаша. Амма инарла Евдокимовн аьтто нисбелира нохчийн го хад. Кхойтта дийнахъ-бусий сацам-тем боцуш лаьттира и кьиза тӀом. КӀез-кӀезиг латта дӀа-лоьцуш, кхойтта дийнахъ-бусий хьалхатийӀира салтий.

Цхьа а ницкъ бацара ткъа шеран тӀамо дийнахъ-бусий йиллина ягош, йоруш, талош лаьттина Нохчичохъ ирахъ сацо. ХӀинца хӀара ша-шах херца юьйлира. ЦӀара юкъахьарчийна Ӏишло санна. Цхьацца маьӀиг тӀеетталуш. Августехъ шотойн къедас Суреп-Моллас цигара ярташ Ӏовттийра Шемална дуьхьал. Кху Нохчичохъ дуьххьара хӀара имам кхайкхийна ярташ. Сентябрехъ шотойн кьона наиб майра Ботукъа вахара Евдокимовна тӀе. Дукха хан яллале оьрсашкахьа бевлира Ӏуспанан Сайдулла а, Жукин Дуба а...

1859 шеран февралехь тIаьхьи-хьалхий Евдокимовна тIе бахара шелахойн ТIелхаг, веданхойн Эдал, аькxхойн Умалат.

ХьалхатеIачу Евдокимовс ша дIа мел лавцна юрт аренга кxалхайора.

*Дейтта дийнахь турпал дуьхьало йинчул тIаьхьа юьй-жира Ведана а.

Шемала юха а гулбира нохчийн тхьамданаш.

ХЪАЪЖА-ІЕІА. Оьрсаша Ведана а, ДаьргIа а дIалаьцча, нохчий шена тIаьхьа совцаре догдохийла йоц-цушехь, шозлагIа а гулло аьлла, царна омра дIра цо. ХIинца уьш Эрсаныхь гулбелира. Шемала элира цаьрга:

«Шул майра халкъ дац ерриге ДегIастаныхь! Динан нур ду шу, бусулбанийн гIортор ю шу! Аш дукха цIий Іенійна оьрсийн, дуккха а хIошц яьккхина цаьргара, цераи царна а цIе яхана нах йийсаре лавцна аш! Шух кхоьруш детталора цераи дегнаш! Хаалаш, суо дийна мел ву, со шайн накъост, хьаша вуйла! Ас вайн везчу делах дуй боу шуна, Нохчичохь цхьа дитт ирахь мел ду кхузара лам чу ца ваха!»

Амма цуьнан хабарех бала пайда боцнийла хууш, нохчий шайн цIа дIасабахара...

ТIаккха? ТIаккха... Ведана а, ДаьргIа а йоьжча Уч-коьзана¹ тIе шаьш муьтIахь хилла кIел совцу аьлла, векалш бахийтира чIебарлоша, кIира даьлча — нохч-махкахошна, аьккxашна — ши кIира даьлча. ХIара Шемал Нохчичуьра дIаволуш, еккъа цхьа бенойн ярташ яра оьрсашна, къар ца луш, дуьхьало еш...

— DlarIyo, Моххьумад-ТIахІир. Нанбаш а, Іеламчаш а балош диване кхайкха Геземахьмега.

Цхьа масех минот ялале чу гулбелира нанбаш а, Іеламчаш а. Іеламчаш: ІбраьхІим ал Черкаси, Хаджи-Насрулла ал Кабири, Голбац ал Карати, Хаджияв ал Карати, нанбаш: Дибир ал Іанди, Дибир ал Хунзахи, Муртади ал Ургачи, Осмон ал Миники.

Геземахьмас цхьаъ бен боцу пхьарс лавцна чувалий-ра майралла цIе яхана нанб БойсагIар ал Бени. Ах гуо беш Шемална дуьхьал бирзина хевшинчу нанбашний, Іеламчашний юккъе дIа а хIоьттина, шен туьра тIе тевжира иза. Моьнаша аьхначу цуьнан озачу юьхьа тIехь, се-

¹ Уч-коьз (гIумкийн) — кхо-бIаьрг. Ламароша инарла-лейтинантах граф Евдокимовх олурта иза.

да санна, лепа цхъаъ бен боцу Іаържа Ёаърг, чуърчу на-
хана тІехула а кхерстина, имамана тІе боґлабелира.
Буърса юьхъ кІез-кІезиг екхаяла юьйлира, балдаш кІор-
шаме делақъежира. Цо йийсаре лаьцна цуьнга хьобжуш
Іечу ГІезамахьмина хиира, иза имамана дубхьал цхъаъ
тоха воллийла. Иштта ГІезамахьме хьаьжира БойсаґІар,
стохка иза лаца дас хІара Бена хьажийча а.

БойсаґІар юьхьанца тата доцуш вела вуьйлира, тІак-
кха кІез-кІезиг хецалуш кІажвахара. ОьґІазваханчу
имаман дубкъа цкьоцкъамаш ирахдахара, хьажа юк-
къе шад гулбелира.

— Хьо стенах воккхаве сан майра лом БойсаґІар? —
хаьттира цо аз айдеш. — Қхечарна дагадеъча а могуьй-
ту доцург ахь лелорах гечдеш, ас вон Іамийна хьо. Ам-
ма хаалахь, собаран а ю хьуна цхьа йист!

Баьллачу Ёаьргах хи доладаллалц вийлина Бойса-
ґІар, дог Іаьбна, эххар сецира.

— Со-м хІун дара вийча а, витича а! — элира цо хал-
ла, охьа а хууш. — Цхьа куьг, цхьа пост, цхьа Ёаьрг бо-
цу гуьйриг. Амма кортош даха дезарш кхин кхебира ахь
тІе куьг хьобкхуш, хьобстуш. Со стенах воьлу хьотту ахь?
Хюкху хьан махкахоша иэккхийна хьо, тІе а лаьцна,
хьох имам вина, ткъа шарахь гехь лелийра оха! Ткъа
шарахь хьуна тешаме ґуллакх дира оха. Ткъа шарахь
хьан сий лардира тхан наибаша. Амма оцу ткъа ша-
рахь цхьа а нохчийн наиб а, Іеламча а хьайн диване ца
ханийра ахь. Царалахь уггар ґийлачу санний, Іусманан-
ний кхаж бели-кх кху чу охьахаа? Тамашийна болх бац
хІара? Ва-хьа-хьа-хьа! Ва-хьа-хьа-хьа!

— Тойтта забарш, БойсаґІар! — човхийра иза има-
ма.

— Ва-хьа-хьа-хьа!

Чохь болчийн дегІе зуз хьодуьйтуш, воьлура Бойса-
ґІар. Царна хаьара имама цуьнан сий дьйла. Хаьара
цуьнан кІант ГІезамахьма шена хьалха суждана воьдуш
кху лаьмнашкахь и цхьа стаг бен ца хилар а. Амма
шайн имаман буърса амал а евзура. Ша оьґІазваханчу
минотехь цо кьинхетамза стаг воьра. Воьйтура. Виллина
дІа шена уллохь лаьттачу чаьлтаче.

— Я-аллахІ, ма яккхий ю-кх хьан кьайленаш! — са-
ца ца туьгура карзахе БойсаґІар. — Іилманца, хьекъал-
ца цІе яхана Юсуп-Хьаьжа, Сулима, Атаби! Майралла
цІе яхана ШоІип, ТІелхаг. Эска, ґойтамар, Ботукъа,

Саїдулла, Дуба! Хіара сурт гича ма біаьргаш хьете бевр бара шун!

Шемална хаьара БойсагІаран юхахьара амал. Из кхеро а, кьарван а ницкъ бацара дуьненахь. Шена дуьхьало мел йин, дарлуш, карзахвийлара иза. Цундела, ала Іаддавитира цо иза.

— Мичхьа бу, тхо неІаре а ца дуьтуш ахь хьайца диване хийшийна хьан тешаме хьехамчаш? — имаман дага тІе туьха туьйсуре цо, — ХІай? Мичхьа ву хьан біаьргаш боцу Кер-Моххьумад? Хьан стунда Джемалдин? Іаьмарха, Дибир-Хьаьжа, Метлик МуртазІела? Яхья-Хьаьжа? Ахь чета боьхкина лелийна наибаш Кибит-Махьма, Дениел-бек, Албаз-Дибир?

— Шул нохчийн наибашна тІаьххье гаурашна маралелха бахана-кх! — Іоттар йира, собар кхачийнчу имама.

— Тхан наибаш, тІера гаурийн цІий дакъадалаза тарраш а, шелдалаза топ-тапча а керахь бахана йийсаре, — моха еара БойсагІарна. КхидІа дуьхьало ян ницкъ а ца тоьъна. — Царех шиммо—Дубас, Саїдуллас бен шайн герз хьуна дуьхьал ца дерзийна. Ткьа, тхайнаш дІа а тоьттуш, айхьа сий деш лелийнчу дегІастанхойн наибаша хьайна йина ямартло ган а гой хьуна? Хьох бевдда ца Іа уьш! Гаурашкахьа бевлла ца Іа уьш! Оцу делан мостагІашна гІо деш бу уьш. Хьо шайн ДегІастанан махка тІе ваьллачу шолгІачу дийнахь хьан хазна а, йийбар а тали цара. Шех чим хиллачул тІаьхьий бен тхан цхьа а юрт кІел ца сецна гаурашна. Оха цхьа буйн а латта дІа ца делла тхешан, гаурийн цІийца хьандина бен. Ткьа кхузахь массо юрт цхьа топ а ца кхуссуш, зурманаш локхуш, цІагарчий лестош, метанаш даьхна, хьесталуш гаурашна хьалха хІуьтту!

Шемал бекх боккхуш хьаьжира шен махкахошка. Имаман хьажар шена тІе мел нисделлачун корта охьа-боьдура. Кхечухьара бевдда кхуза баьхкина мухІажарш ИбраьхІим ал Черкеси, Хьаьжа-Насрулла ал Кабири, Осмон ал Мичики хьоьжура цуьнга майрра.

— Хьо бакьву, майра Бир-коьз, — маслаІатана БойсагІаре вистхилира. ГІезамахьма. — Вай вовшашна тІехбеттамаш барх гІуллакхаш нислур дац. Имам, хьан омре ладогІа кийча ду тхо.

Кьармазечу БойсагІара йолчу тІе а йохийнера имамаман дог-ойла. Іеламчаш а, наибаш а чукхайкхале цаьр-

га ала кечдинарг а даържинера. Хіара Бойсаглар даима ву аьрха. И цхьаь вара, имаман пурбане ца хьобжуш, мичча хенахь а иза волчу чу воглуш а, шен дагахь дерг юьхьа дуьхьал тухуш а. Майра бено кхобруш хлума цкъа а дацара дуьненахь. Хинца, цхьа бІаьрг, цхьа пхьарс, цхьа ност йоцуш висча-м муххале а. Иза воьлура кхерамах а, Іожаллех а. КІиллолла хІун ю а ца хаара. Цуьнан майраллий, кьонахаллий, тешам бара имаме а, халкъе а и лобруйтург.

— Шуна ма хаъара, гІуллакхаш вон ду вайн, — долийра имам, чуьра дуладелла хьал жимма мал а далийтина. — Нохчичоь йобжна. Хинццалц цига хьовсийна оьрсийн берриге ницкъаш хинца ДегІастанна чу берзийна. Вайн клажаш хьобшуш тІаьхьа воглуш ву Учкоьз. Салатаверий, Шура-ГІаларий хьала цунна дуьхьал воглу Врангел-инарла. Гуьржичуьра схьа, гІойсица охьа, МаІаристана доглуш а ду даккхий эскарш. Доцца аьлча, кхаа агІор тІедогІучу эскарша юкьаловдуш лаятта вай. И гаурш-м хала а ца хетара суна. Халаниг а, новкъа дерг а кхин ду. Ткъа шо, пхийтта шо хьалха санна, кхузара ярташ цхьа а тайпа дуьхьало ца еш оьрсашкахьа юьйлу. Со мегарг ДаьргІал ара а валале, шаьш царна муьтІахь хилар хоуйтуш, оьрсашна тІе векалш бахийтина Іаьндоша, ашильтоша, согратІахоша, гимрахоша, унцІуклахоша, гоцІатлахоша, хунзахоша, дарадахоша. Кибит-Махьмас суна дуьхьал яьхна тилитлахойн а, карахийн а ярташ. Дениял-бека шен лезгийн ярташ гІовттийна суна дуьхьал. Доцца аьлча, хІокху ДегІастана цхьа а юрт соьца яц, ерриш суна дуьхьал ю. Юханехьа со шайн махка тІе ваьлла а валале, байттамалан а, сан сайн а мулк талий...

— Собарде ахь, имам, жимма дехьа ваьлча хеча а йоккхур ю, тІаккха — корта а боккхур бу хьан, я гаурашна вухкур ву хьо. Цхьана чами ахьарх!

Имам оьгІазе дІахьаьжира шен цхьаь бен боцчу пхьаьрсан гола месалчу куйна тІе а гІорттийна, куйга корта а лаьцна тевжина Іечу БойсагІаре. Амма шен багара араизккха кечделла шога дош цергаш тІийна сацийра. ТІехула тІе, хІуьттаренна ца алахь, БойсагІаре ала хІума а дацара цуьнан. Бакъ ма лобра иза.

— Вай Гунибе, дІадаха деза. — Омрица чекхдаьккхир имам шен къамел.

Ца чохь тийналла хІоьттира. Цхьаммо хаттар ца

деш, я дуьхьал дош ца олуш. Имаман омранна дуьхьало ян кхоьрура а хаац, я цунна резахилла севццера а хаац.

— ХІан, Гунибе дІа-м гІур дара вай, тІаккха хІун хир ду? — ца Іевелира БойсагІар.

— ТІаккха хиндерг дела воцчунна ца хаба. Бир-коьз, — дохийна жоп делира имама, доккха са а даьк-кхина. — Вешан оьмар чекхъяьлলেখь, лийр ду, ца яьл-লেখь — даха дуьсур ду, Іожалан де кхаччалц.

— Цигахь летар ду вай тІаьххьара минот тІе хІот-талц, — вистхилира Дибар ал Анди.

— Лата меттиг боцуш уьду ткъа вай, кху ткъех дий-нахь?

— Гуниб дика чІагІо ю мостагІчунна дуьхьало ян.

— СогратІла? Ахульго? Гергабал? Уьш санна, дуьхьало йоцуш, и дІаяла доьлху вай Гунибе?

— БойсагІар, хьайна тхобца дІаван ца лаахь, хьайн нохчашца тхох дІакъаста пурба ду хьуна.

— Хьан пурбане хьобжуш ца Іа со-м!

— Хьо стенга хьобжу ткъа?

— Шемалан де доьхча бенойн БойсагІар цунах дІа-къаьсти боху цІе сайна ца тиллийта.

— КІелхьаравала кхин некъ ца хилла, тІаьхьа-хІоьттина, — кхоссар йира неІаргехь Іечу Дибар ал Хун-захис. — Хьалххе дІавада вицвелла висина, хІинца юха-нехьа боьду некъ бихкина.

— ТІаьхьа дац хІумма а, — корта агІор саттийна, шен цхьа бІаьрг цунна тІе буьйгІира БойсагІара. — ХІор ден-на гаурашна тІе уьдуш бац шун Ісламчаш, нанбаш? Цкъа шуьца Гунибе дІавагІур ву со. Шу гІазотехь муха ле, я герз охьа а тесна, гаурашна тІе доьлхуш хьажа. ТІаккха бохий ахь, Дибар, тхешан хьаьннашка вухавогІур ву. Нагахь даланза оцу хене довлахь (ткъа, летта дала шун Іалашо яцарх со тешна ву), гур ду шуна хІокху сан туьро, хІокху сан цхьаь бен боцчу буйнахь, гаурийн эс-карш юккъехула юханехьа Нохчичу суна некъ буьллуш, цигахь гауршна ас бурч юккуш!

— ХІара девнаш а, тІехбеттамаш а кху тІаьхьарчу ше-рашкахь диллина лаьттира нохчашний, дегІастан-хошний юккъехь. Шемалан бертаза, амма цуьнан бехкенна.

— Тоьар ду, БойсагІар! — аз айдира цо, — тоьар ю ахь ен Іиттарш, некъана кечамба арадовла.

Наибаш а, Јеламчаш а арабевлича, хъала ца глотуш, ойла еш, цхъана масех минотехъ хиъна Ийра имам. Цо ойла йора БойсагIара динчу хаттаран. Баккъал, иштта ведда Гунибе-м гIур вара иза, кхидIа? ГIазотехъ валар?

ХIаъ, цо ша а, цуьнан Јеламчаша а хъехамаш, кхай-кхамаш бора, гаурийх летта валар гIазот ду, гIазотехъ велларг цхъа а тайпа барт-хаттам боцуш ялсамана гIур ву, иза далла гергахъ даржана лекха хир ву, бохуш. Ткъа, керстанах кхеравелла вухаваьлларг, дуьхъало ца еш цхъа ког а латта царна дIаделларг, царна муьтIахъ хилла кIел сецначун эхарт декъаза хир ду, иза иттэзар, бIе эзар шерашкахъ жовжахатан сийначу цIергахъ во-гур ву, бохуш!

— Масане стаг вийна оцу хъехамаша. КIелхъарвала аьтто боллушехъ. Къона а, къена а бIаьхой. Зударий а. Имама а, цуьнан Јеламчаша а дуьйцучух тешна.

Шемала ойла йо. Ойла йо, ванах, оцу ша дуьйцучух а тешна, гIазотехъ велла цхъа а Јеламча вуй-те, бохуш. Цхъа ГIеза-Моллий бен вац. Цуьнан машар бацара керстанца. Иза тешара ша дуьйцучух а, ша лелочух а. Баккъал майра стаг вара иза. Ткъа хIара ша? Майра-м ву, лом санна. Коьртехъ хъекъал а ду, хIорд санна. Собаре а ву, лам санна. Кънза а ву, экха санна. Мекара а ву, цхьогал санна. И тайп-тайпана герзаш цо хъала-уьйбу шена оьшучохъ. Шена пайда хинболчохъ. Ша Iала-шоне кхачор волчохъ.

Майралла... ХIаъа, массар а боху иза майра ву. Цуьнан дегIа тIехъ ткъаесса чевнан муо бу боху. ТIамехъ хиллачу чевнийн. Шемална шена ма хаъа, уьш хIун чевнаш ю. Мацах, Гимрехъ, цуьнан доттагIа а, хъехархо а, имам а воу ГIеза-молла вуьйчу дийнахъ а, Ахульгохъ а ши чов хилира цунна. Дуьххъара чIогIуо, шолгIа—яй. И шиь йоцург тIамехъ хилла чов яц цуьнан дегIа тIехъ. Ткъа йиснарш Чобаьккхинаройхъ ГIубаша а, Аькккахъ цхъана аьккхочо а йина цунна.

Шемална дага а ца догIу кIелхъаравала некъ боцуш висина де деъча гIазотехъ лийр ву бохург. Вала пайда хилча-м цхъа хIума а дара иза. Эхартахъ хир бу бохург-

гий? Ишта Јовдал а вац Шемал. Цунна дуьне деза, эхарт дац цо лобхург. Эхарт даккха луучуна кхин некъ бу. Далла гуллакх дар. Ткъа дуьненахъ дуьне лаха деза.

Доцца аьлча, дадаьлла цуьнан гуллакх. Майралла а. Шемалниг хьекъале майралла яра. Иза майра вара ша коьрталле кхаччалц. Геза-Молла вийначу дийнера Ахульго кхаччалц. Таккха цхьана ханна яйра цуьнан майралла. Депастанара ведда Нохчичу а вахана, цигахъ ваьлла лелаш. Таккха нохчаша юха а йоссийра цунна иза. Оцу дуьххьарлерчу шарахъ а майра вара имам. Таккха ша Нохчичохъ, Депастанахъ чагивелча, киллолла йоссийра даг чу. Ша валарна кхоьрура. Оццул ша хала схьалаьцна паччахьалла велла дисарна кхоьрура.

Велча диса а ца лаьара. Шел таьхьа Гезамахьма витар шен меттана. Иштта и паччахьалла таьхь-таьхьене дадахарга догдохуш.

Цундела кьехкара иза тамах. Шовзткъе цхьолгачу шарахъ дуьйна цо дакъа ца лоцура цхьана а тамехъ. Нисса аьлча, тамна тӀехъ куьйгалла ца дора. Бакъе аьлча, цунна и дан а ца хаьара.

ЗИССЕРМАН. Шемал цкъа а ца къаьстара тӀеман говзаллех. Кавказски ламанхойн хьелашкахъ дика вовшахтохархо а, администратор а вара иза. Ткъа тӀом бийраш цуьнан тоьлла набаш. Шоип, Ахвердин Махьма, Хьаьжмурд — уьш бара.

Иза юьхьанца. Таьхьа тӀекхийтира: Юсуп-Хьаьжа ал Алди, ТӀелхаг ал Шела, Бота ал Харачи, Эска, Солада ал Мичики, ГӀойтамар, Уллуби ал Аух, Ботукъа, Атаби ал Шубути, Иса ал Гендаргана, Саабдулла ал Гехи, Кибит-Махьма ал Карахи, Дениял-бек ал Элису, Бойсагар ал Бени...

Дуккха а кьоман—маршонехъа боламийн баьччанаша халкъ шайна таьхьа дубгура, шайн майраллица некъ гойтуш, шайн тӀеман говзалица тешам болуьйтуш. ХӀара Шемал царехвац. ХӀара—газотан тӀеман, тӀерикъатан идеолог ву. Дукхахдолу адам доггах тешара шайх Шемал дала ницкъ белла хиларх. Тешара цо аьлларг дала аьлча санна хиларх. Иза гӀалатвала, галвала йиш ца хиларх. Юьхьанца, цхьана иттех шарахъ. Иза чагиваллалц. Цо шен цергаш гучуяххалц.

ХӀинца Гунибе кӀегарвуьйлу иза. Кхин да шен оьмар йоцийла хуьушехъ. Халкъана хьалха шен цӀе ца йожий-

та гІерташ. Цхьа де а iza шeгaxь ларъян гІерташ. ТІак-
кхa хІун хир ду? Гунибе кхaьччa? Цо шeнa a, шeн дoьзaл-
нa a, гeргapчy мaсeх cтaгaнa a къинхeтaм бoьхур бу.

Турпaлa дoлop, иэxьe чaккхe!

4. КAВКAЗEPA ДІA КAЛУГE НEКЪ

Гунибeхь элa Бapятинскийнa хьaлxа хІoьттирa имaм
Шeмaл.

— Сapдaл, — элиpa цo элe. — Aс хьaйгa лa цa дo-
гapнa гeчдeлaxь cунa. Co мискa лaмapo мa ву, бусулбa
динaн дyьхьa ткъe итт шapaxь тІoм бинa. ХІинцa хaлкъo
a дІaтeснa co, нaибaш a дІaсaбeвддa. Co a къaнвeллa.
Кхузткъe кхoь шo ду сaн. Мoжe хьaьжчa тeрa дaц? Цуьн-
цa мa лapa сaн шepaш. ХІapa-м бaсap йинa яй. Гoй хьунa
бuxapa кІaйн чoьш? Ткъa хІинцa aс дeкъaлвo хьo ДeгІac-
тaннa тІeхь oлaллa хІoттopцa. Дaггapa лaьa лaмaнxoшнa
тІeхь Іeдaл лaттoш пaччaxьaн кхиaмaш хуьлийлa a. Хьaн
дaшax a тeшнa, хьунa тІe вeнa co. Сaйн дoьзaлцa, гeр-
гapчy нaхaцa. Aхь тхaьш Мaккa дІaдoxуьйтург хилapх тe-
шa тxo...

— Aс хьeм бoцyш гocудap импepaтopнa тІe дІaхьaжop
ву хьo, — жoп дeлиpa элo. — Хьoьцa хир ву сaн бaккхий-
чy эпcapex цхьaь. Ткъa хІинцa цкъa сaн йийcapxo ву хьo.
Пoлкoвникa Лaзapeвc лaгepexь дІaтapвнийр ву хьo a, хьaн
дoьзaл a.

Бoккxачу тІулгa тІe хиънa Іeн элa Бapятинский, къa-
мeл чeкхдaьллийлa xoуьйтyш, хьaлaгІaьттирa.

Дoг дyьйхирa имaмaн. ХІapa хьaлxapa цхьaнaкхeтap
цуннa цa мoьттyчy тaйпaнa шийлa a, дoцa a хилиpа. Aм-
мa Шeмaл рeзaxиллepa. Шa цa вyьйш витичaxьaнa, дep-
риш тapдoлyьйтopa цo.

КхидІa шeн гІуллaкxаш бaкъaлгaxьa дepзa дoьлчa
сaннa хийтиpa Шeмaлнa. ХІapa Шyрa-ГІaлa кхaьччa,
инapлa-лeйтeнaнтa бapoнa Вpaнгeлa шeн тapaнтac eлиpa
цуннa. Ткъa шa чІoгІa- къинхeтaмe вapa. Чир-Юьртa
кхaьччa кхузaxь гpафa Нoстицa чІoгІa цeцвaьккхирa изa.
Кхaа кoгa тІe хІoттийнa цхьa яьшкa хІoкхуннa дyьхьaл
a epзийнa, шa cурт дoккхy бoхyш. Кepстa нaхa ишттa
сурт дoккхy бoхург-м хeзнepa Шeмaлнa. Ишттa дaьккхи-
нa cурт a гинepa. Aммa шeнa хьaлxa лaьттaчy oцy яьшкa-
нo и дoккхур ду бoхучух цa тeшaш, дaгaxь вoьлyрa.

Оърза-Галахъ Барятинскера керла совглат кхечира цунна — цѣна, басарийн хьожа а йоглуш карета.

Винчу лаьмнашна гена мел волура, дог Гийжара цуьнан. Амма хаддаза хуьлчу цхьаьнакхетарша а, керлачу хIумнаша а хан ца юьтура шен кхиаман ойла ян. Цуьнан кьоначу зудчун ШуIанатан вашас эрмалойн совдегаро Улукхановс Мазлакехъ шун хIоттийра шен певцан сийнна. Георгиевскехъ, Екатеринодарехъ эпсарийн зударша ма-сех концерт гайтира цунна.

Кхузахъ паччахьера приказ кхечира йийсар Чугуеве дIавалаве, аьлла.

Оцу деношкахъ Чугуевхъ тIеман яккхий маневраш вовшахтоьхнера императора Александра II. Цунна чIогIа лаьара, ткъе пхеа шарахъ шайна дуьхьало йинчу кьеначу ламарочунна Россин ницкъ гайта.

Баккъал, онда ницкъ бара кхуза оьзнарг. Глашсалт, драгунаш, гусараш, артиллери, обозаш. Малхехъ лена болат а, ез а. ХIора эскаран шен-шен духар, шен-шен герз, ша тайпа басахъ дой. Итт эзарнаш салтий, эпсарш, инарлаш.

Дикачу дина а хаййна, Шемал шена улло ваьккхина длава императора. Сих-сиха бIаьрг туху цо шен йийсаре. Амма Шемалан юьхьа тIехъ хаалац дагахъ дерг. Ткъа шина декъе декъаделлачу эскарша вовшашца «тIом» бо. Буьххьехъ ира цхьамзанаш долу тоьпаш хьалха а лаьцна, нийсачу могланашца дуьхь-дуьхьал оьху глашсалтийн эскарш. Юьхьанца боларахъ, тIаккха чехка. Яккхий тоьпаш гIергIа. МаьI-маьIнера схьа «ура» хеза. ХIаваэхъ лепа дерзана даьхна тарраш. Дерриге а цхьа хаза, цхьа а тайпа бохар, хьовр-зIавр доцуш, амма буьрса, кхераме.

— Муха хета хьуна тхан эскарш? — хаьттира цуьнга Александра II.

Шемала сихха жоп ца делира, иза шен кийчча доллушехъ.

— Сийлахъ государ, сайна хеттарг ала ас, я — хьуна товрриг?

— Хьайна хетарг ала, Шемал.

— Суна хаац, малхбузехьарчу паччахьашца ахъ тIом муха бо. Цундела хала ду хьан эскарийн мах хадо. Амма суна дуьхьал леттачу хьан инарлаша шайн эскаршка иштта тIемаш байтинехъ, со хIинца а лам чохъ хир вара. Эскар доккха, герз дика ду хьан. ХIумма сан бIаьхой санна, кера еь-еанарг тIеюьйхина а, кералецца а бац. Бакъду,

хъан пурбанца цхъаъ эр дара ас. Эскар доккха, герз ира хилар а пайда бац, бѣаьхой лата хууш а, инарлаш куьйгалла дан хууш а ца хилча. И дѣо яккхий тоьпашна гергахъ дойш тѣе хуьйшу дошлой гой хъуна? Яккхий тоьпашна оццул уллохъ дойш тѣе ховша мега ткъа? Доцца аьлча, сийлахъ государ, хѣара хъан эскарш Нохчичохъ а хилча, царна дуьхьал бевлларш нохчийн наибаш а хилча, и дошлой тоххара белла Юхкуш хир бара.

— Нийса а, майра а Юттар ю! — Шемалан белшах куьг туьйхира императора.

Амма шен дагахъ цуьрриг реза вацара цунна.

* * *

Къилбседехъа мехкан кѣорге мел вуьйли хаалора Шемална шен а, ламанан халкъийн а гѣорсизалла. Бутткхо-чуш боллура уьш Кавказера схъабевлла. Хѣор дийнахъ, сарралц бохург санна, некъ бора цара, станцешкахъ сих-сиха говраш а хуьйцуш. Доза доцу шера аренаш. Яккхий шахъарш. Токхе мохк. Харьковъ дуьххъара гира цунна оцу мехкан оалалла дечу классийн ѣер-бахам. Губернатор волчохъ хъошалгѣахъ а хилира. Гѣараваьллачу ѣийсархо-чун сийнна бал хѣоттийра цо а. Баккъал аьлча, Шемална хѣинцале а кѣордийнера дѣа мел кхаьначохъ шена хѣитто шун, цхъапа инзаре тамашийначу эххане санна, шага хъийса оьху и дворянаш, чиновникаш, церан зударий. Чо-махъ садаѣа а, деѣг могаш ца хилча, охъавижа а ца вуьтура. Хѣара юкътавуьгучу гонна юккѣехъ дукха ца хуьлура гѣиллакхе берш. Оьздачу адамана ша адам а, эхха дуйла а хаьа. И эхха мел сонта а, биэламе делахъ а ишта-чу адаман деган кѣоргехъ цуьнгахъа къинхетам гѣуьтту. Шен ницкъ кхаьчча, мах белла а, хуьун чу, маршоне дѣа-хьщур дара цо иза. Амма кхин тайпа адамаш а нисло. Дукхахдерш. Чѣораш тѣехъа я дихкина лаьттачу эхханах дуьйлу уьш, хичаш ѣо. Шаьш—адамаш, иза — эхха дуйла хоуьйту. Иштта адамазаллица забарш ѣийраш а нислора Шемалгѣарна. Кхеран божарийн а, зударийн а аматашка, духаршка хуьуйсуш, ша тайпачу матте ла а доьгѣуш, вов-шашца лохха къамелаш деш, буьйлура. Шемал, цуьнан накъостий шайн ницкъ ма кхоччу гѣиллакхе хила гѣерта-ра иштачу адамашца. Амма цкъа собар кхачийра Ше-малан.

Харьковъ цирке хъажа вигира иза. Тамашийна хѣу-

манаш-м дуккха а дара кхузахь, амма деґластанхойн май-
рачу пелхьонашка дукха хьежна хIара цецваккхал хIума
дацара. КIадвелла а, гIелвелла, хIара гIуллакх кIордий-
на а волчу Шемала бага гIаттийра, дуьхьал куьг а ца ло-
чуш.

Уллохь хиьна Iечу цхьана кьеначу инарло, виэла а
велла, Шемале корта а тосуш, талмаже цхьаь-м элира.

— Цо хIун боху? — хаьттира иза лортIехь гIуллакх
доцийла хуучу Шемала.

— Оцу Шемала бага ма йоккха гIеттайо, ша дIакхал-
ла ойла-м яц хир цуьнан, боху.

— АлхьамдулиллахI, со бусалба ву, ткъа бусалбано
хьакха яац. Шегахьара хьуна кхерам бац, хьайна паргIат
Iе, боху ала.

* * *

Москвахь дукха ца латтийра Шемал. Цунна шена а
лаьара тIаьхьара а ша саца везачу дIакхача. Цуьнан
накьостий а гIелбеллера. Махкаллаш а дора. Къаьста-
на хала бара и бежа некъ зударшна — цуьнан шина зуд-
чанна ШуIанатаний, Заидатаний, шина йоIана Нафисата-
ний, Фатиматаний, несаршна Кериматаний... Бенахь вин-
чу Махьмуд-Шафис цамгарш лехьайора. Накьосташа
денна хоьттура Петарбухе дIа маца кхочу, бохуш. Шемал-
на шена а ца хаьара. Цо а дора и хеттарш. Даим цунна
цхьа жоп лора.

— Петербург гена ю хIинца а. Москва кхаьчча сиха
дIакхочур ду. Цигара дIа цIерпоштаца гIур ду вай.

Оцу цIерпоштах лаьцна а хезнера Шемална. Южуш
сту, говр, бугIа а йоцуш, чкьургашна тIехь цIенош эчган
некьашна тIехула хехкало, бохуш. Шаьш вагонашна тIе-
довлале ламарой леррана хьийсира паровозе. Дечиг чу а
туьйсусуш ягош йоккха эчиган пеш а, кхехкаш хи а, схьа-
туьйсусуш Iаь а, кIур а. Дисинарг дерриге а царна кьай-
лехь дисира.

ЦIерпошт дIайолаелча кьамелаш, кьийсамаш болабе-
лира ламарошна юккьехь. ХIораммо а шена хет-хетарг
дуьйцура. Цхьаболчара бохура иза шайтIанийн болх бу,
вукхар — жинийн болх бу.

ХIокхаьрца воґлучу полковника Богусловскийс, церан
кьийсамаш дIатийча, хаьттира:

— ТIаккха, Шемал, цецваьллий хьо тхан эчган не-
кьах?

— Дера ваьлла. ХЮоккхул йоккхачу, хьолечу, нуьцкьалчу пачхьалкхан и цхьаь бен некъ бацарх...

Петербурган юкьараллечу лакхенаша сий деш тлейи-цира гIараваьлла йийсархо а, цуьнан некъахой а. Иза шайн цIа хьошалгIа кхойкхура паччахьана юххерчу наха. Иссбаьхьчу гIалин хаза а, тамашийна а меттигаш гайтора. Нева тIехь лаьттаху цIенчу «Штандарт» пароходе а хьажийтира. Цига императора вигира иза шеца. Кхузарчу мосуьттазза тIе-кIел йинчу гIаланашка, яккхийчу килсашка, шуьйрачу, нийсачу урамашка, хьесап ца дадал-лал дукхачу адамашка хьаьжча шайн ламанан къаьмнаш пийланна уллохь зинганий хеталора цунна. Цуьнан ДегIастанахь латта шен кIезгалла дешин меха дара. Латта хиллане а ца хиларна дуьйиш-дерзони доцуш ярташ а дукха яра церан. Ткъа хIара оьрсийн мохк ма бу, дезар из-ца стаг воцуш, эрна дуьллун. Цкъа нох а ганза. Дийнахь сарралц некъ барх юрт ца гуш денош дукха даьхкира царна. ХIара хьошалгIа вуьгучу элийх цхьаьннан доларчу бахамах ерриг ДегIаста хьовха, цуьнца Нохчиоь а из-цалур яра. ХIунда гIертара хIара паччахь оцу къечу лаьмнашка?

ШолгIа, Шемал цецвийлара оццул нуьцкьалчу паччахьана масийтта шарахь ламарой къар ца баларх а, уьш цунна дуьхьал ларабарх а. И дуьхьало ян царна аьгто бийриг ламанан хьелаш а, хийрачу олалле цабезам а хилийтина ца Iара Шемал. Ламанхошна тIехь куьйгалла дан ша ца хиллехь, и духьало оццул гена ериг ца хиларх тешара иза.

И ойланаш къаьсттана цуьнан коьртехь гIуьттурса тховса санна, дуккха а адамаш юккье нисвелча. Тховса «Пери» цIе йолчу балете хьажа валийнера иза. Театран уьйгIахь хIара карета тIера охьавовссича, полковник Богусловский мел гIертарх, наха дIаваха ца вуьтура Шемал. Хьесан погонашца, накхош дуьззина орденаш оьхкина, дегIа тIе оьзна духарш дуьйхинчу элдара эпсарша, инарлаша, саьхьаш санна, лекха Iаьржа шляпанаш коьртахь, Iаьржа фракашца штатски наха а, пхьаьрсаш, ах накхош дерзина а даьхна, еха кучумашца зударша а, мехкарша а юкьахьерчавора иза. Нехан керара а даьлла дедда дитта буьххье хиьначу олхазаран санна, сапаргIат делира цуьнан, шена къастийнчу ложи чу а кхачна, охьа-хиьча.

Лакхахь а, лахахь а, дуьхьал хевшина а, хIиттина а

Іечу дешица, дарица духаделлачу адамашка біаьрга бет-таш, юха а ойланашка велира Шемал. Шен кхолламах хиндерг ца хааро тіаьхь-тіаьхьа садоура цуьнан. Барятинскийна тіе вогіуш цунна дош ма деллера доьзалца, гергарчу нахаца цхьаьна Макка діавахийта. Петарбухе хІара схьакхьачча дикка хан ю, амма государа цунах дош ца олу.

Оцу шен ойланех иза юкьахваьккхира, кирхьа діаса овьзча сцени тіехь хІоьттинчу сурто. Цигахь гойтуш яра малхбалин паччахьан дуккха а зударийн гарем, султан ша а, евнухаш а, гІарбашаш а, мехкарех йохка-эцар яр а. Мел тера дара и дерриг дахарехь хуьлуш долчух! Шемална-м шарІо некъ лора цхьаннан меттана йиъ зуда хила. Ткьа хІара санначу малхбале паччахьийн, кху чохь ма-гайттара уьш, біеннаш а хуьлура. Бакъду, Шемалан шен яцара гарема. Цхьана-шиннал тіех зуда ца хуьлура цуьнан. Амма керл-керла ялош ялх ялийра цо уьш. Цаьрга диллича малик дара Шемал, Цаьрца хьовх, инарла Ермоловца вуьстича а. Оцу инарло а ялийнера Кавказехь ялх зуда. ДегІастанахь—пхиъ, Гуьржицохь — цхьаь. Шена хазьелларг майрчуьнгара схьа а йоккхуш. КІордийча діабохуьйтура уьш.

Шемала біаьрг діа ца боккхура ах берзанчу мехкаршна тіера. КІайн догімаш, юьзна пастарш, пхьаьрсаш, бутто пакхош, гІургІезийчех логмаш. Шемалан дагах гилгаш дуьйлура. Ша диънарг дуьне ца хийтира цунна. Шен ламанан зударий дагабаьхкича а догкерчира. Массо меже, яххьаш діа а хуьлїина. Хьацаран, моданан хьожа а йогІуш болу...

— Хазакетий хьуна, — муьшка йина, сценигахьа корта тесира Богусловскийс.

Шемал самавелира мерзачу ойланех.

— Пайхамара тхуна ялсаманыхь хир ду аьлларг шуна дуьненахь нисделла-кх. Ткьа дийна воллушехь хІара ялсамане гина суо ирс долуш хета суна. Оха дуург дуьне дац. Аш доу хІара, хаза чам а боккхуш.

* * *

Тахана тіаьххьара де дара Шемалан Петербургехь. Кхана хиндерг хІинца а кьайлехь ду. Макка діадахийта бартхиллехь а, государ хІумма а сиха вац цунна. Цкьацкьа хетало Шемална, шена тешлабехк биний-те

олий. Ткъа, кху тІаьххьарчу хенахь-м гуттар цунах тешна ваьлла иза. Муха ца теша ткъа, атталла кхунна гонах хІиттийнчу эпсарша а Макка багах йоккхуш ца хилча. Цуьнан меттана Калуга хьехош ю. Кхана цига новкъа довлу боху. ХІун меттиг ю-те иза? Ламанхоша юьйцу Сибаре ю-те иза? Цигахь набахтехь валлор-те цара я, когах бахтар тесна дІахецна леча санна, маршонна доза а тоьхна, арахь вуьтур-те?

Шемална дагаеара ша оьрсийн йийсаршна тІехь латтийна кьизалла. Зинданах чохь бахкабора цо уьш. Зиндан — иза лаьтта бухахь набахте ю. Я, вуьшта аьлча, кІоргга даьккхина ор ду, тІехула стомма тхов а болуш. Тховх Іуьрг дуьту стаг чукхосса а, цуьнна кхачий, мала хий кховдо а. Чукхеташ малх хьовх, атталла цІена хІаваь ца хуьлура. ТІуьнчу ор чохь, яхкаеллачу хьожанехь бутт а, шо а доккхура йийсарша, гергарчара я полко, мах белла, шайш дІанэццалц.

Шен йийсарш ДегІастанахь кхобура имама. КІезиг берш — Ведапахь Шемалан а яра шен Сибаре — Тиндалера Акнада. Цигахь кхаа шарахь валлийра цо Алдара Юсун-Хьаьжа.

Оцу ойланаша тахана ца гайтора цуьнна Царски селон иссбаьхьалла. Дуьххьал-дІа бен доцуш лелара иза полковник Богусловский, капитанна Руновский улло ваьлла. Цхьана зала чохь цуьнан тидам шена тІе бахийтира «Христа Спасителен» гравюро.

— ХІара мила ву? — хьаттира цо, цуьнна хьалха а сецна.

— ХІара дера ву тхан пайхамар Христос Ісус, — жоп делира Богусловский.

Шемал лерана хьаьжира Христан гІайгІанечу юьхье.

— Оха Іиса хайхамар эриг ву-кх хІара. Шух ламаз дан хаац, амма аш санна, хІокхунна оба эр ду ас.

Стол тІера схьаиэцна гравюра бете а йихьна, доггах цуьнна бартбаьккхира Шемала.

Богусловский, Руновский цецваьлла вовшашка хьаьжира.

— Іиса пайхамар лоруш ма ву бусалбанаш а, — элира Богусловский. — Цундела кхузахь цецвала хІумма а дац.

Руновский, белш саттийна, вист ца хуьлуш Іийра. Амма хІорш сквере бевлча, Руновскийн цецвалар кхин а са-

делира. Кхузахь хІоттийнчу Спасителан статуйна хьалха а сецна, тохарлера хаттар дира Шемала:

— ХІара мила ву?

— ХІара дера ву тхан орцахо, — жоп делира Богусловскийс. — Шуна Махьаммад санна ву тхуна иза.

— Цо хІун дика болх бина?

— Цо дуккха а диканиг, хазаниг хьехна тхуна.

Шемала дай куьг хьаькхира кІайчу мраморан кога тІе.

— Айса ламаз деш кхуьнга доІа дийр ду ас, — элира цо. — ХІокхо сайна ирс лург хиларх теша со.

ТІаккха, ши куьг букъа тІехъа диллина, букар хьаьвзина хьалха дІаволавелира иза.

— Хьан шеквийлар эрна дац моьтту суна, капитац, — Руновскийн пхьарс лецира полковника, дехьо ваьлча. — Суна хетарехь, хІара суьйли вайна ма моьтту фанатик ца хилла. Ша динан цІарах ламанхошна доьхкуш хилла дерриг гІуллакхаш царна гена ваьлча, ша доггах леладо. Масала, хьастагІа хІара дуьне дицделла хьийжира иза «Пэрига». Ткъа, кьорІано бусалбанашна доьхку шен йоцчу зудчун юьхъа дуьхьал хьажар. Ахберзанчу зударшка хьежар-м хьехадойла а яц. Ша ламарошна йихкинчу музыке, иллешка, эшаршка мел самукъадолуш ладоьгІу цо. Тамаша бу, кхуьнан динан фанатизм дуьххьал-дІа моттаргІанаш, шен политически Іалашонаш кхочушъярхъама дуьхьал лаьцна кирхъа ца хиллехь.

Шемал соцунгІа а хилла, кху шинна улло нисвелира.

— Господин полковник, Макка дІа ца вохуьйтуш оцу Калугехь дукха валлор вуй со?

— Хаац, Шемал. Цуьнан воккхаллин государ императоран лааме хьаьжна хир ду цу тІехь хьан гІуллакх.

Шемала доккха садаьккхира.

— Ахъа стенан ойла йо, Шемал?

— Нохчо, шайх Мансур дагавеанера суна-м.

— Муха?

— Сийлахь государ цунах диннарг сох а дан воллу-те, аьлла.

— Цунах хилларг хаьа ткъа хьуна?

— Дуьйцу хезна. Иштта, со санна, цкъа Петарбухе, хІетахь шун паччахь хиллачу зудчанна тІе а валийна, хІорда юккьерчу цхьана гІайри тІерачу набахтехь и вийна бохуш хезна суна.

— Вийна вац, иштта, делан Іожаллех кхелхина иза цигахь, — маслаІат дан гІоьртира Богусловский.

Шемала гІайгІане корта ластийра.

— Хъанна хаба иза. ДІавш малийна вен а вийна, шен Јожаллех велла аьлчхана дІа ма долу. Гена махкара валийна и похчо а, хІинца со суьйли а мухха велча а хъанна бала хир бара, тхан чІир екха мила вер вара? Тхойша хІун ю кхузахъ? — Шемала, шен кетарх баьккхина масех чо хъала а лаьцна, хІун аьлла байира: — Іиза ду-кх тхо!

— Оцу тІехъ бакъ вац хьо, Шемал, — дуьхьало йира Богусловскийс. — Цуьнан воккхаллех государ императорх хьо ца тешар хетало-кх иза.

Ша аьлларг кІаддан гІоьртира Шемал:

— Дала Іалашвойла со государ императорх вониг да-гатасарх! Мелхо а, иза Іаламат дика ву соьца. Цо сан до дола уггар дикачу дас шен дикачу кІентан а дийр дац. Минччара! Оццул дукха ваьхча сан ІаьІна мулк пхийтта эзар соьман бен яцара, ткъа государ императора суна шарахъ ло оццул ахча. Кху некъехъ суна харжашна пхи эзар сом алсамдаьккхина. Цо динчу хІор гІуллакхо цхъана агІор хьостий дог дохдо сан, вукху агІор ира шавлта хуьлий дагах чекх а долу.

«Муьлха лоб-те бакъ? — ойла йора Руновскийс. — Хъаьжмурда дийцарехъ еккъачу цхъана Веданахъ пхийтта эзар сом дара хІокхуьнан. Ткъа шен кІанта, Геза-Махьмас тешалла до, Дениел-Султан волчохъ дІадиллина Шемалан цхъа миллион дато сом дара бохуш».

Шемал шех кхоьруш бехкала ваханийла хььначу Руновскийс къамел кхечу агІор хьовзийра.

— Оцу шайх Мансурах лаьцна ахъ хІун эр дара, Шемал?

Шемала жимма ойла йира.

— Гой хьуна, капитан, шена гина воцчу стагах дерг ала хала ду. Со дуьнена вала бархІ-исс шо хьалха лаьцна иза. Амма и гинарш, цунна улло бевлла лелларш байна суна. Ванах, хІара ДегІаста а, Нохчичоь а сайна тІе ерзо гІерташ ас ма дукха къахьийгира, ткъа оцу къорІанан элп деша а ца хуучу нохчийн жаІуьнна тІаьхьа нохчий хьовх, шайн элашца гІумкий, суьйлий, чергазий, гІебартой, эдагий, ногІий ма атта хІиттара, и хІун ду хабий шуна, аьлла ас хаьттича, баккхийчу наха жоп лора суна: Мансур Іеламча вацара, амма иза санна маттана шера, хабарна говза, куьце стаг кхин хила йиш яц. Цуьнан майралла, хьекъал, инзаре хаза куц, меттан говзалла,

шен дешан да хилар — и дара адам цунна тлаъхьадаък-
кхинарг... Хіетахь шун паччахь юьхьанца чога сий деш
тіизна хиллера иза. Тлаккха, вигна набахте кховссина.
Ши-кхо шо далале оцу чохь кьиза велла. Цундела сайна
а изза хиларна со кхерарх бехк ма биллалаш.

Шемал, юха доккха са а даьккхина, букъа тлехьа ши
куьг диллина хьалха длаволавелира. Цуьнан букъ кху
тлаьххьарчу деношкахь хаьал хьавьзича санна хийтира
Богусловскийна.

— Хьо кхера нэшац, Шемал, — элира цо Шемале. —
Шайх Мансур, хьой цхьаь ма вац.

Шемал, саца а сецна, Богусловскийна тле вирзира:
— Хіунда?

— Цунах кхета хіумма а хала дац. Шайх Мансур
тлаьххьара минот тлехіотталц летта тхох. Ша ламанхоша
длатесча, туркойн глопе Анапе а вахана, цигахь а. Латар
ша ду. Инарла Гудовича гуобича, оцу глопахь шен коьр-
техь кхабунчукан паша Мустафа-паша а, цуьнан клант
Батал-паша а волуш, туркойн Іаламат дукха эскар, як-
кхий тоьпаш яра. Амма хьалхарчу дийннахьехь кхеравел-
лачу Мустафа-пашас сацам бинера, дуьхьало ца еш глап
Гудовиче дла а елла, шен эскарца караваха. Оцу хенахь
Анапе нисвеллачу шайх Мансура и ца дайтина Мустафа-
паше. Мухха делахь а, иза шен буйна а воьллина, цуьнга
ехха дуьхьало яйтира Мансура. Ткьа, вейтта эзар тлема-
лочуьнца ший паша кера веьча а шен буйнара тур охьа ца
диллина Мансура, тлебеттабеллачу салташа, охьа а вил-
лина, иза шегара дладаккхалц.

— Шен нохчий хиллий цуьнца? — хаьттира Шемала.
Гунибехь цхьа клеззигчу нохчашца, оьрсийн гуо а
хадийна. Нохчичу вухавирзина Бойсаглар дага а
веана.

— Кхо стаг. Хіинца хаьий хьуна, цуьнан император-
ски йоккхалло Екатеринас иза набахте хіунда кховссина?
Мансур — Россин мостагІ вара, цкьа а тховца машар
хир боцуш. Ткьа хьо ша ву. Айхьа лелочух гІуллакх хир
доцийла хиьча, тхан керавеана хьо. Хьайн доьзалца. Су-
на хетарехь, оцу дийнан ойла ахь хьалххе йинера. Кибит-
Махьмаглар, Хьаьжа-мурдаглар, Дениел-бекаглар тхов-
ца кьайлах дийцарш дан боьллачул тлаьхьа. Гунибе кха-
чале дуккха а хьалха Россина кхераме хуьлчуьра ваьл-
лера хьо. Кху тлаьххьарчу иттех шарахь хьох тешам бай-
нера Нохчийн. Цара тховца луьра тІом бора. Иза цара

бийр бара хьо ца хилча а. Юккъехула аьлча, хьо уллохь ца хилча бен уьш тхох дика а ца летара. Аьрха, шайн лаамехь баха луучу царна кIордийна хьех чекхваьдлера хьо а, хьан Iедал а, ахь хьайн махкахошкахьа бен озабезамаш а. Ткъа, ДегIастанан къаьмнашна хьо цкъа а ца везара. ХIинца бохий ахь, мелхо а тхуна пайден ву хьо. Хьан хьехамаша тхуна гIо дийр ду ламанан халкъашна тIехь оьрсийн Iедал хIотто а, чIагIдан а, уьш машаречу дахаре берзо а. Мансур — тхан мостагI а волуш велла, ткъа хьо тхан гIоьнча ву. Цундела, хьо кхера ца оьшу Мансурах хилларг хьайх хиларна.

СапаргIатдаьллачу Шемала вела а къежна, букъ нисбира.

— ХIетте а, лаац суна кху шун махкахь суо дукха вуьсийла.

— ХIунда?

— Сайн доьзалх кхоьру со.

— ХIунда?

— Кхузахь, керстанашна юккъехь хьебелча, юха а иза шен хьалхалерчу дине берзарна. ТIаккха иза сох дIакъаста йоккха юкъ ца юьсу.

— Шуанат юха керста дине йоьрзур ю аьлла шек-м вац хьо? — зуьйра иза Богусловскийс.

Шемала корта ластийра.

— Хаац. Зударийн хIума хийцалуш ду. Iехабеллий бу. Ткъа иза соьца дуьстича хIинца а бер ду...

— Иза керстан дине йирзича кхобур ярий ахь?

— Яра, — сихха жоп делира Шемала.

— Шун дино шуна дехка ма дихкина керстан зуда яло?

Шемала куьг теси́ра.

— ХIун башхо ю цуьнан. Коьртаниг — майрчунна зуда езар ду. Суна — хьала а охьа а. Тховса со хьошалгIа кхойкхург мила ву?

— Инарла барон Никола. Вевзий хьуна?

— Нохчичохь дукха ярташ хIаллакйина цо. Кхана новкъа довлуш хилча, дукха наб яйа ца лаьара суна. Вай хьалххе цIа догIу хIума леладелахь. Цул сов пондар локхуш хир буй цигахь? Ишта, тIе пIелгаш тухуш локху боккха пондар?

— Хила там бу.

— ХIета, жимма Iийр ду вай цигахь!

5. ШЕМАЛНА ДЕГІАСТА МЕЛ ДУКХА ЕЗАРА

Шемал даймахках къастийна шо а ца даьллера, амма оцу йоцачу хенахь иттех шарна къанвеллера имам. Гла-раваьллачу ламарочун хилла юьхьанцалера тидам а шир-беллера. ХІокхуьнгара хьал тера дара нахана гайта да-лийначу кхечу мехкан экханах. Массо хьаьжна а ваьлла, кІордийна, тергал ца деш лаьттаху. Шемална хаалора, хІинцалц шен бина гІайгІа а, тидам а кІез-кІезиг шел-луш, гІорош хилар.

Кху Калугехь, и хьалхара денош дІадевлича садаІа а, ойла ян а шортта хан йисира Шемалан. Оцу цхьана бат-тахь кхузахь хІара ган вогІург веьна а, хьошалла дийриг чукхайкхина а ваьлла, хІинца шен кІеззагчу гонна юк-къехь висира. ХІокхунна керла тІечІагІвина пристав ка-питан Руновский, хьалхалера полковник Богусловский, ши гочхой.

Руновскийн декхар дара хІор денна Шемалца къамел а деш, ламанан къаьмнийн, цхьацца адамийн амалех, гІиллакхех, Іедалех, тІеман гІуллакхех лаьцна цунна ху-ург схьадийцийтар а, иза дІаяздар а. Доцца аьлча, шен Іедал цигахь чІагІдан правительствона оцу махках, къаьмнех хаамаш оьшура.

Руновскийн, Богусловскийн гІезалойн мотт хаьара Шемалца къамел дан. ХІетте а, церан хеттарш, жобпаш нийса гочдан хІоттийна ши стаг вара: правительствон цІарах цхьаь, Шемалан накьостех важий.

ХІинца дукхахйолу хан Кавказах а, цуьнан къаьмнех а, Шемалан Іедалан чолхе йоцчу чорхах а, тІеман гІул-лакхех а, динах а, Іеламчийх а, наибех а лаьцна къае-лаш деш дІайоьдура кхузахь. Ткъа Шемала дукха чІо-гІа резахуьлий жоп лора капитанан хеттаршна. Цунна дика хаьара оьрсашна и хаамаш стенна оьшу.

— Стенах кхоьру шу? Кавказехь гІаттам хиларний? ХІинца Кавказ Калугехь ма ю, — шен некха тІе куьйган нанайелг хьажабора цо, вела а воьлуш. — Цигахь гІат-там хиларна кхерам бац шуна. Нохчичохь цхьа а стаг вац гІаттамна коьрте хІотта хьовх, и хила лууш а. ДегІаста-нахь веккъа цхьаь ву сан меттиг дІалаца ларор волуш. Кибит-Махьма. ТІех вацахь а, сачулла ДегІастанахь дош лелачу цуьнан, халкъ гІатто а, цуьнан коьрте хІотта а ницкъ бу. Амма, суна хетарехь, цо иза дийр дац. Шена

пайда хир боцу г'уллакх долош Іедал дац цуьнан. Ткѡа, бусулбаналле диллича, сол а г'оле ву Кибит-Махьма.

Дег'астанан лаьмнашкахь винчу, кху т'лаьхьарчу ткѡа шарахь нохчийн хьаннашкахь ваьхначу Шемална зинда-нах тарлора муьлхха а г'ала. Гаттий урамаш, т'ле-к'ел ди-на ц'енош, сесий санна, лела адамаш. Цундела б'лаьста а, аьхка а, гурахь а шен сагатделча, г'алил арадовлар доьхура цо Руновскийга. Калугина гонд'ара меттигаш дукхе-дукха тера яра Нохчичоьнах. Цигахь санна, юь-кѡа, лекха хьаннаш, гунаш, хиш...

Шеца беана жима куз бай т'ле а баржийна, коьрта к'ел куьйгаш а дехкина, аркѡал охьавижира Шемал. Улло охьахира Г'еза-Махьма а.

— Кху хьаннашка ваьлча, суо Нохчичу кхаьчча санна хета суна, — элира цо б'лаьргаш хабдина. — Оцу юккѡе-ра х'инци-х'инций сан майра нохчий схьа а лелхар бу, т'лаккха со а иэцна лаьмнашка уьш д'ла а г'ур бу, бо-хуш, ладоьг'лу ас...

— Кхуза-м бог'ур бац хир бу уьш, амма ткѡех дошло цхьана а кхетий Товраполе, Аштаркхане боьлхий, цигара х'юцц йохьуш х'ума-м дора цара. Жимма а гергахьа хил-ча, и хьуна хетарг цара ца дер олийла а яцара.

Шемал вист ца хилира. Цунна наб озийна моттаделира к'антана. Х'ара шиь юьстах х'унда ваьлла хуу Рунов-ский а, гочхой а, улло ца г'ерташ, дехьо севцира.

— Иттех шо хьалха-м дан а тарлора цара иза, — ши б'лаьрг ца боьллуш, вистхилира Шемал. — Шаьш сох те-шачу хенахь.

— Цара х'инца а вуьтур вацара хьо тесна.

— Вара.

— Уьш оьзда нах бу. Ямартло, кьизалла, к'иллолла—и кхо амал яц оцу халкѡан. И шайн оьздангалла, кьизалла данма шайна бале йолу царна. Кхечу кѡаьмнаша иэк-кхийнарг, г'аддайна веанарг шаьшлахь д'атарво. Аттал-ла йийсаре балийна оьрсийн салтий а шайга нисбой кхо-бура. Цара доладинарг, церан шуьнахь ваьжнарг юха царна бале волура.

— Вайша санний? — ши б'лаьрг биллина, к'оршаме к'анте хьаьжира да.

Г'еза-Махьмина ца гира ден б'лаьргаш чохь йогу ц'е. Оьг'азлонна елахь а, хьог'ана елахь а, я цабезамна елахь а. Шаьлтанан батта к'ел доллу урс схьа а даьккхина, цуьнца г'лаж шарѡа х'юьттира Г'езамахьма.

— Хьуна ас бакъдерг олийла лаахь, вайша а. Суна дицлац сан вархI шо долуш ДегIастанхоша уггар хьалха вешан суьйлаша лелхийна махках даьхна вай похчаша тIе-лацар. ХIаъа, ткъа хьан уггар тешаме бу бохучу, хьовца Нохчичу баьхкинчу пакъосташа повкъахь цхьа къурд бан хи ца делира суна. Хьо хьуо вара хIетахь дегIастанхойх биэкхам изца лаарх вуьзна. Нохчаша хьуо хьалаайнча, ахь ШоIипе, Джоватхане омира дира...

— Нохчичу богIу дегIастанхой талабе, нагахь уьш Iе-ламчаш белахь, байа аьлла, — чекхдаьккхира Шемала кIентан дагара.

— Амма хьуо кога ирахIоьттина ваьлча, ахь дицдира иза. ДегIастанхой тала-м муххале а ца байтира ахь, мелхо, вуьшта а лаьттан къоьлла хIоьттинчу похчийн махка тIе суьйлийн ярташ ехкира. Цига богIу Iеламчаш байа-м муххале а ца байира ахь, мелхо а похчех цхьа а Iеламча кхна ца витира. Церан хьуьжарашка молланаш а ДегIастанара кхуьйлура, жимма а Iилманах кхна воьлла похчо хIаллаквора. БойсагIар бакъ ма лоьра хьовга. Оцу ткъа шарахь оьрсашца бинчу тIеман дукхах йолу йозалла нохчийн белшаш тIехь лаьттира, уьш бара вайшиннах стаг випарш, данма вайшинна тешаме лаьттинарш. ХIетте а, парех цхьа а стаг хьайн диване охьа ца хаййтира ахь. Вайчара динарг, па динарг а хьайн катийбалшка дIаяздайтира ахь, ткъа похчех лаьцна цхьа дика дош ца диллийтира...

Шемала куьг хьалалецира. Iезамахьмас сацнийра шен къамел.

Шемал, бIаьргаш а хьаббинна, ойланца хьомсарчу лаьмнашка вахара. Хьорцура тIаьхьарчу ткъа шеран де-нош. Хьамзат-бек дIаваьлча ша ДегIастанан имам кхайкхор. Амма цигарчу мехкадайший, динадайший, царна тIаьхьахIиттинчу ерриг бохург санначу ярташий даима дIа шена дуьхьало яр. Нохчийн баьччанийн гIоьнца цигахь ша чIагIвар. Ахульго. Ведда Нохчичу вар. Цигахь даьккхинна ткъа шо а. Оцу ткъа шарахь похчаша ша ай-ана латтор, церан махкара дIаваьлла, юха ДегIастанан махка тIе ваьллачу кхоалгIачу дийнахь шен суьйлаша ша талор. Гуниб...

ХIаъ, бакълоь Iезамахьма. Шемална шена а хаьара Ахульгохь велла ша денвинарш похчийн хилар. Цара ша

---

¹ Катиб — истори, катибча — историк.

денварна, цара шех Гараваьлла стаг вина дела, ца безара цунна нохчий. Гезамахьминий дайна, уьш шайн дешан дай, обзда, кьинхетаме хиларна. Царна цхьанна а хьалха охьатаа ца лаарна.

Баккьал, юьхьанца Шемалан ойла хилира шена ямарт хиллачу дегластанхойх, похчийн глоьнца, биэххам изца. Амма дукха хан ялале иза кхийтира, пагахь шена Нохчичоьнний, Дегластанний тлехь Iедал латто лаахь, оцу шина кьоме вовшийн кьамкьаргаш Индийта ша езарх. Даима цхьаннан кога клел Инлла Iеманчу дегластанхошна тлехь Iедал латто хала а дацара Шемална. Халанаши карзахе нохчий бара. Цкьа а цхьаннан а Iедала клел совца ойла йоцх. Цундела диллина дла церан ярташ-кахь дегластанхойх вовшахтоьхна экзекуционни эскарш латто дезара имаман. Башха тIамна пайден уьш а дацара.

Шемала нохчийн бераш Iамо дегластанара молланаш балабора. Оцу берийн кортош чуьра маршоней, даймахкей, дуьненей болу безам а, похчийн цIийх йоблла кураллий, обздангаллий яйа, царех динан, я, нисса аьлча, шен леш бан.

Майрачу, хьуьнаречу, нуьцкьалчу кьонахчух бIаьрг бузара похчийн, амма стиглах корта хьекхалуш иза ведахь а, шайн коьрте а воккхий, цунна муьтIахь хуьлий ца совцура уьш. Царна хIоранна а ша оцу стагал лахара а, лакхара а ца хетара. Шемална карийнера похчочун дегIан мела пха — дин. Майрачу, хьуьнаречу, хьекьалечу кьонахчуьнга ла ца дугIура цара, амма мелла а дешна волчу Iеламчин дош дала аьлларг дара царна. Цундела ца буьтура Шемала царна юккьехь Iеламчаш кхиа. Шемална вевзура шена кхераме верг а, воцург а. Кхераме воцург лакхавоккхура, улло озавора. Амма адам шена тIаьхьа дига хьекьале а, майра а, хьуьнаре а волю Iеламча я хIаллаквора, я махках воккхура, я цхьанхьа дIатаIавой валлабора.

Ша Нохчичоьнний, Дегластанний имам чIагIвелча, цо, клез-клезиг талош, дIатаIийра Ташу-Хьаьжи ал Саясани. Ткьа, халкьо дийцарехь, оцу хьалхарчу шарахь Ташу-Хьаьжина мара а кхетта, велхарца аьлла бохура Шемала: «Сох имам вина шайх Ташу-Хьаьжа, ахь сан бинчу аьттонна дала ял йоцуш вуьтур вац хьо, цо даржехь лакхавоккхур ву хьо...»

Хаац дала хIун дира, амма дукха хан ялале имама-

на-м вицвелира шен орцахо. Оцу хьалхарчу деа-пхеа шарахь хIаллакьхилира Ташу-Хьаьжа, ШоIип-молла ал ЦIонтарн, Удди-молла ал Гермечки. Халкьо дийцарехь, тIаьхьарчу шиннан Iожалла Шемалехула хиллачух тера ду. Царел тIаьхьа Нохчичоьнан гIарабевллачу молланийн Сулейман-Эфендий, Мохьмад-Эмин нэккхийна лийлира Шемал. Шена повкъара дIабахархьама Малхбузе Кавказан ламапхошна юкъя хьажийра цо и шиъ. Сулейман-Эфенди, цигара цIа а вирзина, Шемална дуьхьалвелира. Цо халкье дIакхайкхийра Шемалан Iедал, цо дIакхоьхьу некъ кьорIанний, шарIаний нисса дуьхьал бу, ткъа дагахь, иза ванне а бусалба вац, бохург. ГIараваьллачу нохчийн моллин, Шемалан юкъяметтиг пийгIича а хьалхарниг иза гIоьртира оьрсийн эскаран командовани.

Инарла-лейтенанта Лабинцевс инарла-адъютанте эла Воронцовга:

«Хьалха ас хьан сийлалле ма-яздарра, вайн аванпостехь тхойшиннан хиллачу дуьхьарлерчу цхьаьнакхетарехь Сулейман-Эфендис соьга элира Шемала дIакхоьхьу некъ а, цуьнан Iедал а кьорIанний, шарIаний нисса дуьхьал ду, цундела шен бакьо яц иза кьобалван а, цунна гIо дан а, шаьшшиннан юкъяметтигаш галъевлла, ша цунах дIакъаста герга ву. Иштта шаьш цунна резадацар шегга къадийна шен доттагIий болчу Шемалан герггарчу хьехамчаша Джемал-Эддина а, Казикумухски къедас Мохьмада а. Нагахь вайн правительствос шайна Макка дIадаха бакьо лахь, аьтто а бахь, шаьш Шемал дIатосур ву, шарIаний, кьорIанний дуьхьал цо лело гIуллакхаш Iорадахарца халкъя юккъехь цуьнан сий а дожор ду. Амма дIабаханчу беттан 22 дийнахь буьйсаина ши сахьт долуш тхойшиннан шозлагIа хиллачу цхьаьнакхетарехь оцу шиннах лаьцна сецца дош ца элира Сулейман-Эфендис. Шена и шиъ ганза дукха ханю, цаьршиннан дагахь хIинца хIун ду хаац шена, бохура. Шех дерг а шина дагахь дерзийра. Шена-м, дера, Макка дIаваха ма лаара, амма цига вьодучу даьлча ша вайгахьа-вала веза, ткъа иза кху некъехь шен дан йиш яц. Дийцарехь, Шемала цунна тIе доккхачу жоьпаллин гIуллакх диллина. И чекх ца доккхуш дIа вахча, цо а, наха а ша веддарг, кIилло лорур ву бохура. ТIаккха ас хаьттира, хIетталц нохчийх а, Шемалх а лаьцна тхуна къайлах хаамаш лур барий цо. Сулейман-Эфендис иза аьттехьа а ца дитира. Ша цкъа а

ца хилла мотт тухуш, я хир а вац. Ша Шемалца ийгІнна ваха гІерта Макка, ткъа шен халкъаца, Даймахкаца гал-ваьлла ваха ца гІерта цига, амма хъаьнцце ийгІнча а шен ямарт хила йиш яц, элира цо...»

Мохьмад-Эмин вуха ца вирзира Нохчичу. Адыгейски къаьмнашна коьрте а хІоьттина, Шемал йийсаре вигначул тІаьхъа а цигахь цо кхнамца дуьхьало йира пачча-хъан колонизаторшна.

Иштта, оцу хьалхарчу шерашкахь цхьацца бахьанаш-ца Шемална новкъара дІабевлира цунна кхераме нохчийн набаш-Іеламчаш Ташу-Хъаьжа, ШоІип-Молла, Удди-Молла, Сулейман-Эфенди, Мохьмад-Эмин.

Царех тІаьхьарниг шена вукхарел кхераме а ца хетара Шемална. Мохьмад-Эмин чІогІа муьтІахь вара имамана. Цунна тешалла ду, Малхбузе Кавказехь ша дина гІуллакхаш цо Шемалан цІарах дар а, туркойн султана шена яийтина байракх а, медалаш а цо Шемална яхьийтар а. Ткъа Шемала уьш туркойн султана шена яийтина бохуш пахана гойтуш Нохчичоьнан а, ДегІастанан а массо юьртахула чекхъехира.

Шемал вехха Іийра бІаьргаш хьаббина. Цуьнан месала, хъаьрса цІоцкъамаш цкъацкъа дусалора, хъаьжа юккЪе шад гуллора, юха, цхьа чІогІа лазар тоьхча санна, юьхь чІачкъара, гІоддах тІе талийнчу бІаьргийн негІаршна юккЪехула къорам хиш схьаІовдалора. Хъанна хъара ша лелийнчу гІуллакхашка къена имам хІинца муха хьожу.

ГІезамахьмин керара гІаж цо цистина чІешалге йирзира. Иза ша а вара ойланийн кІорге вахана.

— Ас цхьа хъехар лур ду хъуна, кІант,—бІаьргаш ца боьллуш, вистхилира Шемал. — Паччахьалла — дагна кІедачу, къинхетамечу нехан гІуллакх дац хъуна. Нехан декъашна тІехулий, зударийн, берийн бІаьрхиш чухулий бен кхачалац цига. Адам тайп-тайпана амалш йолуш ду. Цхьаболчаьрга хаза ала деза, вуьш човхо беза, важболчийн коьртах куьг хьакха деза, вукхеран кортош даха деза. Амма, хъайна лакхе езахь, хьекъале нах кхиа ма бита. Нохчийн набаш, Іеламчаш ас диване хІунда ца битара бах ахь? Шен жа юкЪа берзалой хъан хьцур яра? Хьо-м оха вина стаг вай, бохуш, тІехбеттамаш беш, дош ала вуьтур вацара цара со. Олхазарш, акхарой а хуьлу баш-башха. Цхьадерш хьаста догдогІу вайн. Говр, бежа-

на, уьстагIа, газа, цициг, жIаьла, котам, кхокха, кхи-
дерш. Уьш кераIема дела, цаьргара ваьшна пайда хуьлу
дела. Цхьадерш тергал ца до вай, уьш ваьшна я зуламе а,
я пайде а доцу дела. Цхьадерш жирге хета вайна. Хьакха,
чагIалкх, лаьхьа, маккхал, кхидерш. Уьш боьха йолу де-
ла. Лоьме, цIоькь-лоьме, барзе, аьрзоне, лечане безам
бац вайн. Уьш кера ца Iема дела, царна маршо езарна,
цара шайн когаш, тIемаш диккичи а, цергаш яьхча а,
бIаьргашца йина а дуьхьало йо дела. Уьш кура хиларна.
Иза амалш ю нохчийн а. Кура. Шайш элий, вай леш хе-
та царна. Цундела ца безара суна уьш. Цара сайх стаг
варна. Цаьрга нисвала сайгахь ницкь ца хиларна. Церан
коьртехь воллушехь, сайна суо когашкахь хетарна. Дог
изтIаш. Хьайн дагахь изза дацара алап ахь? Дара. Цул
сов, стаг шегахьа озанза а ма Iац. Сайна мел тешамза
хиллехь а, суна дукха еза ДегIаста. Вайн суьйлий а...

* * *

Хьуьнаххула кхерсташ лелла вогIу Руновский, Ше-
мална тIе чIагIвиша лор Кричевский, Мохьмад-Шафий,
Хаджияв ирзо тIехь гучувелира.

— Дерригенна бехке Шемалан зуда Зейдат яра, —
дуьйцура Хаджиявс. — Цуьнан хIуьмалгаш дара Кибит-
Махьма а, Албаз Дибар а Шемалца галбаьхнарг. ХIара
Шемалан ши йоI Нафисат, Фатимат юьхьанца Кибит-
Махьмас шен шина кIантана ехна бартхилла лаьтташ да-
ра. ТIаккха и захало кхечу агIор делира. Цхьаь — Ки-
бит Махьмин кIанте, важа — Албаз Дибаран кIанте яхий-
та сацам хуьлуш. Амма Шемалан зуда Зейдат, ша ши
йоI шен вежаршкий бен маре лур яц аьлла, шайтIа хил-
ла, дуьхьалъелира оцу захалонна.

— Цунах муха кхета веза? — цецвелира Руновский. —
Зейдата шен ши йоI шен шина вешига маре муха ло? Су-
на хезна хIума ма дац иза: стага шен йишин йоI ялайо,
йоI ненеवेशега маре йоьду бохург? ТIехула тIе, зударш-
ца йолчу агIонна шу ламаройн гIиллакхаш чIогIа а ма
ду. Масала, нохчийн. Цара гергарниг хьовх, шен тайпа-
нах зуда а ца юьгу.

— Нохчийн, тхан гIиллакхаш аьттехьа а ма дац вов-
ших уьйш. Масала, царна юккьехь сагIа доьхуш, цхьанна
чухIоьттаний стаг хилац. Церан иза доккха изьх ду. Ткьа,
тхан, сагIа дехар, нахана йолах болх бар тIехтохаме дац.

Дуйцуш воллурый со-м. Хьуна ма хаъара, Зейдат молла Джемал-Эддин йо! ю. Ткъа хинца тхобца кхузахь болу Нафисатан, Фатиматан марой Iабдурахьман, Iабдурахьим нанас дена бина Зейдатан вежарий бу. Зудчунна луург дохо ца ваьхначу Шемала шен ши йо! шен стун-вежаршка маре елира. TIаккха Кибит-Махьмас, Албаз Дибарий дуйнаш биира, Шемала шайна йина юьхьIаьр-жо цунна екха. Цара иза йийкхира стохка. Оьрсашкахь а бевлла.

— XIета, Зейдатан буйнахь хилла-кх Шемал?

— XIаъ, — корта тaлийра Хаджиява. — Шен лехамашца цо ор охкура Шемална кIел. Цо Шемалан Iедална дина зулам, суна санна, дика хаахьара, эла Бяратинскина санна, Зейдатана фельдмаршалан чин лур дара шуна паччахьо.

— Нуьцкъала стаг хиллений хьан десте, — Мохьмад-Шафигахьа вирзира Руновский. — Хьобца муха яра хIара?

Мохьмад-Шафис куьг ластийра.

— Мухха хилча а хIун дара. Муьлхха десте мерберанца санна яра-кх. Хаджиявс нисса боху. Тхан дена хууш а, ца хууш а дукха талораш дира Зейдата. Наибашкахула бахархошкара ясакх гулийора. Шемална а ца хууш цкъа-цкъа цуьнга шег а омра а дайтора. Ткъа Шемална ца хаъара зудчо ша мича вуьгу. Иштта, адам цунна дуьхьал даьккхира цо.

Хийра нах герга кхочуш шаьшшиннан къамел сацийра Шемалий, Гезамахьмас. Ши кIант шена цхъатерра дукхавезахь а, амма, хIокхуьнга санна, Мохьмад-Шафига шен дагара-м ца дуйцура Шемала. Схъахетарехь, иза а бара, Гезамахьмин ненан, Зейдатан болх.

— Набкхетта-м вац хьо, Шемал? — Шен керара плащ бай тIе а яржийна, цунна улло бертал охъавижира Руновский. — Баккъал ян а ю хIара меттигаш Нохчичоьнах тера. Геннахь гуш лаьмнаш доцун бен. Тап ша цигара хьаннаш, гунаш, хиш... Жимма хабаре ваьлча хIун дара-те вайша, дукха кIад-м ца велла хьо?

Шемал дегаза кIегархира.

— Ас хIун дийца лаъара хьуна?

Руновскийс, ойла а ца еш, жоп делира:

— Хьан Iедална кIел бес-бесара къаьмнаш дара. ХIораннан шен-шен мотт, амалш, гIиллакхаш долуш. Суна хетарехь, ахь Iедал массарна тIехь цхъатера ца латта-

дора. Адамаш ма хуьлу баш-башха. Цхьаь хьаста, важа човхо везаш, кхоалгIаниг, къамкъург лаьцна, буйнахь латто везаш. Муьлхачу къомаца муха юкъаметтиг лело еза оха? ГIаттам мичхьа хила тарло?

Шемал, куьйга корта а лоцуш, пхьаьрсан гола а гIор-тийна, дIа тевжира.

— Хьалхалера боккха тIом кхин хиларна кхерам бац шуна. Ас хьалха ма-аллара, Кавказ хIинца Калугехь ю. Сан меттиг дIалаца ницкъ болу веккха цхьа Кибит-Махь-ма вохкалуш стаг ву. Кхин хIума дац. Бакъду, юьхьанца кег-мерса гIовттамах хилаза ийр бац. Амма, Уч-коьз, Орбел, Лазар цигахь мел ву шуна кхерам бац. Оцу кха-анна дика бевза ламарой а, церан мохк а. Ламарой кога кIел латто дарба хойтту ахь? ГIаттамана дуьхьал уггар тешаме дарба — бехкечийн кортош дахар ду. Шайна жимма а дуьхьало йинчу нехан кортош церан ярташкахь, адам гуллучу я дукха дIасалелачу урамашка, некъашка хьокхаш тIе дохка. И хьукма шун Iедалца-м ца догIу, ам-ма цо бел ламарой шун кога кIел совзор бац.

— Каторге, ссылке бахийтича?

— ДIаваьллахь, дIа, — корта хьовзийра Шемала. — Уьш шун оьрсашна, немцошна дика ю. Ткъа, тхан дегIас-танхошна шайн цIахьчул цигахь тоьла. Суна дика бевза ламанхой. Iожаллех-м ца кхоьрий уьш. ХIор денна шай-на гучу. Амма баьккхина корта гар ша ду. Ас царна хIун дора хьуна аьлча, жимма а сайна дуьхьало йинчу стеган тухий корта а боккхуйтий, хьокха тIе богIийтора иза. Цигара уьш дIа ца дахийтора ас, юьрто сайга дехар ца ди-ча. Доцца аьлча, сайн Iедалан бух нехан даьхначу кор-тойх боьттинера ас. Изза хьехар шуна а до. Ткъа, къаьм-нех дерг аьлча, цигарчу къаьмнашлахь майраллица, доь-наллица, къармазаллица хьалхарчу меттехь нохчий бу. Царна юккъехь а ду карзахе тайпанаш. Шайн майралли-ца, карзахаллица хьалхара меттиг дIалоцу гиххоша. ТIаккха ГIойл дехьарчу дерриге тайпанаша. Царна тIаьх-хье беной, харачой. Амма уггар къармазенаш беной бу. Ерриге а хьовр-зIавр цигара йолало. Цигара дIа Нохчи-чухула а долиь, ДегIастана дIадаьржа дов. Цундела, шайна Кавказехь синтем хила лаахь, уггар хьалха Нохч-махкахойн хьаннаш, цхьа кол ца юьтуш, хьакхий, ягаяй дIаяха.

Кхин а ду шуна цхьаь. Оха Бир-Коьз олу бенойн Бой-сагIар дийна мел ву, церан ярташкахь машар хиларе дог-

дохуьйла а яц шуна. Майра стаг ву иза, шел майраниг кхин хуьлийла доцуш. Ас ши мидал еллера цунна. Гуни-бехь шуна тIе ван со воьлча, суна дуьхьалвелира иза. Ца олуш хIума ца дитира. Иза воцург кхин хиллехь, ас цуьнан корта боккхуьйтур болуш. Ша дехарш дарх, кхерамаш тийсарх со вуха ца волийла хиъча, нахана хьалха дуй биира цо, шен белшаш тIехь корта мел бу и ши мидал дIа йоккхур яц ша, оьрсашна дуьхьал тIом а сацор бац ша, аьлла. Цундела боху ас, БойсагIар царна юккъехь мел ву беной шуна тIебоьрзур бац. Ткъя иза, ша вен ца вехь шуьца машар бийр болуш а, дийна кера вогIур волуш а вац. Дисинчу къаьмнех хIара аьлла, ала хIума дац. Iаьндой дов дезаш нах бац. ДегIастанан къаьмнех дукхахберш совдегаршна кхоьллина бу. Цигахь галттам хиларна кхерам банне а бац шуна.

Ша ла а дугIуш, тIаккха гочхошка юха а дуьйцуьйтуш, Руновскийс доцца дIаяздора Шемалан хабар.

— Ткъя, сан Iедалх, таIзарш дарх аьлча, уьш хуьлур къаьмнийн амалшка хьожжий. Масала, дегIастанхошна таIзарш дан ца оьшура. Уьш цхьа а тайпа дуьхьало йоцуш муьтIахь хуьлур ас даьккхинчу хьукматана а, шайна тIе хIиттийнчу хьаькамашна а. Цхьа хьаьрк ца талхош кхочушдора цара шайна тIе дехкина декхарш. Ткъя Нохчицохь дерриг нисса юханехьа нислора сан. Карзахе, цIий сиха, шайн лаамехь болу нохчий цкъацкъа дийнна ярташ сох дIа а къаьстий, оьрсашкахьа бовлуш меттигаш йогIура. Сан Iедал вон ду, оьрсийн Iедална кIел шайн аьтто хир бу бохург-м дац хир дара церан иза. Шайн сий дацарна цхьа пайда боццург схьа а лочий, бухъхьа бовлура-кх. Нисса дерг аьлча, сайн Iедал Нохчицохьчул чIогIа а, луьра а латтадора ас ДегIастанахь. И нохчий дукха чIичI аьлла болу дела, суо церан белшаш тIехь а лаьтта дела, уьш сайна тIаьхьара бовларна кхоьруш, сайн Iедал царна тIехь мело латто гIертара со. Масала, ДегIастанахь наибаш айсса хIиттабора ас, ткъя нохчашка юьхьанца шайга харжийтора уьш. ТIаьхьа, со уьш сайггара хIитто воьлча, весаш хила евлира тхуна юккъехь. Иза мел дика велахь а, ас хIоттийнчу наибана реза ца хуьлур нохчий. Шайна иза бIаьрга а гале, муха ву а хаале, карзахбовлура. Царна юккъехь ас даьккхинчу ткъя шарахь цхьа де-м ца деара цара цхьанахьа суна дуьхьало ца еш. Лаац-кх царна цхьана а Iедална кIел совца. Царел карзахе, синтем боцуш сонта адамаш дуьненахь

кхин хила йиш яц. Цундела, царна тѣхъ шаьш Іедал хІоттош дика ойла елаш. Иза чІогІа хила деза, маІа санна. Церан хъаннаш хІаллакье, цхьа кол ца юьтуш. Шайна дуьхьал айбана корта, схьа а хадабай, хьокха тѣ болла. ХІор юьрта, хІор керта шайн салтий хІиттабе. Ас санна.

Шемал, коьрта кІел куьйгаш дохкуш, юха а аркьал-велира. Цкъацкъа хаза а хеташ лора цо Руновскийна и хаамаш. Амма тахана дог ца догІура. ГІезамахьмица хиллачу къамело догдохийнера цуьнан. Ша оьгІазе я догдохьна хилча, шен дешан дола ца далора цуьнга. Ала ца дезарг олуш, ала дезарг дуьсуш меттигаш йогІура. Цунна хетарехь, тахана а дийцина цо ца догІарш, къайлехь латто дезарш.

— ХІара, Шемал, оцу хьайн экзекуционни эскарех алахь, — хаьттира Руновскийс.

Оцу дашах Шемал а, цуьнан гочхо а кхето гІерташ дикка хан яйира цара. Эххар а Шемалан коьрте кхечира цуьнан маьна.

— ХІаъ, схьахетарехь, ас аьлларг ду-кх иза! — вела-велира иза. Іедалан хьукма талхочу ярташка эскарш дигна, таІзар дар. Ас лакхахь-ма-аллара, ДегІастанахь ца оьшура и тайпа эскарш. Уьш ас диллина Нохчичохь латтадора. ДегІастанхойх вовшах а тухий, даладора. Нисса дерг аьлча, ДегІастанан лаьмнашкара нах ледара тІема-лой бара. Шайн лаьмнийн хьелашкахь-м цхьа таро йора цара, амма нохчийн аренашка, хъаннашка бевлича ницкъ бовра. Цул сов, цига нуьцкъала бало а безара уьш. Цундела царех вовшахтухура ас таІзарийн эскарш. Церан декхаррий? Хала дацара. Нохчийн карзахьаьллачу юьрта а дуьгий, хІораннан керта пхиппа — ялх-ялх ламаро охьахаавора. ТІамо чІанабаьхна, вуьшта а къелла кьикъ боьллачу нохчашна хала ма дара, наьрташ санна болу, ламарой кхаба. Ткъа хІорш бийшар-гІовттар, дар-малар бен кхин гІуллакхах тухуш куьг доцуш, шайн вархІий ден баьрче кхаьчча санна, паргІатбовлий Іара. И юрт берта яллац. ТІаккха и эскар цигара дІадоккхура.

ДегІастанхошна сискал латторал а нохчашна хала-хирг церан боьха Іар. бухарчийн гІиллакхаш царна ца хаар, хуург тергал ца дар дара. Цундела, сихха уьш юьртах бахархьама, бахархой шена кьерахуьлуш хилар а дийцира Шемала.

— Ма-дарра аьлча, таӀзарийн эскарш вовшахтоха да-гадеанарг хӀара Гезамахьма вара, — кӀантехьа корта ластийра Шемала. — Хьайн хан нисъеллачухула цуьнга дийцийта ахь. ХӀаъ, кхин цхьаъ дицдина ас. Харачойх лаьцна ала. Царел харцхьара адамаш, баккхий кьуй кху стигали кӀел хила йиш яц. Беной, цӀонтарой, уьш тоьар бу хӀара дуьне дакъо. ДегӀастанахь вохийча Нохчийн туьша иккхина со дуьххьара Нохчмахка воьссира. Амма, цигахь ца соцуш, Чебарла (ШубутӀа олу оха цунах) вахара. Нохчашна шаьш элий ма хета. Биснарш лай. Къаьсттана тхан дегӀастанхой. Оцу ювдалчу амалца билгалбуьйлу Нохчмахкахой. Цара мегарг дог ца изьцна ма вахара со Чебарла. Кхузара нах ювдало бу. Ю воцчу бежах тера. Хьобга кераӀамабелчхьана, ахь аьлларг дийр долуш. Ас харачошна хӀун дира хьуна аьлча, церан юьртара къена нах асанашца вовшахтийсина, бертал а бехкина, тӀехула зӀараш даржийна, царна тӀехь сайн бӀаьхошка ловзар хӀоттадайтира-кх! Цул сов кхин цхьа герз а дара сан нохчашна дуьхьал. Ас декхарела бинера уьш вовшех жоп дала. Масала, жима а, доккха а шен лулахочуьнгара даьлларг суна тӀе кхачо. Оцу гӀуллакхо чӀогӀа зайлаш деттара церан хӀор даьзална юккье. Вовшех тешам бойура, бартхила ца буьтура. Оцу хьоле хӀиттийна уьш цхьа барт хилла суна дуьхьал я оьрсашкахьа бевр бу бохург хьехочохь а дацара. Бакъду, мел гӀертарх соьга ца дохаделира церан цхьацца гӀиллакхан, амалш. Мел барт бацахь а, вовшашна гӀо до цара. Динца дерг а ца леладо кхечу бусалба къаьмнаша санна. Масала, тхан ДегӀастанахь а, кхечу бусалба къаьмнаша а закат, мархин сагӀий маьждигана, молланашна ло, ткъа нохчаша—шайн мискачарний, боберашний, жоьра зударшний доькьу. Аттала, йийсаре балийна салтий а ца бохура сагӀин декъах. Кхечухьа массанхьа а ас дӀадаьхнера самукъане ловзарш, ткъа нохчашка, уьш литийта ницкъ ца кхечира. Цхьанхьа ас шаьш гулдича, суна хӀуьттаренна санна, уггар хьалха хелхарш доладора цара. Дика волучунна когаш юккье тапчанаш а етташ. Самукъане къам ду жӀаьлеш. Мел боккхачу бохаме изгарх, шайн забарш йитац.

— Доцца аьлча, уггар нуьцкъалчу, уггар тхуна кхерамечу къоман барт бохийна-кх ахь хьайн куьйга, — элира Руновскийс. — Ахь тхуна бинарг боккха аьтто бу. Рос-сис баркаллица дагахь латтор ву хьо.

— Шу а дацара дийшина Іеш! — велавелира Шемал. — Аш дика тийсира уыш вовшийн коча. Вохкалург ахчанах оыцуш, ца вохкалург вуышта вукхунна дуьхьал воккхуш.

— ХІета, ваьшна хаа а ца хууш, вовшийн гІо деш хилла-кх вай! Суна хетарехь, и халкъ кхин кхераме хуьлчуьра даьлла. Кху тІаьххьарчу блешарахь кхетта цамгар дІа ца йолуш, барт ца хуьлуш, эххар хІаллакьхир ду иза, я ша доккха делахь а, кхечийн цІоганехь лаьттар ду.

— ХІаъа ткъа. Ахь нисса боху, капитан. Қъаьсттана кху. тІаьххьарчу ткъа шаро, ангали санна, аьтта, кескаш йина дохийна дІадаьккхи и буто халкъ. Амма хаалаш, вовшашца мел ца тарлахь а, арахьарчу мостагІчунна бертахь дуьхьал бовлу шуна уыш. Цундела, йиллина терго латто еза нохчашна тІехь. Бартхила уыш ца буьтуш. Шел тоьла стаг ца веза нохчочунна. Нагахь ахь цуьнга, и хьан лулахо хьол тоьла олу-кх, шеко яц хьуна, иза цуьнан мостагІа хир ву-кх!

Харачойх лаьцна Шемала дийцинчо Руновскийна дагадаийтира мацах цкъа Чингиз-хапа цкъа иштта оьрсийн элийн баккъаш тІехь хІоттийна той.

— И харачой тІебирзарий хьуна?

— Берриш белира и къена нах, — дозалла дора Шемала. — Цхьа-шиъ дийна висанерий-те моьтту суна. ТІекхийнарш берта баьхкарий ткъа? Мицчара! Хулхулон чІажахула стаг дІасавала-м дера ца вуьтура. Хьуна ма бевзий Нохчмахкахула ДегІастана боьду некъ? Шелара хьала Веданахула, Хорачухула, Эластанжахула дІа, Іаьнда. Нохчичу шайна ялта дахьа, йохка-эца богІучу дегІастанхоша денна аьрзнаш дора соьга, харачоша шаьш оцу чІажахула дІасадовла дитац, царна таІзар дахьара, бохуш. Юьхьанца масеханнан кортош дехира ас. Ца севцира. ТІаккха уыш лаххьийна тхайн цига а кхалхийна, цхьацца-шишша доьзал юьртана кхачош, и ДегІаста мел ю баржийра ас, ткъа Харачу лаьттаца дІашарйира. Цхьана ханна дІатийра аьрзнаш. Амма жимма Іийча ДегІастанан массо юьртара схьаиэха дуьйли-кх уыш. Ахь кхуза кхалхийнчу нохчаша къолаш деш, нах бойуш садаІа дитац шаьш, бохуш. Кхин хІун дийр ду а ца хиьна, шайн махка бухаберзийра ас уыш. Ва валлахІ, иштта сол тоьлла ма севцира и харачой!

Калугера Шемалан цла ма хуьллу цуьнан Веданарчу цлийнах тардеш кечдина. Чохь лоха тахта, цунна тлехула пенах тоьхна боккха куз, вукху пенах тоьхна цлен-баьц-цара кьорза истанг, царна тлехула оьхкина детица-деши-ца кхелина герзаш. Дуьхе хлоттийна доккха гай, юткба еха бертиг йолуш цлестан клудал, глуммаг!

Шемалан Веданарчу чохь а яра йоккха, лаьржа стол. Кхузахь а ю. Амма цигарчул хаза. Бустамаш дохуш кечдина когаш а долуш, чохь сурт гуш кьегаш лаьржа лак а диллина. Лекха гловлеш йолуш масех венециански кледа глант. Кху чохь ийна Европа а, Ази а. Керлачарна юккьехь кбаьстарг — жайнийх юьзна книгийн шкаф а, орган а бу. Шемала шен пмаматехь дихкинера пондар лакхар, эшар алар, муьлхха а дуьненан самукье лелор. И шен омра дохийнчун корта боккхуш меттигаш а йора. Ткба хлинца кхузахь цуьнан баьрчехь лаьтта уггар хаза пондар. Шен накьостех Мустафа ламавайтина цо иза лакха. Шемалан сагатделча, Мустафас иза сих-сиха локху цунна. Ткба кьеначу Шемала, тамхуьлий, ладоьгу.

Тховса хлара волчохь хьаша ву. Дегластанара веана суьйли, ишалтахо Мохьуммад. Калуге шен ваша, Парамонов волчу хьошалгла веана иза. Парамонов штабс-капитан ву. Мацах цкба оьрсаша Ашильта длаьцуш, хлетяхь жима бер долу Махьуммадан ваша Хьасан-Хьаьжа салташа длавиagnera. Хлинца цунах эпсар хилла. Оьрсийн лилма а, мотт а хууш. Оьрсийн фамили а, цле а, зуда а йолуш.

Нохчичохь глаттам хилла бохуш хабарш хьалха а хезнера кхузахь. Амма, ма-дарра, дийца стаг воцул лийнера. Мохьуммада деана цигара хабар. Цуьнга лерана ладоьгу Шемала, Гезмахьмас, Руновскийс, Кричевскийс, Мохьмад-Шафис, Хаджиявс, лабдурахьмана, лабдурахьма.

— Беноша болиьра н глаттам, — дуьйцура Мохьуммада. — Хьан майрачу наьба Бойсаглар. Гунибехь оьрсийн эскарийн гуо а хадийна, масех нохчочуьнца вухашайн хьаннашка вирзинчу цо герз охьа ца диллира. Амма беной цунна тлаьхьа ца хлуьтура. Тлаккха шен блоца полковник Пензуллин Алибек вахара Бена. Бойсаглар схьалаца го дийхира цо беношка. Амма цара иза тергал а ца вира. Тхуна и Бойсаглар оьшуш вац, хьайна изшахь,

айхъа лаха, лаца, элира. ТІаккха полковника цаьрга дІахъедира, цара шена гІо ца дахъ, ша уьш охъакхалхориг хилар. ТІаккха гІаттам болабелира.

— Мича хена? — хьаттира Шемала.

— БІаьстенан юьххъехъ.

— Даим санна. Дагалацалахъ, капитан, — Руновскийна тІе вирзира Шемал. — Шайн хъаннашкахъ гІа дукъделчи бовлу нохчий карзах. ГІа доьжча аьтто буху церан. Аш хІетталц сатюьхчахъана, шаьш тІебогІур бу.

— Церан амалш-м дика Іеминера тхуна! — велавелира Руновский.

Шемалан наибаш хилла БойсагІар, Солтамурд, Атаби, Іумма а коьртехъ Нохчмахкахъ а, Органца хъала а болабеллачу оцу гІаттамах хаамаш, Петербургехула хьовзабой, Руновскийга кхачабора. Амма капитана, шен йийсархошна дІакъадор бен, ма-дарра ца дуьйцура Нохчичохъ хуьлуш дерг. Цигахъ гІаттам хилла аьлла хезчхъана, чамбайнера Шемална. Цунна моьттура ша дІаваьлча Нохчичоь а, ДеГІаста а коьрте хІогта стаг воцуш юьсу. Малхбузе Кавказехъ Мохъмад-Эмин дуьхъало яхъялар а новкъа деара цунна. Шемал йийсаре вахана шо кхочуш доллу, ткъа Кубанал дехъарчу ламанхоша хІинца а тІом ца сацийна. Нохчичохъ иза юха а болабелла.

— ТІаккха, Чертков цІе йолчу кхечу полковника БойсагІарна тІе векалш бахийтира, эрна цІий а ца Іенош, каравола аьлла, — дуьйцура Мохъуммада. — ХІокхеран къамел кешнашкахъ хилла. Ишта-ишта хъал ду, дуьхъало ярх хьо тоьлар вац, полковника каравоьху хьо аьлла, шеца къамел дича, БойсагІара, чарташ тІе пІелг а хъажийна, аьлла: «Оцу чарташка дицийша шаьш деана гІуллакх. Царна хаза а мега шу луйь».

Шемала дозаллица бІаьрг кхарстийра чохъ болчу нахана тІехула.

— Бойсангар таш адам! Супа дика вевза Бир-коьз! Гунибехъ дуй биънера цо шен белшаш тІехъ корта мел бу оьрсашца тІом бан. Ткъа иза цкъа а ца вуху шен дашах. Дика делахъ а, вон делахъ а, шена дагадеънарг до. Іумма, Атаби, Солтамурд — уьш кхераме бац. Кхерамениг Бир-коьз ву. Амма иза а гІур вац гена. ХІинца Іа доьр ду, тІаккха чекхдер ду цуьнца дерг а. Бакъду, дийна кера-м вогІур вац шуна иза. Цо нисса аьлла Чертковн векалшка. БойсагІаре дуьйцучул чартийн тІулгашка дий-

цар Голи яра. Хюкху Гезамахьмина дика вевзу хьуна
иза. Хюкхуьнан цкъа гуллакх деана цуьнца.

Кхузахь Шемала дерриг ца элира Атабех лаьчна.
Шемална хетарехь а, вуьшта а, Ташу-Хьаьжий, Шоип-
Моллий, Удди-Моллий, Юсуп-Хьаьжий, Сулейма-Мол-
лий — уьш дIабевлча Нохчичохь уггар кхерамениг Ата-
би вара. Майраллина а, хьуьнарна а шелахойн Телхаг
лакхахь-м вара цул. Телхаг, Шоип—тIеман ши стратег
вара, ткъа Атаби майра, хьуьнаре наиб хиларал совнаха,
воккха Теламча вара. Иза майра стаг хиларна тоьшалла
дара, 1848 шеран 11 августехь шен доьзалца «ведда»
оьрсийн лагере а веьна, кхузахь нисса шина кIиранах ле-
рана разведка а йина, цIеххьана иза лам чу дIавахар.

Шемал кхоьрура Атин Атабех. Шен дагахь. Иза май-
ра наиб хиларал сов воккха Теламча а хиларна. Амма
имама иза хIаллак хIунда ца вира хаац-кх. Атаби векъа-
на, даим цамгаре хиларна, шен Iожаллех и лиьр вац-те
бохуш ца витинехь, кхиц бахьана дацара цунна. Хаац,
Атабин дог муха хилла. Ша хьаставала хууш хилар гай-
тира цо тIаьхьа Порховехь ссылкехь волуш. Цо пачча-
хье яздинчу кехаташа а, и хестош Iаьрбин маттахь язйин-
чу назманаша а тоьшалла до цунна. Хьанна хаьа, Ше-
мална хьаставала хууш хилла хила а мега иза. Таха-
на а ваьккхира Шемала иза Iожаллех хьалха. Калугехь
Шемала цуьнан хадийнчу мехо тангIалкхаш тIе хьала-
озийра БойсагIар. Иза дийна мел ву беной, тIаккха нохч-
махкахой машаре боьрзур бац, цигара ун ерриг Нохчичу,
тIаккха ДерIастана, ламанан дисинчу къаьмнашна юкъа
даьржа бохуш, Шемала денна тIеттIа чIагIдеш дийцин-
чу хабаро.

* * *

1860—1861 шерашкахь Нохчмахкахь болийна Орга-
нан лакхешка баьржина гIаттам хьаьшча, цуьнан куьй-
галхой — чов хилла БойсагIар шен шина кIантаца, йоIа-
ца, йоьIан жимчу кIантаца Бена гена доццуш, цхьана
хьехахь схьалецна, йийсаре бигира.

БойсагIар ирх оьллира Хаси-Юьртахь, хIинца килс
йолчу майданыхь.

Малхбале Нохчичохь гIаттам нэшча БойсагIаран
накъост Солтамурд Органца хьала а вахана, Атабех,
Iуммих дIакхийтира.

Цигара глаттам хъаьшча, 1861 шеран 14 ноябрехъ оьрсийн командованина ша тевеахара чов хилла Атин Атаби. Цул тIаьхъа нисса бутт баьлча, 14 декабрехъ, инарладъютантана эла Святополк-Мирскина тевеара Дуин лумма а.

Бенойн БойсагIар ирхъоьллира, ткъа важа шиъ маьршачу ссылке хъажийра: Атаби — Порхове, лумма — Смоленске.

* * *

— Ас керавалор вара иза, — элира Геземахьмас, сациам боллуш. — Суна дика вевза иза.

— Муха? — хаьттира Руновскийс.

Геземахьма дега дIахъаьжира. Къена Шемал бага гIетто вуйлира. ДIасадуху хан хиллера.

* * *

Геземахьминий, БойсагIарний юккье деанарг хIун хилла хаа сагатделла, оцу буса чомахъ наб ца кхийтира Руновскина. ШолгIачу дийнахъ шаьшшиъ тIеттIа ма кхеччи оцу тIе вирзира капитан.

— ХIара, Геземахьма, хIун дара и хьуний, БойсагIарний юккье деанарг?

Бурсанечу акхтарга кIел лаьттаху, чуьйнан когаш болчу дезчу гIанта охъахира Геземахьма.

— Охъахаахъа, капитан, — шена улло аннех куьтуйхира цо. — Бир-коьзанный, санный юкъаметтиг хоьтту ахъа? Изий бен шех со хьогуш стаг вацара Кавказехъ. Дуйненахъ а. Оьрсаша Ведана дIалацале, дена тIе мотт беара, бенойхъ теша мегар дац, аьлла. Шекваьллачу дас, масех бIе стагаца цига хъажийра со. Шена тIе беана хаамаш а талла, беноша лелориг хIун ду а хъажа, нагахъ шега бина мотт бакъ карабахъ, амалтана царалара уггар цIе йоккху нах а балабе, аьлла. ХIара беной шаьш цхъа Ювдал амалш йолуш нах ма бу. Дас ма-аллара. Нохчичохъ массо дов цигара дIадолало, иза ун хуьлий цкъа ерриге Нохчичу, тIаккха ДегIастана, тIаккха мас-со лаьмнашка дIасадаьржа. Уьш ямартлонна кечбелла ца карийра суна, амма уьш хIуьу дарх изехъ доцуш хиларна, амалтана нах къасто вуйлира. Мила вара царалахъ уггар майра а, цIе йоккхуш а, лоруш а, хьал долуш а? БойсагIар. Амма ирча, заьIап, юьхъ морзгалмоьнаша

къарзийна, цхъа бIаьрг, цхъа пхъарс, цхъа ност йоцуш, IаддаргIа санна, хъаьвзина букъ болуш. ШайтIанан сурт ган луург цуьнга хъажа везара-кх.

«— Майра лом Бир-коьз, ас лаьцна сайца дIавига ве-за хьо», — элира ас цуьнга, къайкхана тIе а валийна.

«— ХIунда?» — хаьттира цо цхъаь бен боцу бIаьрг суна тIе а къарзийна.

«— Имаман омра ду. Шух тешац иза. Амалтана нах балабе аьлла соьга».

БойсагIар велавелира, соьга а хъаьжна.

«— KIант, хъан да шек ву массарех а. Массо шена ямарт хила кечвелла Iеш ву моьтту цунна. Амма цунна моьттурш дерриш а бакъ дац. Нохчичоь дIаяьлла. Яьгна. Ткъа шарахъ яьгна. Чим хилла. Тхан наибаша герз охьа-диллина. Амма иза ямартло яц. Цара, оьрсашкахъа бевл-ла, Шемална дуьхьал тIом бийр бац. Ткъа айса ден дерг ас алац хьоьга. Аьлча, хъуна моьттур ду, ас иза хIокху минотехъ хъайн дех кхеравелла, хъаставелла эли. Кхин ду цхъаь. Ткъех шо хъалха, хIинца хъайниг санна, куьце дегI дара сан. Атталла, тIера цхъа мерцхаг а даланза. Мехкарша а къуьйсусх. ХIинца хъуна гуш ву-кх со. Оьр-сашца тIамехъ заьIап хилла, кIелвисина. Хъан, хъан ден дуьхъа ца летта со царех. Тхайн халкъан, маршонан дуь-хъа, бусалба динан дуьхъа. Церан дуьхъа летта, тхан дай, хъан дай, цуьнан дай дуьнена а валале. Хъан дай, хьой дIаваьлча а летар ду. Вуьшта, хъайна а изъхъ дацара хъу-на, со гуьйриг айбана Ведана вахча? Ас ямартло ярна кхерам бац шуна. Асчул хъалха ашшимо йийр ю иза».

Ас ойла йира. ТIамо верина хIара заьIапхо лаьцна воьду со гича, наха хIумма а диканиг эр дац суний, сан дений. ТIехула тIе, хIара ямартло енйолчу адамех а вац. Ойла йина, иза а витина, кхин масех стаг лаьцна, Ведана вухавирзира со. Бир-коьз хIунда ца валийна, хаьттира соьга дас. «Со теша цунах, — жоп делира ас. — Цул сов, и хьербевлла беной совцалур болуш стаг изий бен вац. ХIун гIуллакх ду оццул майра наиб царна тIера дIавак-кха».

Гезамахъмас доккха садаьккхира.

— ХIаь, капитан, майра стаг а, къонаха а ву Бойса-гIар, — дубьцура цо. — Суна чIогIа дукхавезара иза. ХIинца санна, суо куц долуш ца хилийта, и санна, заьIап хуьлукхтур вара ас. Чевнаша иэрчадаьккхина цуьнан куц, деган майраллий, син оьздангаллий товш дара вовшаш-

ца. Соьга хьаттича, цул куц долуш къонаха оцу нана
Дегластанахь вацара! Юккъехула аьлча, Бир-коьзана со
а везара...

* * *

Калугехь Шемалца доцца цхьанакхетар хилира Пе-
тербурге веана, Кавказе юха д'аовьдучу Мохьмад-Эми-
нан.

Мохьмад-Эмин чекхваллалц тешаме висира шен има-
мана. Калугера д'а Шемала кехаташ кхехыйтира цуьн-
га, оьрсашна дуьхьало яр эрна ду, т'ом сацабе, бохуш.
Цо аьлларг а динна, 1859 шеран 20 ноябрехь шеца ши
эзар дошло а волуш, оьрсийн лагере веара Мохьмад-
Эмин. Иза коьртехь волуш абадзехаша дуй биира Росси-
на даима муьт'ахь хила.

Мохьмад-Эмин гуллакхаш а дацара вон. Россин
гражданственность т'еиэццехь а, туркошца йолу юкъя-
меттигаш ца малйинера цо. Шипа аттах декхачу эсан
санна, гуллакх тоделлера цуьнан.

Х'ара цхьаьнакхетар башха довха а ца хилира има-
ман, цуьнан наместникан. Ша Шемал мел лерахь а, амма
кху т'аьххьарчу шерашкахь ша цул нуьцкъала а, лакха-
ра а хетара Мохьмад-Эмина. Х'ара мосаззе а хиллера
Стамбулехь, даккхий гергарлонаш тасаделлера туркойн
т'еман а, пачхьалкхан а деятельшца. Султанаца шеца
цхьаьнакхетарш а хилира цуьнан. Ткъа, Шемална уьш
цхьа а б'аьрга ца гина. Уьстамала мичхьа ю а ца хаьа.

Оьрсаша вон т'е ца ийцира Мохьмад-Эмин. Х'етте а,
шен дуй къарбина, т'аьхьа, ведда Турце д'авахара иза.

ДЕРЗОР

Кавказан лаьмнийн къинхьегамхойн къоман-мар-
шонехьа бакъонца, сийлахьчу къийсамах шайн арахьапо-
литически, агрессивни г'алашонаш кхочушъярехь шуьйра
пайдаоьцура дуьненан пачхьалкхаша. Церан боламах
говза пайдаэцарх хийла стаг лакхавелира, хийланнан
киса дуьзира, историн аг'лонаш т'е дика а, вон а шайн
ц'ераш язйира.

Коьртехь милла хиллехь а, иза муьлххачу байракха
к'ел латтийнехь а, мел г'алаташ, изшамаш хиллехь а
бакъонца, сийлахь, турпал бара ламанан къинхьегамхойн
шайн къоман-маршонехьара къийсам.

Шен хенал, шен кхиарал лакхадаьлла гIуллакх далац цхьана а халкъе. Оцу халкъан хьекъалах, кхетамах, хIоттинчу хьолах бозуш хуьлу цуьнан уггар хьекъале, кхетама нах.

Кавказан ламанхойн къоман-маршонехъа кыйсаман коьртехъ хилла шайх Мансур, Биболат, Геза-Молла, Шемал, Мохьмад-Эмин, БойсагIар, Iаьлбак-Хьаьжа.

Берриш хилла уьш майра а, хьекъале а. Амма церан адамалле, оздангалле хьаьвсича, кхузахъ уьш цхьатера ца карабо.

Шайн адамалле а, оздангалле а, халкъан, маршонан гIуллакхана тешаме хиларе а хьаьжжина нисбелла царех хIораннан кхоллам.

Къилбседан Кавказан ламанхойн дуьххьарлера имам, йоза-дешар ца хуу, амма майра, хьекъале баьчча шайх Мансур аьлла исторехъ цIе яхана Алдара жаIу Ушурма, 1791 шеран 22 июнехъ инарла Гудовича Анапехъ йийсаре лаьцна, 15 октябрехъ Шлиссельбургски набахте кхоьссира.

Набахтехъ луьрачу хьолехъ валлийра ламанхойн къона баьчча. Оцу хьолехъ иза валло бахьана а хIоттийра: набахтехъ цкъа шегара лем оьцуш хехочунна урс тоьхна аьлла когех, куьйгех болатан буржалш туьйхира цунна. Шлиссельбургски гIопехъ оцу къизчу хьолехъ ши шой, пхи бутт, ткъе бархI дей даьккхира цо.

1794 шеран 13 апрелехъ Шлиссельбургски гIопан коменданта Колюбакина Къайлахчу экспедицига хаам бира, Мансур цамгарх велла, аьлла...

* * *

Шемал бер долуш Кавказан лаьмнашкахъ ткъесах къегира похчийн халкъан турпалхочун Таймин Биболатан седа.

Нисса аьлча, Алдахойн Ушурма-Мансура долийна гIуллакх дара цкъа хьалха Биболата, юха Геза-Моллас, гIаккха Шемала дIадихьнарг.

Амма царех хIораннан кхоллам церан деган чIогIаллей, юьхьарлаьцначу гIуллакхана тешаме хиларей хьожже хуьлура.

Ушурма-Мансур набахтехъ вийра.

Таймин Биболат ца изъавелира паччахьан Iедале. Дарехъ иза вен а, лаца а ца терира. Цундела цо иза вейтира.

Биболатан карахвеллачу глумкийн элан Мехти-Гирейн кланте Салига 1832 шеран 14 июлехь.

Оьрсийн командованис хIетахь чIогIа тaлзар дора чIир йoькхуш стаг вийча а. Амма Сали атталла жoьпе а ца oзийра.

Ша схьалаьцначу гIуллакхан дуьхьа, герз буйнахь вуьйжира ДегIастанан дуьххьарлера имам, Шемалан доттагI Геза-Молла а.

ТангIалкхаш тIе хьалаoьллира бенoйн БойсагIар.

1877 шеран нохчийн гIаттам хьаьшча, Соьлжа-ГIа-лахь ирхьoьллира гIаттаман ткъе вархI шо хенара тхьам-да Симсарарчу Олдаман клант Iаьлбак-Хьаьжа а, цуьнан вуьрхIитта накъост а...

Ткъа Шемал ирх ца oьллира, набахте хьовх, атталла чувoьллина буьйса а ца яккхийтира. Ца дира иза Мохь-мад-Эминна а.

Паччахьан Iедална вевзура шена кхераме верг а, воцург а. Я вуьшта аьлча, шена вохкалун верг, воцург.

Масех шарахь Калугехь, жимма Киевхь а Iевина. ламанхойх лаьцна цуьнгара массо тайпа хаамаш а гулбина, 1870 шарахь Шемал шен доьзалца Макка дIавахийтира паччахьан Iедало.

Калугехь гIуллакх вон дацара Шемалан. Цунна шарахь 15 эзар сом лора паччахьо.

Шемална а, кленташкахула цуьнан тIаьхьенна а oьрсийн дворянски цIе елира паччахьан правительствос. Схьахетарехь, цунна дика гIуллакх динера Шемалий, цуьнан доьзалой.

Цига дIавахана шо кхочуш, 1871 шарахь, цомгаш хилаза, цIеххьана кхелхира Шемал. Эмкал тIе хууш я охьавуссуш хилла хаац, охьакхетта иза.

Шемал майрий, хьекъалей стаг, гenna хьалха дIахьажа хууш, амма мекара, къинхетамза къиза стаг вара. Иза воккха полководец хилла олу цхьаццамма, амма цо тIехь куьйгалла дина аьлла гайта цхьа а тIом бац. Шемал — реакционни мюридизман идеолог вара, ткъа тIом цуьнан наибаша бора. Шен яккхийчу молланийн отрядийн гIоьнца бодане ламанхойх доккхадолу дакъа цо тешийнера уьш а, бусалба дин-а керстанийн Iазапах лардан дала вайитина церан орцахо а, эвлаяь а ша хиларх. Нагахь цунах шекберш гучубовлахь, уьш кхето кийча лаьтташ цуьнан феодально-клерикальни имаматан чолхе йоцу, амма къиза машина яра: цхьа а доза ца тухуш тIеман, граж-

дански Іедал кера а делла, нехан ціий цІубда хецца бита, буьзна хьербевлла наібаш, динадай бара.

Амма берриг Іеламчаш, наібаш ца хилла динан фанатикаш а, біаьрзе ціий Іенорхой а, халкъаш Іехорхой а.

Царна юккъехь а бара шайн къоман, даймехкан маршонехьа гІевттинарш, цуьнан дуьхьа шайн синош дІаделларш.

Ишттачийн а, кхин эзарнийн магіарчу ламанхойн а турпал хьуьнарш цаьрца лаьттах дахана, лаьттаца баьрзнаш шарделла дайна. Хьанна хаьа, цкъа гІоттург хир ву-кх церан илленча.

*Январь—май,
1974 шо.*

Ч У Л А Ц А М

Жерочун дийцар	3
Кіант веллачу дийнахъ	33
«Дика нах»	5
Эмгар	71
Шемалан леламаш	81